

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı
Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED
ES-SEMERKANDÎ'NİN MUHTASARU'L-VELÂYE
ADLI ESERİ
(METİN-İNCELEME)

Elif NAMOĞLU
2501100096

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet ATALAY

İstanbul 2012

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

Adı ve Soyadı :Elif Namoğlu Numarası :2501100096
Anabilim/Bilim Dalı :Fars Dili ve Edebiyatı Danışman Öğretim Üyesi :Prof. Dr. Mehmet Atalay
Tez Savunma Tarihi : 07/08/2012 Tez Savunma Saati :14.00
Tez Başlığı : Ebu Abdullah Muhammed Semerkandi'nin Muhtasaru'ı- velaye Adlı Eseri (Metin-
İnceleme)

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF. DR. ALİ GÜZELYÜZ		Kabul
2-PROF. DR. MEHMET ATALAY		Kabul
3-PROF. DR. MUSTAFA ÇİÇEKLER		Kabul
4-PROF. DR. MEHMET YAVUZ		Kabul
5-YRD. DOÇ. DR. GÜLLER NUHOĞLU		Kabul

ÖZ

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED ES-SEMERKANDÎ'NİN MUHTASARU'L-VELÂYE ADLI ESERİ (METİN-İNCELEME)

Elif NAMOĞLU

XVII. yüzyıl sonlarıyla XVIII. yüzyıl başlarında yaşayıp Üsküdar'da vefat eden Nakşibendi silsilesi büyüklerinden Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkindî'nin tasavvuf öğretilerine dair Osmanlı coğrafyasında Farsça olarak kaleme aldığı Muhtasaru'l-velâye adlı mensur eseri, çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu eser, Nakşibendilik, Nakşibendiliğin esasları ve bu silsilede yetişmiş önemli şahsiyetlerin hayatı ve tasavvufi görüşleri hakkında bilgi içermesi bakımından önemlidir.

Üç bölümden oluşan çalışmada Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkindî'nin yaşadığı dönemdeki tasavvufi çevre incelenip tasavvuf ve Nakşibendilik hakkında bilgiler verilmiş; çalışmamızın esasını teşkil eden Muhtasaru'l-velâye'nin muhtevası ve özetiyle birlikte müellifin hayatı hakkında bilgi verilmiş, yazma nüshaları tanıtılmış ve inceleme yapılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise eserin Farsça metnine yer verilmiştir.

Çalışmada, Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkindî'nin Muhtasaru'l-velâye adlı Farsça eserinin tanıtılarak edebiyat ve düşünce dünyasındaki yerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

ABSTRACT

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED ES-SEMERKANDÎ'S MUHTASARU'L-VELÂYE (TEXT-ANALYSIS)

Elif NAMOĞLU

The subject of this study is Muhtasaru'l-velâye, a prose work by Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkindî, who lived between late XVII. – early XVIII. centuries in Üsküdar, a prominent figure of the Naqshbandi order; the work is in Persian and about the Sufi doctrines of its author. It is important in that it contains information about the Naqshbandi order, its fundamentals, prominent personalities from the order and their ideas about the Sufi way.

The study consists of three sections: in the first section, the Sufi environment in Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkindî's lifespan is analyzed and some information is provided about Sufism and the Naqshbandi order; the second section, being the core of the study, consists of a summary and contents of Muhtasaru'l-velâye, while its manuscript copies are presented and analysed; in the final section the Persian text of the work is presented.

The aim of the study is the presentation of Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkindî's Persian work Muhtasaru'l-velâye and the establishment thereof within the world of literature.

ÖNSÖZ

Çalışmamız, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı topraklarında yaşayan ve Nakşibendi tarikatı silsilesi içinde yer alan Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkandî'nin (ö. 1116/1704) Farsça olarak yazdığı Muhtasaru'l-velâye adlı eserinin metni ve metninin incelenmesinden oluşmaktadır. Eserde gerek bu silsilede yetişmiş büyük zatların ve evliyaların görüş ve menkıbelerine gerekse büyük mutasavvıf şairlerin beyitlerine yer verilerek Nakşibendi tarikatının esasları ele alınmış; bu Hak dostlarının hâli ve sıfatları anlatılmıştır.

Sâlik için asıl maksat, mutlak Varlık'a kavuşmaktır ve bunun için gerekli olan öncelikle Kur'ân ve sünnete uymak, yaptığı her harekette ona dayanmak, Allah'ın sınırlarını belirlediği emir ve yasaklara uymak, dinin esaslarına sarılıp nefsin arzularından kaçınmaktır. Tarikatlar, bunları anlayıp yaşamaya vesile olması ve insan-ı kâmil olma yolunda ilerleme için bir vasıta olması bakımından önemlidir. İlk asırlarda kemal sahibi zatları örnek alıp onların bilgilerinden, tecrübelerinden istifade edilmekle birlikte, tarikatların bir kurum olarak şekillenme süreci XII. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Kurulan tarikatların her biri, şeyhinin adıyla anılmış ve zamanla kollara ayrılıp çoğalarak bir düşünce ve yaşama biçimi olarak her kıta ve bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Allah Teâlâ'yı bilmek ve O'na ulaşmak için seyr ü sülûk denilen manevi yolculuğa çıkılır; çeşitli mertebeler kat edilir, belli makamlara yükselir. Bu mertebelerde sâlikin kalbi Hakk'ın tecellisiyle nurlanır; muhabbet ve sohbetle kemâlâta erişir. Sonunda varılan hep tek, aynı hakikat olmakla birlikte bu mertebelere ve maksada ulaşma, her tarikat için farklı yollarladır. Muhtasaru'l-velâye'de bu yol, Nakşibendi tarikatının esaslarına dayandırılır.

Üç bölüm hâlinde hazırladığımız çalışmamızda, eserin muhtevası verilerek bu yolun esasları, önemi, ilkeleri ve kavramları üzerinde durulmuştur.

Çalışmamda, yaptığı yönlendirmelerle bana yardımcı olan ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet ATALAY'a, bu eseri çalışmama vesile olan, çalışmamı takip eden, kaynaklara yönlendirilmem konusunda yardımcı olan, bilgi ve fikirlerinden faydalandığım hocam Prof. Dr. Mustafa ÇİÇEKLER'e, Arapça ibarelerin bir kısmını kontrol etme lütfunda bulunan Yrd. Doç. Dr. Ömer İSHAKOĞLU'na, zamanlarını ayırıp bana her türlü konuda yardımcı olan Arş. Gör. Kadir TURGUT'a ve Öğr. Gör. Turgay ŞAFAK'a teşekkür ederim.

Elif NAMOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
RESİM LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM.....	3
EBÛ ABDULLAH MUHAMMED ES-SEMERKANDÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE TASAVVUFİ ÇEVRE ve NAKŞİBENDİLİK	3
II. BÖLÜM.....	9
EBÛ ABDULLAH MUHAMMED es-SEMERKANDÎ'NİN HAYATI ve MUHTASARU'L-VELÂYE ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ.....	9
A. HAYATI	10
B. MUHTASARU'L-VELÂYE	12
1. Eserin Muhtevası	12
2. Kaynakları	19
3. Eserin Yazma Nüshaları.....	23
4. Muhtasaru'l-velâye'nin Türkçe Tercümesi	25
5. Nüshaların İmla Özellikleri	28

6. Metin Tesisinde Takip Edilen Yol.....	29
III. BÖLÜM	31
MUHTASARU'L-VELÂYE METNİ	31
SONUÇ	135
KAYNAKÇA	136
EKLER: YAZMA NÜSHALARIN İLK ve SON VARAKLARI	140

RESİM LİSTESİ

- Resim 1: Millet Kütüphanesi Ali Emîrî (962) Nüshası; 11b-12a sayfaları .. 140
- Resim 2: Millet Kütüphanesi Ali Emîrî (962) Nüshası; 91b-92a sayfaları .. 141
- Resim 3: Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi (1702) Nüshası; 1b-2a sayfaları 142
- Resim 4: Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi (1702) Nüshası; 104b-105a sayfaları 143
- Resim 5: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (2914) Nüshası; 1b-2a sayfaları 144
- Resim 6: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (2914) Nüshası; 52b-53a sayfaları 145
- Resim 7: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (3049) Nüshası; 1b-2a sayfaları 146
- Resim 8: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (3049) Nüshası; 87b-88a sayfaları 147
- Resim 9: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (3104) Nüshası; 17b-18a sayfaları 148
- Resim 10: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (3104) Nüshası; 114b-115a sayfaları 149

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: Bin (Ođlu)
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı sayısı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazret
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölüm yılı
s.	: Sayfa
sa.	: Sayı
şrh.	: Şerh eden
t.y.	: Basım tarihi yok
trc.	: Tercüme eden
tsh.	: Tashih eden
v.d.	: Çok yazarlı eserlerde ilk yazarlardan sonrakiler
vr.	: Varak numarası
yy.	: Yüzyıl

- ج : جلد (Cilt)
چ : شمارهء چاپ (Baskı sayısı)
ح : Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Nüshası 3104
س : Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Nüshası 1702
ص : شمارهء صفحه (Sayfa numarası)
م : Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Nüshası 962
م. : میلادی (Miladî)
هـش : هجرى شمسی (Hicrî şemsî)

GİRİŞ

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda tasavvuf kültürünün yayılmasında önemli bir yere sahip olan tarikatlardan biri de Nakşibendilik'tir. Nakşibendiliğin bu yüzyıllarda Anadolu'da faaliyet gösteren bir kolu olan Müceddidiliğin şeyhlerinden Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkindî'nin, çalışma konumuzu oluşturan 'Muhtasarı'l-velâye' adlı eseri bu dönemde yazılmıştır. Neccarzâde Mustafa Rıza tarafından 'Tercüme-i Muhtasarı'l-velâye' adıyla nesir hâlinde Türkçeye tercüme edilen eser¹, 1272/1855 yılında İstanbul'da basılmış;² Türkçe tercümesi üzerine yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.³ Farsça olarak yazılan bu eser üzerinde yapılmış bir çalışmanın bulunmayışı, bizi bu çalışmayı yapmaya teşvik etmiştir.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde müellifin yaşadığı dönemdeki tasavvufi çevre ve Nakşibendilik konusu anlatılmıştır. Bu bölümde, tasavvuf ve tarikatların başlangıcı ve gelişimine kısaca değinerek XVII. ve XVIII. yüzyıl öncesi hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra, bu dönemde İstanbul'da faaliyet gösteren tekkeler, şeyhleri ve halifeleri tanıtılmıştır.

¹ Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, 5 c., İstanbul, Kitabevi, 2006, C.II, s. 168; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, haz. Mustafa Keskin v.d., 4 c., İstanbul, Sebil Yayinevi, 1997, C.I, s. 510; "Neccarzâde Rızâ Efendi", *DİA*, C.XXXII, İstanbul, İSAM: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2006, s. 483; *Osmanlı'da Müceddidilik XII/XVIII. Yüzyıl*, İstanbul, Sûf Yayınları, 2004; Abdullah Uçman, "Neccarzâde Şeyh Rıza", *Sahabe'den Günümüze Allah Dostları*, C.VIII, İstanbul, Şûle Yayınları, 1995, s. 371.

² Neccarzâde Rıza Efendi, *Tercüme-i Muhtasarı'l-velâye*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1272.

³ Ayşe Serra Kesikbaş, "Muhtasarı'l-velâye Tercümesi (Metin-İnceleme)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2011.

İkinci bölümde, müellifin hayatı hakkında bilgi verilmiş ve tespit edebildiğimiz tek eseri olan ‘Muhtasaru’l-velâye’ incelenmiştir. Bu bölümde, eserin muhtevası, kaynakları hakkında bilgiler verilmiş; nüshaları tanıtılmıştır.

Üçüncü bölümde ise ‘Muhtasaru’l-velâye’nin edisyon kritikli Farsça metni yer almaktadır. Eserin tenkitli metni oluşturulurken üç nüshadan faydalanılmıştır. Bu nüshalardan müellifin ölümünden bir yıl sonra 1117/1705 yılında müridi Arabzâde tarafından istinsah edilen Millet Kütüphanesi Ali Emîrî 962 numarada kayıtlı nüsha esas alınmıştır. Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1702 ve Hacı Mahmud Efendi 3104 numaralarda kayıtlı bulunan nüshalarla karşılaştırılarak nüsha farkları dipnot olarak gösterilmiştir. Metnin sonunda, metinde geçen Kur’ân ayetleri, hadisler ve beyitlerin fihristi verilmiştir.

I. BÖLÜM

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED ES-SEMERKANDÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE TASAVVUFİ ÇEVRE ve NAKŞİBENDİLİK

Es-Semerkindî'nin yaşadığı XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarındaki tasavvufi çevreye ve Nakşibendi tarikatının bu dönemdeki konumuna temas etmeden önce tasavvufun ve tarikatların başlangıcına ve gelişimine kısaca değinmek, eserin metnini anlamak açısından da uygun olacaktır. İslamî hayat şeklinin tezahürü olarak adlandırılabilen tasavvufla ilgili¹ birçok tanım yapılmıştır. Hepsini kuşatan mahiyette olduğunu düşündüğümüz tanımlardan biri şudur: "Tasavvuf, Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmaktır."² Diğer bir tanım da tasavvuf, insanın önce tüm tabiatta Hakk'ı görmesi, sonra da O'nun sevgisini bilip tam bir tevazu ve mutlak bir itaat ile bu ilahi sevgiye layık bir hâle gelerek bu hâli bilfiil

¹ Mustafa Kara, "Hindistan'da Oluşan Tasavvuf Kültürünün Osmanlı Dünyasına Aksedişi", (Çevrimiçi) <http://www.scribd.com>, 09 Temmuz 2012.

² Bkz. Cavit Sunar, *Ana Hatlariyle İslâm Tasavvufu Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978, s. 7.

yaşamayı gerektiği esasına dayandırılmıştır ki böyle bir yaşantı da can ile canan, âşık ile maşukun birbirinin içinde eriyerek tek bir vücut oluşu şeklinde tanımlanmıştır.³

Tasavvuf, Abbâsîler döneminde (750-1258) sistemleşip olgunlaşmış, Selçuklular döneminde (1040-1308) kurumsallaşıp tarikatlar şeklinde ortaya çıkmış, Osmanlı döneminde (1300-1922) de yaygınlaşıp toplumun tüm kesimlerini ve hayatın birçok yönünü etkisi altına almıştır.⁴

Lügatte ‘gidilecek yol, izlenecek usul’ gibi anlamlara gelen ‘tarîk’ ve ‘tarîkat’ kavramı, ıstılahta ‘insanların manevi kabiliyetlerini geliştirmek için kurulan manevi yol’ anlamına gelir. XII. yüzyıldan sonra ortaya çıkmaya başlayan tarikatlar⁵, İslam dünyasında her bölgede ve kıtada farklı hüviyetlerde varlığını sürdürmüştür. Tasavvuf tarihinde tarikatlaşma süreci, Türklerin İslamlaşma süreciyle aynı döneme rastlayıp topluluk içinde faaliyet gösteren bu kurumların mensupları, Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinde önemli bir role sahip olmuşlardır.⁶ Doğuda Mevlana Celaleddin-i Rûmî (ö. 672/1273), batıda Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin (ö. 638/1240) tasavvuf anlayışıyla birlikte, Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş Velî ve Yunus Emre gibi şahsiyetler, bu toplulukların İslam anlayış ve yorumunu meydana getirmişlerdir.⁷

Müellifimizin yaşadığı XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti İran, Orta Asya ve Hindistan bölgeleriyle birlikte dünya nüfusunun yarısına yakınına hâkim bir konumdaydı. Bu dönemdeki Osmanlı padişahları ve saltanat dönemleri sırasıyla şöyledir: Sultan I. Ahmed (1603-1617), Sultan I. Mustafa (1617-1618 ve 1622-1623), Sultan II. Osman (1618-1622), Sultan IV. Murad (1623-1640), Sultan İbrahim

³ Bkz. Sunar, a.g.e., s. 83.

⁴ Necdet Yılmaz, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 17.

⁵ Hasan Kâmil Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, 10. bs., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007, s. 259.

⁶ Necdet Yılmaz, a.g.e., s. 23.

⁷ A.e., s. 24.

(1640-1648), Sultan IV. Mehmed (1648-1687), Sultan II. Süleyman (1687-1691), II. Sultan Ahmed (1691-1695), Sultan II. Mustafa (1695-1703).⁸ Bu dönemde Osmanlı'nın siyasi, iktisadi ve toplumsal açıdan etkinliğini ve gücünü kaybetmeye başladığını söyleyebiliriz. Kanuni Sultan Süleyman'ın hüküm sürdüğü 1520-1566 yıllarına kadar devamlı gelişme kaydeden, İslam tarihi içinde eğitimde önemli bir yeri bulunan Osmanlı medreseleri de XVI. yüzyılın sonlarından itibaren etkinliğini yitirmeye başlamıştır. Bilim, kültür ve sanatta ise gelişme devam etmiş; edebiyat, musiki, mimari ve hat alanlarında önemli kişiler yetişmiştir. Bunlar arasında Bergamalı İbrahim (ö. 1014/1605), Kâtip Çelebi ve Hezarfen Hüseyin Efendi (ö. 1102/1691)⁹ gibi âlimleri; Nefî, Nevizâde Atâî, Nâbî, Neşâtî, Nâilî, Hâletî gibi şairleri; Veysî, Nergisî, Evliya Çelebi gibi yazarları sayabiliriz.¹⁰ Yine bu yüzyılda dini konularda yazılmış eserlerle birlikte, divanlarda tevhid, münacaat ve naatların da arttığını zikretmeliyiz.¹¹

Aziz Mahmud Hüdâî'nin kurmuş olduğu Celvetiyye tarikatı bu yüzyılda şekillenmiş, Mevlevî tarikatı etkin olarak varlığını devam ettirmiştir. Kadiriyye tarikatı İstanbul'da etkili olmaya başlamış, Halvetiyye ve Kadiriyye tarikatlarına bağlı olan bazı şubeler kurulmuştur. Kurulan tekkelerin sayısının artmasıyla tarikatların toplumdaki etkileri de artmış; mutasavvıflar, hem halk hem de devlet büyükleri tarafından itibar görmüşlerdir. Şeyhlerin büyük bir kısmı, İslami ilimlerin her alanında eserler kaleme almıştır. Bunun yanında edebiyat, hat ve musiki alanlarına da yönelmişlerdir. Mevlana Celaleddin-i Rûmî gibi büyük mutasavvıfların eserleri okutulup şerhler yazılmıştır.¹²

⁸ A.e., s. 40; Ahmet Atillâ Şentürk, Ahmet Kartal, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006, s. 355.

⁹ Necdet Yılmaz, a.g.e., s. 46-47.

¹⁰ XVII. yüzyıl Türk edebiyatı ve bu dönemde yetişenler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Atillâ Şentürk, Ahmet Kartal a.g.e., s. 355-417.

¹¹ Necdet Yılmaz, a.g.e., s. 47.

¹² A.e., s. 26.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda faaliyet gösteren pek çok tarikat vardır. Ancak biz, konumuz gereği Nakşibendilik üzerinde duracağız. Farsça ‘nakş ve bend’ (nakış ve bağ) kelimelerinden oluşan ‘Nakşbend’ terkibi, ‘nakış yapan’ anlamına gelmektedir. Bahauddin Nakşibend Muhammed b. Muhammed el-Buhârî’ye (ö. 791/1389) nispet edilen Nakşibend kelimesi, kalbi işlediği ve kalbin üzerine süsler yaptığı için bu adı almıştır.¹³ Ayrıca bu kelimenin Nakşibendilikte müridin şeyhiyle olan bağı ifade eden ‘rabita’ kavramıyla ilgisi olma ihtimali de nakledilir.¹⁴

İslam dünyasında Kadiriyye tarikatından sonra en yaygın tarikat olan Nakşibendilik, anavatanı Orta Asya olmakla birlikte Arap yarımadası, Mağrib, Aşağı Sahra Afrika dışında hemen hemen her bölgeye yayılmıştır.¹⁵ Tarihi seyri içinde, Hz. Ebû Bekir’den Ebû Yezîd Bistâmî’ye kadar ‘Siddîkiyye’, Bistâmî’den Abdülhâlık Gucduvânî’ye kadar ‘Tayfûriyye’, Gucduvânî’den Hâce Bahauddin Nakşibend’e kadar ‘Hâcegâniyye’, Hâce Bahauddin Nakşibend’den Ubeydullah Ahrâr’a kadar ‘Nakşibendiyye’, Ahrâr’dan İmam Rabbânî’ye kadar ‘Nakşibendiyye-i Ahrâriyye’, İmam Rabbânî’den Şemseddin Mazhar’a kadar ‘Nakşibendiyye-i Müceddidiyye’, Şemseddin Mazhar’dan Mevlana Hâlid’e kadar ‘Nakşibendiyye-i Mazhariyye’, Mevlana Hâlid’den sonra da ‘Nakşibendiyye-i Hâlidîyye’ isimleriyle anılmıştır.¹⁶

Bahauddin Nakşibend’den sonra halifeleri Hâce Muhammed Pârsâ (ö. 822/1419), Hâce Alâeddin Attâr ve Mevlana Yakub Çerhî (ö. 852/1448) tarikatı yaymış ve devam ettirmişlerdir. Nakşibendilik, XVII. yüzyılda başta İstanbul ve

¹³ Mustafa Kara, **Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları: Tarikatlar/Tekkeler/Şeyhler**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005, s. 21; Tahsin Yazıcı, “Nakşbend”, **İA**, C.IX, İstanbul, MEB: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 52-54.

¹⁴ Yazıcı, **a.g.m.**, s. 52-54.

¹⁵ Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, **DİA**, C.XXXII, İstanbul, İSAM: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2006, s. 335-342.

¹⁶ Ramazan Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 230; Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, 4. bs., İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994, s. 374, 375; Muhammed b. Abdullah el-Hânî, **Behcetü’s-Seniyye: Nakşibendî Âdabı**, trc. Siraceddin Önlüer, 2. bs., İstanbul, Semerkand, 2011, s. 71.

Bursa olmak üzere tüm Anadolu'da Ahrâriyye koluna mensup şeyhlerce temsil edilmiş ve bu kol, Abdullah Simâvî (ö. 896/1491) tarafından Anadolu'ya taşınmıştır.¹⁷ Yakub Çerhî'nin halifesi Ubeydullah Ahrâr'dan sonra tarikat, Hâce Muhammed Bâkîbillah (ö. 1012/1603) tarafından Hindistan kıtasına girmiş ve onun da halifesi İmam Rabbânî adıyla meşhur Ahmed Farûkî Sirhindî (ö. 1034/1624) zamanında yaygınlık kazanmıştır. Sirhindî, çalışma metnimizin müellifi Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkindî'nin de mensup olduğu Nakşibendiliğin 'Müceddidîlik' kolunun kurucusu olmuştur. Hindistan'da şekillenen bu kol, İmam Rabbânî'nin oğlu ve halifesi Hâce Muhammed Masum (ö. 1079/1668) ile bu bölgenin dışına çıkmış ve halifelerinden Murad Buhârî (ö. 1132/1719) ile İstanbul'a getirilmiştir.¹⁸ Murad Buhârî'nin yetiştirmiş olduğu şeyhler (Muradîler), Mustafa Efendi (ö. 1120/1708), Kilisli Ali Efendi (ö. 1147/1734), Halil Efendi (ö. 1163/1749-50), Kâğıdı Mehmed Efendi (ö. 1188/1774-75), Lâlizâde Abdülbâkî (ö. 1159/1746), Turhal Şeyhi Mustafa Efendi (ö. 1197/1782), Kösec Ahmed Efendi (ö. 1195/1780-81) ve Beyzâde Mustafa Efendi (ö. 1200/1785)'dir. Yekdest Ahmed Cûryânî'nin halifeleri ise (Cûryânîler) Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkindî (ö. 1116/1704), Tatar Ahmed Efendi (ö. 1156/1743-44), Mehmed Emin Tokâdî (ö. 1158/1745), Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi (ö. 1202/1787), Arabzâde Muhammed Efendi (ö. 1130/1717), Neccarzâde Mustafa Rızâeddin Efendi (ö. 1159/1746) ve Muhammed Sıddık Efendi (ö. 1208/1794)'dir.¹⁹

Müellifimizin yaşadığı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İstanbul'da faaliyet gösteren tekkeler, şeyhleri ve halifeleri şunlardır: Bunlardan ilki Fatih'te bulunan ve Emir Ahmed Buhârî (ö. 922/1516) için yaptırılmış Fatih Emir Buhârî Tekkesi'dir. Ubeydullah Ahrâr hazretlerinin torunu olan Hoca Fazlullah Efendi (ö. 1046/1636), oğlu Abdullah Efendi (ö. 1080/1669-70), oğlu Fazlullah Efendi²⁰ (ö. 1121/1709),

¹⁷ Necdet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 379.

¹⁸ Muslu, *a.g.e.*, s. 231-273; Algar, *a.g.m.*, s. 335-342.

¹⁹ Muslu, *a.g.e.*, s. 232-273.

²⁰ Aynı zamanda bir diğer Nakşibendi tekkesi olan Hekim Çelebi Tekkesinde de şeyhlik yapmıştır. Bkz. Necdet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 380-381.

ođlu Seyyid Abdülkebir Efendi ve Saçlı Mustafa Dede (ö. 1058/1648) bu tekkede şeyhlik yapmışlardır. İkinci tekke, Ayvansaray Emir Buhârî Tekkesi'dir. Muslihiddin Mustafa Efendi (ö. 1068/1658), halifesi Hüseyin Efendi (ö. 1086/1675), Yusuf Efendi (ö. 1100/1689) ve ondan sonra damadı ve halifesi Osman Efendi (ö. 1137/1725) bu tekkede şeyhlik yapmışlardır. Bir diđer tekke, Emir Buhârî'ye nispet edilen Edirnekapı Emir Buhârî Tekkesi'dir. Hoca Mahmud Efendi (ö. 938/1532), el-Hâc Hoca Halîfe-i Menteşevî, Hoca Takiyüddin Ebûbekir Simâvî (ö. 965/1558), Hoca Sefer Efendi, Hoca Hamza Efendi, Taşçızâde Mehmed Efendi, Mustafa Efendi b. Taşçızâde, Mehmed Emin Efendi, Feyzi Hasan Efendi ve Mehmed Şeyhî Efendi burada şeyhlik yapmışlardır. Koska semtinde kurulan Hekim Çelebi Tekkesi'nde, İlâhizâde Yakub Efendi, halifesi Tireli Ahmed Efendi (ö. 1024/1615), ođlu İbrahim Efendi, Bosnalı Osman Efendi (ö. 1074/1663-64), Muabbir Hasan Efendi (ö. 1102/1691) ve halifesi Mustafa Efendi (ö. 1120/1708) şeyhlik yapmıştır. Aksaray'da kurulan Hindîler Tekkesi'nin XVII. yüzyıl ortalarında Kadirîliğe geçtiđi kaydedilmiştir. Eyüp'te Taşlıburun ya da Lâgarî Mehmed Efendi Tekkesi, Lâgarî Mehmed Efendi (ö. 1093/1682) tarafından kurulmuştur.²¹ Yekdest Ahmed Cûryânî'nin halifelerinden olan müellifimiz Ebû Abdullah Muhammed es-Semerkandî'nin ise Üsküdar Şemsi Paşa'da bir tekkede şeyhlik yaptıđı, Osmanzâde Hüseyin Vassâf'ın Sefîne-i Evliyâ'sında kaydedilmiştir.²²

²¹ Tekkeler ve şeyhleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Necdet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 379-389.

²² Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, 5 c., İstanbul, Kitabevi, 2006, C.II, s. 102.

II. BÖLÜM

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED es-SEMERKANDÎ'NİN HAYATI
ve MUHTASARU'L-VELÂYE ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

A. HAYATI

Aslen Semerkantlı olan Ebû Abdullah Muhammed'in doğum tarihine dair bir bilgiye kaynaklarda ulaşamadık. Müellifin adı bazı kaynaklarda Mehmed Efendi ve Mustafa Efendi şeklinde geçmekte¹, Ensârî, Üsküdârî nisbeleriyle de anılmaktadır.² Nakşibendî şeyhlerinden olan müellifin, Yekdest Ahmed Efendi'nin (ö. 1119/1707) beşinci halifesi olduğu kaydedilmiştir.³ Yekdest Ahmed Efendi'nin şeyhi Muhammed Masum (ö. 1079/1668), onun da şeyhi ve babası, İmam Rabbanî adıyla meşhur Ahmed Fârûkî Sirhindî (ö. 1034/1624)'dir.⁴

İstanbul'a gelmiş olan müellif, Üsküdar Şemsi Paşa'da bir tekkede şeyhlik yapmıştır; aslen Edirneli olan Arabzâde Muhammed Efendi (ö. 1130/1717), Muhammed es-Semerkandî'nin müridi olmuştur.⁵ Neccârzâde Şeyh Rıza Efendi (ö. 1159/1746) de onun müridlerinden olup, Sefine-i Evliyâ'ya göre bu koldan gelmektedir. Üsküdar'da 1116/1704 yılında vefat eden es-Semerkandî, Karaca Ahmet Türbesi'nin karşısına defnedilmiştir.⁶

Semerkandî'nin, çalışmamızın konusunu oluşturan ve Farsça olarak yazdığı 'Muhtasarü'l-velâye' adlı eseri dışında bir eserine kaynaklarda ve kütüphanelerde

¹ Müellifin adı yazma nüshalarda, 'Ebû Abdullah es-Seyyid Muhammed es-Semerkandî' şeklinde geçmektedir. Sicill-i Osmanî'de 'Mehmed Efendi (Ebu Abdullah)'; eserin Türkçe basılmış tercümesinde, 'Hâce Ebû Abdullah Semerkandî' olarak geçmektedir.

² Müstakîm-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi, **Mecelletü'n-Nisâb**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, vr. 73b.

³ Osanzâde Hüseyin Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, 5 c., İstanbul, Kitabevi, 2006, C.II, s. 102.

⁴ Vassâf, **a.g.e.**, s. 164; Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmanî**, haz. Mustafa Keskin v.d., 4 c., İstanbul, Sebil Yayinevi, 1997, C.I, s. 240.

⁵ Vassâf, **a.g.e.**, s. 102; Ramazan Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 244.

⁶ Süreyyâ, **a.g.e.**, s. 240; Vassâf, **a.g.e.**, s. 102.

rastlanmamıştır. Ancak, Semerkandî'den istifade ederek müridi Arabzâde Muhammed Efendi ve onun da müridi Neccârzâde Şeyh Rıza Efendi eserler vermişlerdir.⁷

⁷ Mustafa Kara, "Hindistan'da Oluşan Tasavvuf Kültürünün Osmanlı Dünyasına Aksedişi", (Çevrimiçi) <http://www.scribd.com>, 09 Temmuz 2012.

B. MUHTASARU'L-VELÂYE

1. Eserin Muhtevası

Klasik eserlerde olduğu gibi esere besmele, hamdele ve salveyle başlayan müellif, Resûlullah'ın ailesine ve ashabına salat ve selamdan sonra hata ve kusurlarından Allah'a sığınıp mağfiretini dileyerek eserini telif sebebini zikreder. Daha sonra, dört bab hâlinde tertip ettiği eserine 'Muhtasaru'l-velâye' ismini verdiğini söyler. Her babın/bölümün kendi içinde dört fasıla ayrıldığı eserde sırasıyla şu konular anlatılır:

Dört fasıldan oluşan birinci bölümün ilk faslında önce Allah Teâlâ'nın zatından bahsedilir. Allah Teâlâ latîf-i hakîkîdir. Allah Teâlâ'nın zatı tüm mevcudatı kuşatmıştır ve O'nun yakınlığı tüm mevcudat için birdir; yalnızca ilim ve cehalet bu uzaklık ve yakınlığın ölçütünü belirler. Marifetin aslı da, marifet-i zât-ı Hudâ Teâlâ'dır; yani tüm mevcudatın, isim ve sıfatların kendisine dayandığı Allah Teâlâ'yı bilmektir.

Allah Teâlâ'nın isim ve sıfatları bahsi, iki önemli şahsiyetin farklı görüşlerine yer verilerek açıklanmaktadır: Şeyh Sadreddîn-i Rûmî'nin görüşüne göre Allah'ın isim ve sıfatları müteradiftir yani Allah'ın sıfatları zatının kendisidir; sıfat ve zat birdir, başka değildir; O'nun zatından başka bir mevcudat da yoktur. Şeyh Sadeddîn-i Hamevî'ye göre ise Kur'ân ve hadislerde Allah'ın isim ve sıfatları müteradif değildir ve olması da mümkün değildir. Allah Teâlâ, ancak on manası olan tek bir söz söyleyebilir; tek bir manası olan birden fazla söz değil. Buna göre sıfat, salâhiyyet; isim, alâmet; fiil, hâsiyyettir. Sıfatlar, zat mertebesinde; isimler, vech mertebesinde; fiiller ise nefis mertebesinde. Sübûtî, izâfi ve selbî olarak ayrılan tüm sıfatların ve isimlerin mevsufu ise 'Allah' ismidir. "İster Allah diye çağırın, ister

Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur” [İsrâ, 17/110] ayetiyle bu bahis sona erer.

‘Marifet-i ef’âl-i Hudâ Teâlâ’ bahsinde âlemin yaratılışı, insanoğlunun âleme gelişi, geliş nedeni ve sonunda yine Hak Teâlâ’ya döndürülecek olmasından bahsedilir. “Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. Bütün işler O'na döndürülür.” [Hûd, 11/123]

Ef’âl-i Huda Teâlâ, mülk ve melekût olmak üzere iki kısma ayrılır. Mülk, âlem-i mahsûsât; melekût, âlem-i ma’kûlâtır. Âlem-i mahsûsat âlem-i şehâdet, âlem-i ecsâm, âlem-i halk ve âlem-i süflî; âlem-i ma’kûlât ise âlem-i gayb, âlem-i ervâh, âlem-i emr ve âlem-i ulvîdir. Mevcûdât-ı melekûtî de iki kısımdır: Âlem-i ecsâma hiçbir taalluk ve tasarrufu olmayanlara ‘kerrûbiyân’, âlem-i ecsâma taalluk ve tasarrufları olanlara ise ‘rûhâniyân’ denmiştir. Bunlar da kendi içlerinde ikiye ayrılırlar: Kerrûbiyân, melâike-i müheymin ve ehl-i ceberut; rûhâniyân da ehl-i melekût-i a’lâ ve ehl-i melekût-i esfeldir. Latîfe-i Rabbânî olan hakîkât-ı insan ise sır ve zübde-i melekût olarak tanımlanır. O, cismânî ve rûhânî olan iki âlemden mürekkeptir ve ekmel-i mevcûdâtıdır. Bir de ervâh-ı nârî vardır ki onlara da ‘cinn’ denmektedir. Şeyâtîn de ehl-i melekût-i esfeldir ve onların bazıları insanlara musallat olurlar. ‘İblîs’, onların seyyididir. Âlem-i ecsâma gelince o da semâviyyât ve arziyyât olmak üzere iki kısımdır. Semâviyyât arş, kürsî, semâvât-i seb’, sâbitât ve seyyârât gibi unsurlardan, arziyyât da âsâr-ı ulvî ve mürekkebat gibi unsurlardan oluşur.

İkinci, üçüncü ve dördüncü fasıllarda Allah Teâlâ’nın marifeti konusunda, sırasıyla ehl-i taklîd, ehl-i istidlâl, ehl-i keşf ve ehl-i vahdetin itikatlarına yer verilmiş ve sâlikler hangi mertebede olduklarını bilsinler diye her biri ayrı ayrı açıklanmıştır. Daha kolay anlaşılması açısından ayırt edici özelliklerine değinecek olursak: Ehl-i taklîdin itikadı işitme ileldir. Bu bakımdan itikadın zail olmaması için çaba ve gayret, rıza ve teslime galip gelir. Ehl-i istidlâlin itikadı akıl ileldir ve bu topluluğa ehl-i îman ve ehl-i tevekkül de denilir; burada rıza ve teslim, çaba ve gayrete galiptir. Ehl-i keşfin itikadı ise keşif ve görme ileldir; bu taife, tüm hicaplardan geçmiş, ilme’l-

yakînden aynel-yakîne erişmişlerdir ve varlığın Allah Teâlâ'nın kendisi olduğunu bilmeleri cihetinden ehl-i vahdettendirler. Bu mertebede galip olan ise Allah Teâlâ'nın varlığına ve birliğine inanmaktır. Ehl-i vahdette iki düşünce hâkimdir: Bir taife der ki: Varlık tektir; O da Allah Teâlâ'dır. Diğer ise varlığı hakiki ve hayalî olmak üzere iki kısma ayırır. Buna göre hakiki varlık Allah Teâlâ, hayalî varlık ise âlem ve âleme mensup olanlardır; aslında olmayıp var görünürler ve bu durum uyku hâline benzetilmiştir. Bu hayal ve nümâyîşe 'âlem' denmesi de tümünün Allah Teâlâ'nın varlığının alâmetleri olması cihetindedir.

İkinci babın birinci faslında, altın silsile olarak adlandırılan Nakşibendiyye Hâcegân silsilesi ve ardından bu tarikatın ilkeleri sıralanmıştır. Müridin nelerden sakınması gerektiği, zahirde ve bâtında, sohbetinde ve mecliste hareket ve tavırlarının nasıl olması gerektiği, meşguliyetlerinin neler olacağı ve vaktini nasıl geçireceği, hangi ibadetleri ne şekilde yapacağı tek tek izah edilerek anlatılmış ve bu ilkeler konuyla alakalı hadis ve ayetlerle desteklenmiştir.

Muhtasarı'l-velâye'de yer alan Hâcegân silsilesi, Hz. Peygamber'den başlayarak Hz. Ebû Bekir Sıddîk (r.a.) ile devam eder ve silsilede yer alan 22 şeyhten sonra müellifimiz Ebû Abdullah es-Seyyîd Muhammed es-Semerkindî ile son bulur:

- Hz. Muhammed (sav.)
- Hz. Ebû Bekir Sıddîk (ö. 13/634)
- Hz. Selmân-ı Fârisî (ö. 35/655)
- Hz. Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 102/720-21)
- Hz. İmâm Cafer-i Sâdık (ö. 148/765)
- Hz. Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 261/875)
- Hz. Ebû Ali Fârmedî (ö. 477/1058)
- Hz. Ebû Yakub Yûsuf-ı Hemedânî (ö. 535/1140-41)
- Hz. Hâce Abdülhâlık Gucdüvânî (ö. 617/1220-21)
- Hz. Hâce Ârif Rîvgerî (ö. 649/1251)
- Hz. Mahmûd İncîr Fağnevî (ö. 670/1271)

- Hz. Hâce Ali Râmîtenî (ö. 705/1305, 715/1315)
- Hz. Hâce Baba Simmâsî (ö. 740/1339)
- Hz. Emir Külâl (ö. 777/1375)
- Hz. Hâce Bahauddin Nakşibend (ö. 791/1389)
- Hz. Mevlana Yakub Çerhî (ö. 852/1448)
- Hz. Hâce Ubeydullah Ahrar (ö. 896/1490)
- Hz. Hâce Muhammed Zâhid (ö. 936/1530)
- Hz. Hâce Derviş Muhammed Velî (ö. 970/1562)
- Hz. Hâcegî İmkenegî (ö. 1008/1599)
- Hz. Hâce Muhammed Bâkî (ö. 1014/1605)
- Hz. Şeyh Ahmed-i Fârûkî (İmam Rabbânî) (ö. 1034/1625)
- Hz. Hâce Muhammed Masûm (ö. 1098/1687)
- Hz. Şeyh Ahmed Veli Cûryânî (Yekdest) (ö. 1119/1707)
- Ebû Abdullah es-Seyyîd Muhammed Semerkandî (ö. 1116/1704)

İkinci faslda, kalbî teveccüh ve murakabe anlatılır. Kalbî teveccüh bahsine geçmeden önce bilmemiz gereken şey, kalbin hakiki ve mecazi olmak üzere iki kısım olduğudur. Mecazi kalp olarak tanımlanan şey, göğsün sol tarafında bulunan çam kozalağına benzer et parçasıdır. Hakiki kalp ise nefs-i nâtika (zâtında maddeden sıyrılmış, ancak yaptığı işte maddeye bitişik olan bir cevher) ve Allah'ın tecelli ettiği mahaldir. Allah Teâlâ hakiki ruhu kendi zatı için bir ayna yapmış ve kendi zatının kemâlâtını onda tecelli ettirmiştir. Bu bakımdan hakiki kalbin mecazi kalple de bağlantısı vardır. Hakiki kalbin önemine ve mahiyetine vurgu yapmak için Mansûr Hallâc'ın üstadı Amr b. Osman el-Mekkî'nin, metinde 'Kitâb-ı Muhabbet-nâme' adıyla geçen kitabından, üstadın kalp, sır, can ve bedeninin yaratılışı ve yaratılışındaki gayeyi anlatan sözlerine yer verilmiştir. Hakiki kalbin kemal bakımından mertebeleri, eserde kudsî hadis olarak aktarılan şu hadîs-i şerîfle zikredilmiştir: "Âdemoğlunun bedeninde bir muzga (et parçası) vardır. Bu muzgada kalp, kalpte fuâd, fuâdda zamîr, zamîrde sır, sırda hafî, hafîde nûr, nurda da ben varım." Buna göre zikrin mertebeleri ve her bir mertebenin alâmetleri anlatılmıştır. Bu mertebeler

sırasıyla şöyledir: Zikr-i kalbî, zikr-i fuâdî, zikr-i zamîrî, zikr-i sırrî ve zikr-i hafî. Zikr-i kalbî ile başlayan zikirde amaç, dünyevi perdeleri yırtarak şuhûd ve fenadan geçip zikredilenin, zikredenin kendisi olması mertebesine ulaşmaktır. Bu mertebede O'ndan başka hakikat yoktur. Hafî zikirden sonra hakiki kalbin altıncı mertebesi olan nura varılır. Bu nur, Allah Teâlâ'nın zatının hicabıdır ve bunun daha üzerinde bir makam yoktur. Bu bahiste, Nakşibendîliğin esaslarından kabul edilen vukûf-ı zamânî yani nefes almada, hapsinde ve vermede kalbin her an Allah ile olması, vukûf-ı adedî yani zikirde dikkat edilmesi ve uyulması gereken sayı, vukûf-i kalbî yani kalbin Allah Teâlâ'ya yönelmesine ve O'nunla irtibatına değinilmektedir. Sâlik mübtedî ise 'lâ ma'bûde illallah' (Allah'tan başka mabut yoktur), mutavassıt ise 'lâ maksûde illallâh' (Allah'tan başka maksut yoktur), muntehî ise 'lâ mevcûde illallâh' (Allah'tan başka mevcut yoktur) der ve her zikir adedince bu kelimelerdeki manayı düşünür. Ta ki fenafillah makamı hâsıl olup zikrin bahsettiğimiz son mertebesine erişinceye kadar böyle devam edilir. Bu mertebelere ulaşmada müridin şeyhle irtibatı da önemlidir.

Kalbî teveccühten sonra Arapça 'gözlem, denetim' manalarına gelen murakabe kavramı anlatılırken, öncelikle "Allah'ı görüyormuş gibi ibadet et. Sen O'nu görmeden de O seni görür" hadisindeki manaya işaret edilmiştir. Murakabe için; kulun, Allah'ın her zaman kendini gördüğünden haberdar olması yani kulun, nefsinin daima Allah Teâlâ'nın gözetimi altında tutmasıdır, denmiştir. Bu konunun açıklanmasında önemli mutasavvıfların görüşlerine de yer verilmiştir: Hz. Hâce Alâuddîn Attâr'a göre murakabe yolu, nefy ve isbât (zikrin kelime-i tevhîd manası ile yapılması; sâlik, 'lâ ilâhe' derken Allah Teâlâ'dan başka her şeyi nefy eder, yok eder, kalbinden çıkarır ve 'illallah' derken kalbinde Hak Teâlâ'nın bekasını isbât eder, sabitler) üzerinde çalışmaktan daha verimlidir, cezbeye de daha yakındır. Attâr, nefy ve isbât şekliyle çok murakabe esasına öncelik vermektedir; ona göre murakabe yoluyla en yüksek mertebeye erişilir. Havâtır denilen kalbe inen menfî telkinlere dikkat etmek, âleme lütuf ve rahmet gözüyle bakmak ve bânînin nurlandırmak murakabeye devamlı mümkündür. Murakabe melekesinden kalp uysallığı doğar. Bu makama 'cem' ve kabûl' ismini vermişlerdir. Murakabede üç sıfattan hâlî olmamak

için, susmak ve düşünmek gereklidir. Bunlar ya hatarâtı gözetmek, ya kalp zikrini mütalaa ya da kalpte geçen halleri müşahededir. Attâr'a göre hatarât, müşahedeye mani değildir. Hatarâttan uzaklaşmak ve onu engelleyebilmek zor olsa ve belli bir zamanı gerektirse de önemli olan, onun kalbe yerleşip feyz mecralarının tıkanmasına mani olmamasıdır. Nitekim Hâce Ubeydullâh Ahrâr'ın bu konudaki görüşü şöyle zikredilmiştir: 'Murakabe, hakikatte intizardır ve seyrin nihayeti bu intizarın hâsıl olmasından ibarettir.' Sâlike düşen de emre itaat edip bununla meşgul olmasıdır. Şeyh Şucâ Kirmânî'ye göre, harama gözünü yuman, nefsinin şehvattan koruyan, bâtınında murakabeye devam edip zahirde sünnete uyan kimsenin feraseti şaşmaz yani o kimse akıyla ve bilerek hata yapmaz, günah işlemez.

Murakabeyle ilgili Şeyh Şiblî ve Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî gibi isimlerin görüşlerine de yer verildikten sonra, üçüncü fasılda rabita kavramı anlatılmıştır. Arapça 'bağ, bağlılık' anlamlarına gelen rabita, mürîdin şeyhiyle olan bağına ifade eder. Mürîd, kendi sıfat ve vasıflarından ve iradesinden tamamen sıyrılıp şeyhine bağlanır ve tüm sâliklerin maksadı olan aynîleşme ve O'nda yok olma mertebesine erişinceye kadar şeyhin sûretine sığır. Bunun için mürîd, sohbet ve şeyhinin huzurunda bakışını feyz mahalli olan şeyhinin iki kaşının ortasına yöneltmeli ve Hakk'ın varlığının şeyhinin varlığında olduğuna gönülden inanmalıdır. Eğer şeyhinin huzurunda değilse, sûretini gözünde canlandırarak gıyabında da bu tavrı sürdürmelidir. Şeyhiyle münasebeti ölçüsünde de Hak tecelli eder ve zamanla şeyhin hal ve vasıfları mürîde yansıyarak sâlik, fenafillah (Allah'ın varlığı içinde yok olma) ve beka makamına ulaşır. Zatın tecellisi hâsıl olduktan sonra mürîd, şeyhle ilintisini keser. Çünkü bu makamda her ikisi de yok olur ve sadece Hak Teâlâ baki kalır. Sâlik, Hakk'ın kemal sıfatıyla vasıflanır; mülk ve melekûtta Hakk'ın cemalini ve büyüklüğünü tasarruf eder. Mürîdin bu mertebeden düşmesi ya da istiğrakının kaybolması durumunda ise tekrar şeyhinin hizmetine dönmesi gerekir.

Rabita kavramı bahsinde önemli mutasavvıfların görüşlerinin yanı sıra, bu kavramı özetler nitelikte beyitlerle anlatım zenginleştirilmiştir. Sülûkta önemi olan bahsettiğimiz bu kavramlardan sonra Nakşibendî tarikatının esasını teşkil eden ve

kelimât-ı kudsiyye olarak bilinen on bir ilkeden sekizi, çalışma metnimizde terim olarak aynen yer almış ve Arapça olarak anlatılmıştır. Bu ilkelerden üçüne zikir bahsinde değinmiştik. Diğer sekiz ilke ise sırasıyla şöyle anlatılmıştır: Sefer der-vatan (vatanda yolculuk), bu tarikatta yolun başlangıcı olan ve cezbe de denilen seyr-i enfüsîden ibarettir. Zira bu tarikatta nihayet, bidayettedir yani nihayet, başlangıçta yapılır ve işe, seyr-i enfüsî denilen iç yolculukla başlanır. Halvet der-encümen (topluluk içinde yalnızlık), sâlikin topluluk içindeyken Allah Teâlâ ile birlikte, O'nun huzurunda olmasıdır. Bu konuyla alakalı dördüncü fasılda şöyle denmektedir: Hâce Bahâüddîn Nakşibend'e 'Tarîkiniz neye dayanıyor' diye sorduklarında şu yanıtı vermiştir: 'Halvet der-encümen yani zahirde halk ile bâtında Hakk ile olmaktır.' Nazar der-kadem (bakışın ayakucunda olması), sâlikin, feyz ve bereketin kaynağı, tecelli nurunun doğduğu yer olan kalbini havâtırdan korumak ve kollamak, gördüklerinin kalbini meşgul etmemesi için yürürken bakışlarını ayakucuna yöneltmesidir. Hûş der-dem (her an uyanık olma), sâlikin, aldığı her nefeste Allah Teâlâ'yla birlikte olması ve böylelikle kalbini O'ndan başka her şeyden muhafaza etmesidir. Yâd-kerd (hatırlama), sâlikin, şeyhin kendisine telkin ettiği zikirle meşgul olmasıdır ve bu zikre, huzûr mertebesine ulaşınca kadar tekellüfle devam etmesidir. Yâd-dâşt (hatırda tutma), murakabenin husulünden sonra zikrin devamlılık kazanıp meleke hâline gelmesidir. Bâz-geşt (dönüş), nefy ve isbât (lâ ilâhe illallah) zikrinden sonra kalben 'Îlâhî, sen benim maksudumsun ve senin rızan benim matlubumdur' denmesidir. Bu zikirle Allah'a dönüş, vuslat düşünülür. Nigâh-dâşt (koruma, muhafaza etme); ilahi kelimeyi tekrarlarlarken aklına ilahi tecelliye mani olan havâtırdan bir şeyin gelmemesi için çabalamaktır.

Bu bâbın son faslı mürîdlere nasihatlerden oluşmaktadır. Bu fasılda, Nakşibendi silsilesi içinde yetişmiş önemli şahsiyetlerin, birçok evliyaullah ve mutasavvıfın çeşitli konulardaki kıssa ve menkıbeleri anlatılmış ve onların görüşlerine dayanarak çeşitli açıklamalar nakledilmiştir. Bunlar içinde Hâce Bahâüddîn Nakşibend, Hâce Muhammed Pârsâ, Hâce Ubeydullah Ahrâr, Mevlânâ, (Abdurrahman) Câmi, Şeyh Muhyiddîn, Hâce Ahrâr, Ebû Ali Dekkâk, Şeyh Ebû Abbâs, Hâtem-i Esâm Belhî, Hâtem Ahmed Hanbel, Cafer-i Sâdık, Üveys-i Karenî,

Hasan Basrî, Râbiatü'l-Adeviye, İbrahim Edhem, Mâlik-i Dînâr, Habîb-i Acemî, Ebu'l-Hâzim Mekkî, Fudayl b. İyâz gibi isimleri sayabiliriz.

Dört fasıldan oluşan üçüncü babın ilk faslında mebbe ve meâd, ikinci faslında ehl-i vahdetin itikadına göre âlem-i kebîr, üçüncü faslında âlem-i sağîrin marifeti ve dördüncü faslında insan-ı sağîr, insan-ı kebîrin marifeti, sülûkun anlamı ve salikin sülûktaki niyetinin ne olduğu anlatılmaktadır.

Buraya kadar, bilinmesi gereken kavram ve terimler tek tek izah edilerek Nakşibendi büyüklerinden sözler ve nasihatlerle bu yolun edep ve usullerinden bahsettikten sonra son babın ilk faslında yol nedir, yolcu kimdir, menzil ne kadardır ve maksat nedir sorularına cevap verilir. İkinci faslında şeriat, tarikat, hakikat ve insan-ı kâmil hakkında bilgi verilir; insan ruhunun mertebelerinin sıralanmasından sonra şeyhlerin vasiyeti ve hatime kısmıyla eser sona erer.

2. Kaynakları

Muhtasaru'l-velâye'de, müellifin kendisinden önce yetişmiş Nakşibendi silsilesi büyüklerinin görüşlerinden istifade edilmiş ve eserlerinden alıntılar yapılmıştır. Eserde üzerinde durulan ve açıklanmak istenen kavramlar bazen bu Hak velilerinin görüşlerine aynen yer verilerek bazen onları yorumlayarak bazen de sülûklarındaki sohbetlerden parçalar sunularak açıklanmış ve bu ifadeler ayet ve hadislerle de desteklenmiştir.

Kendisinden alıntı yapılan önemli şahsiyetler arasında Amr b. Osman el-Mekkî, Alâuddin Attar, Ubeydullah Ahrar, Mevlana Celaleddin-i Rûmî, Şeyh Şiblî, Şucâ Kirmânî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hasan b. Alâuddin Attar'ı sayabiliriz. Eserin ikinci babının son faslı olan mürîdlere nasihat bölümünde anlatılanların bir kısmını

Abdurrahman Câmî'nin (ö. 898/1492) Nefehâtü'l-Üns'ünde bulabilmekteyiz.⁸ Bahauddin Nakşibend ile başlanan bu bölümün bir kısmı metnimizde ve Nefehât'te şu şekilde geçmektedir:

مختصر الولاية:	نفحات الانس:
"خواجه می فرموده اند که: در مبادی حالات و غلبات جذبات بر مزارات متبرکه بخارا رسیدم. به هر مزاری چراغی دیدم افروخته و در چراغدان روغن تمام فتیله، اما فتیله را [ب۲۸] اندک حرکتی می بایست تا به تاریکی بر افروزد. و در مزار آخرین متوجه قبله نشستم. {ب۲۵} دران توجه غیبی افتاد. مشاهده کردم. تختی بزرگی پیدا شد. پرده سبز پیش وی کشیده. بر گرد تخت جماعتی از خواجگان	"می فرموده اند که شبی در مبادی احوال و غلبات جذبات به سه مزار متبرک از مزارات بخارا رسیدم. به هر مزاری چراغی دیدم افروخته و در چراغدان روغن تمام و فتیله، اما فتیله را اندک حرکت می بایست داد تا از روغن بیرون آید و به تاریکی بر افروزد. و در مزار آخرین متوجه قبله نشستم. دران توجه غیبی افتاد. مشاهده کردم که دیوار قبله شق شده و تختی بزرگ پیدا آمده پرده سبز در پیش وی کشیده و بر گرداگرد آن تخت جماعتی ..." ^۹
استاده..."	

Ayrıca bölüm başlarında anlatılan konuyla alakalı ıstılahların tanımlanmasının ardından konuyu daha anlaşılır kılıcı beyitlere de yer verilmiştir. Beyitlerin nakledildiği şair ve mutasavvıfların bir kısmının adı zikredilmemiştir. Bir kısmı tarafımızdan tespit edilmiş olup kaynakları, metinde dipnotlarda belirtilmiştir. Bu kişiler arasında Firdevsî, Feridüddin Attar, Abdurrahman Câmî, Sa'dî-i Şîrâzî,

⁸ Bkz. Mevlana Abdurrahman b. Ahmed Câmî, *Nefehâtü'l-üns* haz. Mehdi Tevhidî Pûr, Tahran, 1337, s. 384-413; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkubeleri: Nefahâtü'l-Üns*, trc. ve şrh. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2011, s. 507-542.

⁹ Mevlana Abdurrahman b. Ahmed Câmî, *a.g.e.*, s. 385.

Ebu'l-Vefâ Harezmi¹⁰, Mevlana Celaledin-i Rûmî, Senâî, Rûzbihân-ı Baklî gibi isimleri sayabiliriz. Metnimizde geçen beyitlerle tespit ettiğimiz kaynaklar arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Mesela Mesnevî-i Ma'nevî, Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî ve Mantıku't-tayr adlı eserlerden aktarılan beyitlerin bir kısmı metnimizde ve kaynaklarda şu şekillerde geçmektedir:

مختصر الولايه:

عاشقان را شادمانی و غم اوست	مزد کار و اجرتِ خدمت هم اوست
غیر معشوق از تماشایی بود	عشق نبود هرزه سودایی بود
عشق کان شعله است چون او بر فروخت	هر چه جز معشوق باقی جمله سوخت
تیغِ لا در قتلِ غیرِ حق براند	در نگر زان بس که غیرِ حق چه ماند
ماند إلا الله باقی جمله رفت	شاد باش ای عشق شرکت سوز رفت

مثنوی معنوی:

عاشقان را شادمانی و غم اوست	دست مزد و اجرتِ خدمت هم اوست
غیر معشوق از تماشایی بود	عشق نبود هرزه سودایی بود
عشق آن شعله است کاو چون بر فروخت	هر چه جز معشوق باقی جمله سوخت
تیغِ لا در قتلِ غیرِ حق براند	در نگر زان پس که بعدِ لا چه ماند
ماند إلا الله باقی جمله رفت	شاد باش ای عشق شرکت سوز رفت

¹⁰ Üzerinde çalıştığımız Farsça nüshalarda 'Ebu'l-Vefâ' adıyla geçerken Türkçe tercümesinde 'Ebu'l-Vefâ Harezmi' olarak nakledilmiştir. Ayrıca eserde nakledilen rubaileri için bkz. Abdurrahman b. Ahmed Câmî, a.g.e., s. 434.

مختصر الولاية:

از درون شو آشنا و از برون بیگانه وش آن چنین زیبا روش کم می بود اندر جهان

دیوانِ شمسِ تبریزی:

از درون سو آشنا و از برون بیگانه رو این چنین پُر مهرِ دشمن ندیدم من در جهان

مختصر الولاية:

تو ز خود گم شو کمال اینست و بس تو ممان اصلاً وصال اینست و بس

منطق الطیر:

تو مباش اصلاً، کمال اینست و بس تو ز تو لا شو، وصال اینست و بس

Muhyiddin Arabî'nin 'Fusûs'ul-Hikem' adlı eserinden de istifade edilmiştir. Âlem-i sağîrin marifeti konusunda eserin ismi zikredilmiştir. Son babda açıklanan konuları, Aziz Neseî'nin 'İnsan-ı Kâmil'¹¹ ve 'Zübdetü'l-Hakâyık'¹² adlı eserlerinde bulabilmekteyiz. İnsan-ı kâmil bahsinde kendisinden bir temsil nakledilir:

¹¹ Azizüddin Neseî, **Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil**, çev. Mehmet Kanar, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1990.

¹² Aziz Neseî, **Hakikatlerin Özü (Zübdetü'l-Hakâik)**, haz. M. Murat Tamar, İstanbul, İnsan Yayınları, 1997.

انسان کامل:	مختصر الولاية:
"ای درویش! جمله مراتب درخت در تخم درخت موجوداند، باغبان حاذق و تربیت و پرورش می باید که تا تمام ظاهر شوند. و همچنین طهارت، و اخلاق نیک، و علم و معرفت و کشف اسرار، و ظهور انوار، جمله در ذات آدمی موجوداند، صحبت دانا و تربیت و پرورش می باید که تا تمام ظاهر شوند..." ^{۱۳}	"تمثیل: بدانکه جمله مراتب درخت در تخم درخت است موجود و آماده اما باغبان حاذق را تربیت و پرورش نیکو می باید تا آنچه در باطن اوست تمام ظاهر شود. بدانکه همچنین طهارت و علم و معرفت {آ۳} و کشف و اسرار و ظهور انوار در ذات آدمی موجود اند اما صحبت دانا است و تربیت و پرورش او می باید تا آنچه باقیه است با فعل ظاهر شود..."

3. Eserin Yazma Nüshaları

Yaptığımız araştırmalarda Muhtasar'ul-velâye'nin altı nüshası tespit edilmiştir. En eski tarihli olanı, Farsça metni oluştururken esas aldığımız, müellifin ölümünden bir yıl sonra, 1117/1705 yılında müridi Arabzâde Muhammed tarafından istinsah edilen Millet Kütüphanesi Ali Emîrî 962 numarada kayıtlı nüshadır. Bu nüshada, Hâcegân silsilesi kısmında müelliften sonra kendisinden icazet alan müstensihin adı 'Eş-Şeyh Muhammed Arabzâde b. eş-Şeyh Halil b. eş-Şeyh Îsâ el-Hamevî el-Kadirî' şeklinde yer almaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 3049 numaralı nüshada ve eserin tercümesinde silsilenin yer almadığı tespit edilmiştir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğunda 69 numaraya kayıtlı nüshaya ise ulaşamadık.

¹³ Azîzüddin Nesefî, *Kitâbu'l İnsâni'l Kâmil*, Çâphâne-i Haydarî, Tahran, 1350-1971, s. 87.

(1) Millet Kütüphanesi Ali Emîrî 962

İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Koleksiyonu'nda 962 numarayla kayıtlıdır. Eser, toplam 188 varak olan bir mecmuanın içinde, 11b-92a varakları arasında bulunmaktadır. Talik yazı ile 21 satır olarak yazılmıştır. Kitabın adı sayfa başında kırmızı mürekkeple “کتاب مختصر الولاية” şeklinde yazılmıştır. Bab, fasıl ve bölüm başlıkları, ayet, hadisler, hitaplar, özel isimler çoğunlukla kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 12a sayfasında derkenarda Türkçe bir açıklama yer almaktadır.

Arabzâde tarafından Rebiülevvel ayının 1117/1705 senesinde istinsah edilmiştir.

(2) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar 69

Nestalik hatla 21 satırlı yazılmıştır. Derviş Abdullah Şefik en-Nakşibendî el-Beşiktâşî tarafından 1137/1724 yılında istinsah edilmiştir. Aharlı kâğıt üzerine, başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.¹⁴

(3) Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2914

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu'nda 2914 numarayla kayıtlıdır. 53 varaktan oluşan nüsha 21 satırlı, talik hatla yazılmıştır. Serlevha tezhipli, altın yaldız cetvellidir.

Ali Rıza b. Nazif tarafından 14 Safer 1267/1850 Cuma günü istinsah edilmiştir.

¹⁴ Kütüphane tadilat nedeniyle kapalı olduğundan dolayı nüshayı görme imkânı bulamadığımızdan, tavsifi yayımlanan yazmalar kataloğundan alınmıştır: Tevfik H. Subhânî, Hüsamettin Aksu, **Fihrist-i Nüşahâ-yi Hattî-yi Fârsî-yi Kitâbhâne-i Dânişgâh-i İstanbul**, Tahran, 1374, s. 43.

(4) Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 3049

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu'nda 3049 numarayla kayıtlı nüsha 88 varaktır. 17 satırlı, talik hatla yazılmıştır. İç kapakta itikâdî konulara dair Arapça kısa bir bilgi yazılmıştır. Bazı şahıs isimleri ve ifadeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. İstinsah tarihi yoktur.

(5) Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 3104

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu'nda 3104 numarayla kayıtlıdır. Toplam 127 varak olan nüsha, 11 satırlı nesih yazı ile yazılmıştır. İç kapakta Nakşibend'in sözü ve salavatın ehemmiyetine dair bir hadis yazılmıştır. İstinsah tarihi yoktur.

(6) Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1702

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu'nda 1702 numarada kayıtlı eser, 105 varaktır. 11 satırlı talik hatla yazılmıştır. Başlıklar, hitaplar ve bazı ayetlerle hadisler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Arapça ibarelerin ve ayetlerin bir kısmı harekelidir. İstinsah tarihi yoktur.

4. Muhtasarü'l-velâye'nin Türkçe Tercümesi

Eser, müellifin halifesi Arabzâde Muhammed Efendi'nin müridi Neccarzâde Rıza tarafından 'Tercüme-i Muhtasarü'l-velâye' adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. 1272/1855 yılında İstanbul Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.¹⁵ 63 sayfadır. Mecmua şeklinde ciltlenmiş olan nüshada sırasıyla; Ahmet Nüzhet er-Ruhâvî'nin Menkıbe-i Evliyaiyye fî Ahvâli Rızâiyye'si, Arabzâde Muhammed Edirnevî'nin Şerh-i Gazel-i Hazret-i Mevlana Abdurrahman Cami'si, Neccarzâde Şeyh Muhammed Sıddîk en-

¹⁵ Neccarzâde Rıza Efendi, *Tercüme-i Muhtasarü'l-velâye*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1272.

Nakşibendi'nin Risâle-i Esfâr-ı Erbaa'sı ve Faik Ömer b. Abdullah en-Nakşibendi'nin Makalât-ı Sıddikiyye'si yer alır.

Nüshalarda mütercimnin adı 'İbn-i Neccâr eş-Şeyh Rıza Mustafa Efendi Nakşibendî Beşiktâşî', 'Şeyh Rızâ' şeklinde geçmekle birlikte İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğunda yer alan bilgiye göre 'Îzâhu'l-Meknûn'da Dülgerzâde Şeyh Mustafâ ismiyle de geçtiği görülmektedir.¹⁶

Eserin tercümesini incelediğimizde, Farsça nüshalarda yer alan bab ve fasıl başlıklarının ve bahsi geçen konuların aynı sırayı takip etmediği tespit edilmiştir. Nakşibendi silsilesi ise tercümede bulunmamaktadır. Bununla birlikte eserimizde yer almayan bazı hadislerin tercümede nakledildiği görülmektedir. Eserde adı geçen isimlerin birçoğu aynen aktarılmıştır. Ancak Sadreddin Rûmî, tercümede Sadreddin Konevî olarak, Ebu'l Vefâ ise tercümede Ebu'l Vefâ Harezmî şeklinde geçmektedir.

Tercümenin İstanbul Kütüphanelerinde ve kataloglarda dört nüshası tespit edilmiştir:

(1) Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2470

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Kitaplığı'nda 2470 numarada kayıtlı nüsha 162 varaktır. 13 satırlı nesih yazı ile yazılmıştır. Serlevha tezhipli ve cetvellidir. 1181 yılında istinsah edilmiştir.

(2) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine Kitaplığı 264

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine Kitaplığı'nda 264 numaraya kayıtlı nüsha 83 varak, 23 satırlı, talik yazı ile aharlı kâğıt üzerine yazılmıştır. 1198 yılında istinsah edilmiştir.

¹⁶ Subhânî, Aksu, a.g.e., s.43.

Katalogda yer alan bilgiye göre bu tercüme eserin, Ebû Abdullah Muhammed Semerkandî'nin müritlerinden Edirneli Arabzâde Mehmed İlmi Efendi tarafından tercüme edildiği bilgisi yer almaktadır.¹⁷ Ancak tercümenin Şeyh Rıza'ya (Neccarzâde) ait olduğu esere ulaşılarak tespit edilmiştir. Nüshada eserin adı 'ترجمه رضا مختصر الولاية شيخ رضا' şeklinde geçmektedir.

(3) Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi 232

Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi Kitaplığı'nda 232 numarada kayıtlı nüsha 94 varaktır. 19 satırlı talik yazı ile yazılmıştır. 1218 yılında Ahmed Hulûsî tarafından istinsah edilmiştir.

(4) Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 3183

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 3183 numarada kayıtlı nüsha 88 yapaktır. 19 satırlı talik yazı ile yazılmıştır. İstinsah tarihi yoktur.

¹⁷ Fehmi Edhem Karatay, **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu**, 2 c., İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1961, C.I, s. 60.

5. Nüshaların İmla Özellikleri

1. «به» izafet harfi, kendisinden sonra gelen kelimeye bitişik olarak yazılmıştır Mesela «به اعتقاد» yerine «باعتماد» şekline yer verilmiştir.
2. Bazı yerlerde «است» ek fiildeki «ا» harfi düşmüş ve kelimeye bitişik olarak yazılmıştır.
3. Muhatap ve birlik yâ'ları (ی), hâ-yı gayr-ı melfûzdan (ه) sonra geldiğinde hemze (ء) ile gösterilmiştir. Mesela muhatap yâ'sı, «کرده ای» yerine «کردهء» şeklinde; birlik yâ'sı, «ذره ای از ذرات» yerine «ذرهء از ذرات» şeklinde yazılmıştır.
4. «گ» harfleri keşidesiz olarak «ک» şeklinde yazılmıştır.
5. Okunmayan «ه» harfi ile sonlanan isimler ism-i masdar yapılırken ismin sonundaki «ه» harfi atılmamıştır. Mesela «یگانگی» yerine «یکانه کی» şeklinde yazılmıştır.
6. «هیچ» kelimesinin son harfi 'ج' harfiyle «هیج» şeklinde yazılmıştır. «چون», «هیچ» kelimesinin son harfi 'ج' harfiyle «هیج» şeklinde yazılmıştır. «چون», «هیچ» kelimesinin son harfi 'ج' harfiyle «هیج» şeklinde yazılmıştır. «چون» gibi diğer kelimelerde ise 'ج' harfinin noktaları konmuştur.
7. Şimdiki zaman eki olan «می» bazen fiile bitişik bazen de ayrı yazılmıştır.
8. «آن» ve «این» işaret zamirlerinin başına «از», «به» ve «در» edatları geldiği zaman ve «از» edatı üçüncü çoğul şahıs olan «ایشان» kelimesinden önce geldiği zaman, «ا» harfi hazfedilerek «ازان, بدان, دران», «ازین, بدین, درین» ve «ازیشان» şeklinde yazılmıştır.
9. İsmın belirtme hâlini gösteren «را» harf-i nişânesi isme bitişik olarak yazılmıştır.

10. Olumsuz fiilin başındaki «ن» harfi bazen «نه» şeklinde yazılmıştır.

6. Metin Tesisinde Takip Edilen Yol

Metnin sunumunda günümüzde geçerli olan imla kuralları uygulanmıştır.

1. «است» ek fiili çoğu yerde ayrı yazılmıştır.
2. «به» izafet harfi ayrı olarak yazılmıştır.
3. «را» harf-i nişânesini «ترا» ve «مرا» gibi kullanımlar dışında ayrı yazılmıştır.
4. «می» edatı her zaman fiilden ayrı olarak yazılmıştır.
5. «گ» harfi keşideli olarak yazılmıştır.
6. Muhatap ve birlik yâ'ları (ی), hâ-yı gayr-ı melfûzdan (ه) sonra geldiğinde (ای) şeklinde yazılmıştır.
11. «سوم» sıra sayı sıfatı metinde geçtiği şekliyle bazı yerde «سیم», bazı yerlerde de «سیوم» şeklinde yazılmıştır.
7. İzafetler gösterilmiş; Arapça ibare ve anlatımlar harekelenmiştir.
8. Bab ve fasılların bölümleri başlıklar hâlinde verilmiştir. Ancak nüshalarda başlık olarak yer almayıp metindeki anlatımdan yola çıkarak tarafımızdan eklenen başlıklarla bazı ibareler, köşeli parantez içinde belirtilmiştir.
9. Millet Kütüphanesi Ali Emîrî 962 numarada kayıtlı nüsha "م" kısaltması ile, Esad Efendi 1702 numarada kayıtlı nüsha "س", Hacı Mahmud Efendi 3104 numarada kayıtlı nüsha ise "ح" kısaltması ile gösterilmiştir.

10. Eserin metni yazılırken esas alınan Ali Emîrî (م) nüshasının varak numaraları [] içinde, Esad Efendi (س) nüshasındaki { } içinde Hacı Mahmud Efendi (ح) nüshasının ise || içinde metinde gösterilmiştir.
11. Nüshanın derkenarlarında yer alan ve "صح" işaretli düzeltmeler metne dâhil edilmiştir.
12. Karşılaştırma yapılan nüshalarda ‘Allah’ isminden sonra yer alan ve bazen esas nüshada bulunmayan ‘Teâlâ’ sıfatı ile şahıs isimlerinden sonra gelen ‘kaddesa’llahu sırrahu’, ‘kuddise sırruhu’ gibi dua cümleleri nüsha farkı olarak gösterilmemiştir. Ayrıca ‘ey derviş’, ‘ey fakih’, ‘ey sâlik’ gibi hitaplardaki farklılıklar nüsha farkı olarak değerlendirilmemiştir.
13. Ayetler tırnak içinde « » verilmiş; sûre ve ayet numaraları köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

III. BÖLÜM

MUHTASARU'L-VELÂYE METNİ

مختصر الولاية

ابو عبد الله محمد السمرقندی

فهرست

۳۵ کتاب مختصر الولاية
۳۵ [مقدمه]
۳۷ [باب اول]
۳۷ فصل اول {آ۳}: از باب اول که در معرفت ذات [و صفات و اسماء و افعال] خدای تعالی است
۳۷ [۱. در معرفت ذات خدای تعالی]
۳۸ [۲. در معرفت صفات و اسماء خدای تعالی]
۳۹ [۳. در معرفت افعال آ۲۱ خدای تعالی]
۴۱ فصل دوم: اعتقاد اهل تقلید
۴۱ فصل سوم: ۲۳ در اعتقاد اهل استدلال
۴۲ فصل چهارم: در اعتقاد اهل کشف و اهل وحدت
۴۲ [۱. در اعتقاد اهل کشف]
۴۳ [۲. در اعتقاد اهل وحدت]
۴۴ باب دوم در معرفت سلسلهء خواجهگان عالیشان نقشبندیه {آ۱۱} قَدَسَ اللهُ أَسْرَارَهُمْ ۴۴
۴۴ فصل اول: در بیان نسبت سلسلهء این عزیزان است
۴۸ فصل دوم: در معرفت توجه قلبی و مراقبهء این عزیزان است
۴۸ [۱. در معرفت توجه قلبی]
۵۱ [۲. در معرفت مراقبه]
۵۳ فصل سیوم: در معرفت رابطهء [آ۲۵] ایشان است
۵۶ فصل چهارم: در نصایح و تنبیه مریدان است
۸۴ باب سیوم: در معرفت مبداء و معاد نیز مشتمل است بر چهار فصل
۸۴ [فصل اول: در معرفت مبداء و معاد]

۸۸.....	فصلِ دَوَم: در معرفتِ عالمِ کبیر به اعتقادِ اهلِ وحدت
۹۳.....	فصلِ سَیوم: در معرفتِ عالمِ صغیر.....
	فصلِ چهارم: در معرفتِ آنکه انسانِ صغیر نسخهء و نمودارِ انسانِ کبیر است و نیز در معرفتِ آنکه سلوک
۱۰۰.....	چیست و نیتِ سالک در سلوک چیست.....
۱۰۳.....	[بابِ چهارم].....
۱۰۳.....	فصلِ اوّل ازین چهار فصل [۰.۱] در معرفتِ آنکه رونده کیست الی آخره.....
۱۰۳.....	[۰.۱] در معرفتِ آنکه رونده کیست و مقصد کدام است.....
۱۰۴.....	[۰.۲] راه چیست.....
۱۰۴.....	فصلِ دَوَم: در شریعت و طریقت و حقیقت و انسانِ کامل.....
۱۰۴.....	[۰.۱] در معرفتِ شریعت و طریقت و حقیقت.....
۱۰۶.....	[۰.۲] در معرفتِ انسانِ کامل.....
۱۰۷.....	فصلِ سیوم: در معرفتِ صحبتِ اهلِ تصوّف و سلوکِ ایشان.....
۱۰۷.....	[۰.۱] در معرفتِ صحبتِ اهلِ تصوّف.....
۱۰۹.....	[۰.۲] در معرفتِ سلوکِ اهلِ تصوّف.....
۱۱۱.....	فصلِ چهارم: در معرفتِ خدای تعالی و روحِ انسانی و عروج و ترقّی و مبداء و معاد و وصیتِ مشایخ ..
۱۱۱.....	[۰.۱] در معرفتِ خدای تعالی.....
۱۱۴.....	[۰.۲] در معرفتِ روحِ انسانی.....
۱۱۵.....	[۰.۳] در معرفتِ عروج و ترقّی آدمیان.....
۱۱۵.....	[۰.۴] در معرفتِ مبداء و معاد.....
۱۲۳.....	[۰.۵] در وصیتِ مشایخ.....
۱۲۴.....	خاتمه: در معرفتِ نبوّت و ولایتِ خاتمِ النبیین است.....
۱۲۶.....	فهرستها.....
۱۲۷.....	فهرستِ آیاتِ قرآن.....
۱۳۱.....	فهرستِ احادیث.....
۱۳۳.....	فهرستِ ابیات.....

کتاب مختصر الولاية^۱

[مقدمه]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ^۲

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَوَّرَ قُلُوبَ الْعَارِفِينَ بِنُورِ مَعْرِفَتِهِ وَفَضَّلَ أَحْوَالَ السَّالِكِينَ عَلَى أَحْوَالَ الْعَالَمِينَ بِكَمَالِ فَضْلِهِ وَحِكْمَتِهِ وَالصَّلَاةَ وَالسَّلَامَ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ أَفْضَلُ الْوَرَى وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ وَأَتْبَاعِهِ نُحُومًا الْهُدَى وَوَسَائِلًا إِلَى وُصُولِ الْمَرَاتِبِ الْقُصْوَى وَعَلَى سَائِرِ الطَّالِبِينَ لِمَا يُحِبُّ رَبُّنَا^۳ وَيَرْضَى.

اما بعد می گوید اَلْفَقِيرُ الضَّعِيفُ إِلَى اللَّهِ الْعَنِيِّ الْقَوِيُّ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ السَّيِّدُ مُحَمَّدٌ السَّمَرْقَنْدِيُّ عَفَى اللَّهُ عَنْهُ وَغُفِرَ ذُنُوبُهُ كه الهام در باطن فقیر رسید. باید که مختصر ترتیب دهی و می شاید^۴ که طالبان حق سبحانه و تعالی را سبب رشد شود و نام تو در دهر مذکور ماند و سبب رحمت تو گردد. بنا بر آن از خداوند {آ۲} تعالی مدد و یاری خواستم تا از خطا و زلل نگاه دارد. إِنَّهُ عَلَى مَا يَشَاءُ قَدِيرٌ وَبِالْإِجَابَةِ جَدِيرٌ. و این کتاب را "مختصر الولاية" نام کردم و ترتیب کرده شد بر چهار باب: | آ۱۸ |

باب اول مشتمل است بر چهار فصل: فصل اول، در معرفت ذات و صفات و اسماء و افعال خدای تعالی عزّ و جلّ. فصل دوم، در اعتقاد اهل تقلید. [آ۱۲] فصل سیم، در اعتقاد اهل استدلال. فصل چهارم، در اعتقاد اهل کشف و اهل وحدت.

باب دوم نیز مشتمل است بر چهار فصل: فصل اول، در معرفت سلسله خواجهگان عالیشان نقشبندیه قَدَسَ اللَّهُ تَعَالَى أَسْرَارَهُمْ. فصل دوم، در معرفت توجه قلبی و مراقبه این عزیزان. فصل سوم، در معرفت رابطه ایشان. فصل چهارم، در نصایح و تنبیه مریدان.

باب سوم نیز مشتمل است بر چهار فصل: فصل اول، در معرفت عالم کبیر به اعتقاد اهل شریعت {ب۲} و اهل حکمت. فصل دوم، در معرفت عالم کبیر به اعتقاد اهل وحدت. فصل سوم، در معرفت عالم صغیر. فصل چهارم، در معرفت آنکه انسان صغیر نمودار انسان کبیر است و نیز در معرفت آنکه سلوک چیست و نیت سالک در سلوک چیست.

^۱ کتاب مختصر الولاية م: - س، ح

^۲ الرحيم م، ح: الرحيم به نستعين س

^۳ ربنا س: - م، ح

^۴ می شاید م: شاید س، ح

باب چهارم نیز مشتمل است بر چهار فصل: فصلِ اوّل، [۱۸ب] در معرفت آنکه رونده کیست و راه چیست و منزل چند است و مقصد کدام است. فصلِ دوّم، در معرفت شریعت و طریقت و حقیقت و انسانِ کامل. فصلِ سوّم، در معرفت صحبِ اهلِ تصوّف و سلوکِ ایشان. فصلِ چهارم، در معرفتِ خدای تعالی و روحِ انسانی و عروج و ترقّی و مبداء و معاد و وصیتِ مشایخِ ذوی الاحترام [۱۲ب] و خاتمه در معرفتِ نبوّت و ولایتِ خاتّمِ النَّبیین، صَاحِبِ الزَّمَانِ صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ وَ أَصْحَابِهِ وَ أَرْوَاجِهِ أَجْمَعِينَ.

[بابِ اوّل]

فصلِ اوّل {آ۳}: از بابِ اوّل که در معرفتِ ذات [و صفات و اسماء و افعال] خدای تعالی است

[۱. در معرفتِ ذاتِ خدای تعالی]

ای عزیز، بدانکه اهلِ تصوّف می گویند که اگر چه روح انسانی به غایت لطیف است، اما به ذاتِ خدای تعالی هیچ نسبت ندارد که ذاتِ خدای تعالی به غایتِ الطّفِ الطّفِ الطّف است. پس از موجودات هیچ چیز ذاتِ خدای تعالی را خرق نتواند کرد که هر چیز که لطیف تر^۵ است، احاطتِ او بیشتر بود؛ ذاتِ خدای تعالی لطیفِ حقیقی است و دانای حقیقی است. و معنی [آ۱۹] «وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ» [الأَنْعَامِ ۱۰۳/۶؛ الملک ۱۴/۶۷] این است. و با این آیت می بایست که همهء عالم ایمان می آورند^۱. چون معنی این آیت در نیافتند، ایمان نیاوردند. و پیداست که چند کس معنی این آیت در عالم در یافته باشد^۲.

ای عزیز، خدای تعالی^۳ نزدیک است. قَوْلُهُ تَعَالَى: «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» [ق ۱۶/۵۰]. و در قرآن و احادیث مثلِ این آیت بسیار است اما چه فائده که مردم به غایت {ب۳} دور افتاده اند و همه روز می گویند که خدا می طلبیم و نمی دانند که خدای تعالی حاضر است؛ حاجت به طلب نیست. بدانکه خدای تعالی به بعضی نزدیک و به بعضی دور نیست. جمله موجودات از اعلاءِ علیین تا اسفلِ سافلین با قربِ او برابر [آ۱۳] و یکسان است. قرب و بُعد نسبت با علم و جهل است. یعنی هر که عالمتر است، نزدیکتر است و هر که جاهلتر، دورتر. و گر نه هیچ ذره ای از ذراتِ عالم نیست که خدای تعالی به ذات به آن نیست و بدان محیط نه و از آن آگاه نیست.

ای فقیه، چون دانستی که این عالم را صانع هست و صانعِ عالم یکی است [ب۱۹] و قدیم است و محیط است، بر کلّ اشیاء به ذات و به علم و دیگر آنکه داخل و خارجِ عالم نیست و متصل به

^۵ لطیف تر م، ح: لطیفی س

^۱ آورند م: آوردند ح، س

^۲ باشد م، ح: باشند س

^۳ به غایت + س: - م، ح

عالم و منفصل از عالم نیست. خدای تعالی با عالم و عالمیان نسبتِ معیت دارد. و معنی «وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا {آ۴} كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»^۹ [الحدید ۴/۵۷] این است. چون دانستی، اکنون بدان این معرفتِ ذاتِ خدای تعالی است. و اصلِ معرفت این است. اگر این اصل درست و محکم آید، هر چیز که بدین زیادت کنی محکم آید.

[۲. در معرفتِ صفات و اسماء خدای تعالی]

ای عزیز، اکنون در صفاتِ خدای تعالی گوید:

شیخ صدر الدین رومی می فرماید که صفت و اسمِ خدای تعالی مترادفند. یعنی^{۱۰} هر دو یک معنی دارند. شیخ المشایخ شیخ سعد الدین حموی قَدَسَ اللهُ رُوحَهُ می فرماید که در قرآن و احادیث و اسماء و صفات مترادف نیستند و نمی شاید که باشند. و حکیم [۱۳ب] هرگز دو لفظ نگوید که او را یک معنی باشد، بلکه یک سخن گوید که او را ده معنی باشد. و نزدیکِ شیخ سعد الدین صفت، صلاحیت و اسم، علامت و فعل، خاصیت. و هم [۲۰آ] شیخ می فرماید که صفات، در مرتبه ذاتند و اسامی، در مرتبه وجه اند و افعال، در مرتبه {۴ب} نفس اند. و این سخن به غایت نیک است اما به فهم هر کس نرسد. اگر رسد، هر کلمه خزانه ای باشد.

و شیخ صدر الدین رومی می فرماید که صفاتِ حق از وجه عین ذات است. زیرا که جمله صفات معانی و اعتباراتند و نسبت و اضافتند. از آن وجه عین ذاتند که آنجا موجودی دیگر نیست غیر ذات. پس صفات عین ذات باشد. و از وجه غیر ذاتند که مفهوماتش علی القطع مختلف است. و گر^{۱۱} نه اختلافِ اسماء از اختلافِ موجودات است و تغایرِ معانی و اعتبارات از آن می خیزد. و عالم و قادر و مرید از اسماء اند که معانی این اسماء بدان قائم اند و قدیم اند. و آن^{۱۲} اسماء علی الحقیقه پیش اهل بصیرت از معانی حیوت است. و بقا و علم و قدرت و سمع و بصر و کلام و ارادت قدیم است. این الفاظ اسماء اند؛ این نوع اسماء را صفاتِ ثبوتی {آ۵} گویند. اما معز و^{۱۳} مذل و محیی و ممیت و مانند این همه از نسبت [۱۴آ] | ۲۰ب | و اضافت می خیزد؛ این نوع صفات را صفاتِ اضافی می گویند. سلام و قدوس را که سلبِ عیوب و نقایص است؛ و این صفات را صفاتِ سلبی می گویند. و

^۹ والله بصیر بما تعملون م، ح: والله بصیر بالعباد س

^{۱۰} یعنی م، ح: - س

^{۱۱} اگر م، ح: اگر س

^{۱۲} آن م، ح: این س

^{۱۳} و م، س: - ح

مجموع اسماء درین اسماءِ ثلثه^{۱۴} منحصر اند اما الله اسمی است جامع هر ذاتِ قدیم را از آن روی که موصوف است به جمیع اسماء و صفات من حیث ظهوره و بطونه و از اسماء هیچ اسمی را این عظمت نیست^{۱۵}. و بیشتر علماء گویند: این اسم مستور نیست به مثابه علم و رحمن اسمی است که وجود بخش ممکنات است^{۱۶}. او را به باطن نسبتی نیست، به ظاهر مخصوص است. به خلاف اسمِ الله که غیب و شهادت، ظاهر و باطن را فرو می گیرد و این دو اسم در غایت جلالت و عزّت اند. قَوْلُهُ تَعَالَى: «قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» [الإسراء ۱۷/۱۱۰]. {۵ب} این مقدار که گفته شد در صفاتِ خدای تعالی درین مختصر کفایت است. و اسمای خدای تعالی در حصر نیاید و بر تفصیل آن جز او را اطلاع نباشد. وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِحَقَائِقِهِ.

[۳.] در معرفتِ افعالِ | ۲۱ | خدای تعالی

خواهد که در عالم چیزی بیافریند. صورتِ آن اول به لوح آید و از لوح به کرسی و از وی در نور ثابتات آویزد. و آنگاه بر هفت آسمان گذر کند. بعد از آن با نور ستارگان همراه شود و به عالم سفلی آید. طبیعت که حاکمِ عالمِ سفلی است، [۱۲ب] استقبال کرده آن مسافرِ غیبی را که از حضرتِ حق می آید؛ مرکبی از ارکانِ چهارگانه مناسبِ حالِ وی پیش کشد تا آن مسافر بر آن مرکب سوار شود و در عالمِ شهادت موجود گردد. و چون در عالمِ شهادت موجود شد، آن چیز که دانسته خدای بود کرده خدای شد. پس هر چیز که در عالمِ شهادت {۱۶} موجود است، جانِ آن چیز از عالمِ امر است و قالبِ آن چیز از عالمِ خلق است. و این جانِ پاک که از حضرتِ حق آمده به آن کار آمده است که خدای خواسته است. چون آن کار تمام کند، باز با حضرتِ خدای گردد. این است معنی مِنْهُ بَدَأُ وَإِلَيْهِ يَرْجِعُ وَرِجْعُ الْأُمُورِ كُلُّهُ» [هود ۱۱/۱۲۳].

ای عزیز، بدانکه افعالِ خدای تعالی بر دو قسم است | ۲۱ب | : ملک و ملکوت. ملک، عالمِ محسوسات است؛ و ملکوت، عالمِ معقولات است. عالمِ محسوسات را عالمِ شهادت و عالمِ اجسام و عالمِ خلق و عالمِ سفلی گویند. و عالمِ معقولات را عالمِ غیب و عالمِ ارواح و عالمِ امر و عالمِ علوی گویند. و در کتابِ قدیم ذکرِ عالمِ شهادت به تفصیل آمده اما ذکرِ عالمِ غیب بر سبیلِ اجمال است. زیرا که احوالِ ملکوت کسی را تحقیق شده باشد که به عالمِ ملکوت رسیده باشد. قَوْلُهُ تَعَالَى: «وَ

^{۱۴} اسماءِ ثلثه م، ح: اسماء صفات ثلثه س

^{۱۵} نیست م، ح: نیست که این اسم راست س

^{۱۶} است م، ح: - س

[كَذَلِكَ] نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ { ٦ ب } السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ [وَأَلْيَكُونَ مِنَ الْمُؤَقِنِينَ] [الأَنْعَامَ ٦/٧٥]. و عيسى عليه السلام می فرماید که: "لَنْ يَلْجَ مَلَكُوتَ [١٥ آ] السَّمَوَاتِ مَنْ لَمْ يُؤَلِّدْ مَرَّتَيْنِ"^{١٧}.

و بدانکه موجودات ملکوتی بر دو قسم اند: قسمی، به عالم اجسام به هیچ وجه تعلق و تصرف ندارند؛ ایشان را کروییان خوانند. و کروییان نیز، بر دو قسم اند: قسمی، از عالم و عالمیان خیر ندارند؛ هَامُوا فِي جَلَالِهِ وَ كَمَالِهِ مُنْذُ خَلَقَهُمْ و ایشان را ملائکه مهیمه^{١٨} خوانند. قسمی دیگر، حجاب بارگاه الوهیت اند و هابط و قابض ربوبیت اند؛ و این طائفه را [٢٢٢ آ] اهل جبروت گویند. و قسمی که به عالم اجسام تعلق و تصرف دارند؛ ایشان را روحانیان خوانند. و ایشان نیز بر دو قسم اند: قسمی، ارواح اند که در سمویات تصرف می کنند؛ و ایشان اهل ملکوتِ اعلی اند. و قسمی دیگر، ارواح اند که در ارضیات تصرف دارند؛ ایشان اهل ملکوتِ اسفل اند. و چندین هزار از ایشان بر معادن و نبات { ٧٧ آ } و حیوان موکل اند. در کلمات انبیاء آمده است: "إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ مَلَكًا" و اهل کشف گفته اند که^{١٩} تا هفت ملک نباشد، خدای تعالی برگِ درخت نیافریند. سبب اینچنین افتاده است اما حقیقت انسان که آن را لطیفه ربانی گویند سر و زنده ملکوت است؛ و مرکب است از دو عالم: جسمانی و روحانی. و او اکمل موجودات است. [١٥ ب] و مقصود از این همه آفرینش وجود او است. و ارواح ناری که ایشان را جن نام کرده اند. و شیاطین منقسم از اهل ملکوتِ اسفل اند. بعضی از ایشان را بر نوع انسان مسلط کرده اند. ابلیس، سید ایشان است. و بعضی [٢٢ ب] از ایشان قابل تکلیف اند و مخاطبِ وحیِ الهی اند و اما^{٢٠} عالم اجسام بر دو قسم اند: سمویات و ارضیات. سمویات، چون عرش^{٢١} و کرسی و سمواتِ سبع و^{٢٢} ثابتات و سیارات و ارضیات، چون بسایطِ عنصری و آثارِ علوی چون رعد و برق { ٧ ب } و ابر و باران و مرکبات، چون معادن و نباتات و حیوانات و بر و بحر. و افعال الهی را نهایت نیست و عجایب آن در حصر نیاید اما کلیاتش در این اقسام که ذکر رفت منحصر است. این بود سخن اهل تصوف در ذات و صفات و افعال خدای تعالی و تقدس.

^{١٧} نگاه کنید: Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı*

Rivayetler, Konya, Yediveren Kitap, 2001, s. 261, 300.

^{١٨} مهیمه م: ملهمه ح، س

^{١٩} که م، ح: - س

^{٢٠} و امام، ح: - س

^{٢١} عرش م، ح: عرش س

^{٢٢} و م، س: - ح

فصلِ دوّم: اعتقادِ اهلِ تقلید

بدانکه آدمیان در معرفتِ خدای تعالی بر تفاوت اند. بعضی اهلِ تقلید اند، و بعضی اهلِ استدلال، و بعضی اهلِ کشف. ما سخنِ هر سه طائفه را به شرح و^{۲۳} تقریر کنیم تا سالکان بدانند که در کدام مرتبه اند.

ای فقیه، بدانکه اهلِ تقلید [آ۱۶] به زبان اقرار می کنند و می گویند که خدای عزّ و جلّ یکی است و قدیم است. اول و آخر، و حدّ و نهایت، و مثل و شریک ندارد. [آ۲۳] قابلِ تجزّی و تقسیم نیست و در زمان و مکان و جهت نیست. موصوف است به صفتِ سزا و منزّه است از صفاتِ {آ۸} ناسزا و^{۲۴} عالم و قادر و سمیع و متکلم است اما اعتقادِ این طائفه به واسطهء حسنّ سمع است و در حسابِ اهلِ اسلام اند. و در این مرتبه بر سالک سعی و کوشش غالب باشد؛ رضا و تسلیم مغلوب. و ریاضات و مجاهدات سخت و طاعات بسیار در این مرتبه است. و هر چیز که به ظاهر تعلق دارد، در این مرتبه است. و اگر چه این دارند، اما علم و ارادت و قدرتِ او را به نورِ دلایل و برهان و تنفیذِ کشف و عیان بر جمله اسباب و مسببات محیط ندیده اند. و جمله اسباب را همچون مسببات عاجز و مقهور ندیده اند. بدین سبب اسباب را به سعی و کوشش اضافه می کنند. و حصولِ مراد را از سببِ سعی و کوشش بینند. از جهتِ آنکه این طائفه هنوز در مرتبهء حسنّ اند و کسی را غم و اندوه اسباب در این مقام باشد. این است اعتقادِ اهلِ تقلید.

فصلِ سوم^{۲۵}: | ۲۳ب | در اعتقادِ اهلِ استدلال^{۲۶}

آنچه اهلِ تقلید می گویند ایشان {۸ب} نیز می گویند. و دیگر می گویند که [۱۶ب] خدای تعالی نوری است نامحدود و نامتناهی؛ و بحری است بی پایان و بی کران. و اعتقادِ این طائفه به واسطهء عقل است؛ یعنی به دلیلِ عقلی قطعی است و برهانِ یقینی و این طائفه از اهلِ ایمان اند. و در این مرتبه رضا و تسلیم غالب باشد و سعی و کوشش مغلوب. زیرا که این طائفه به نورِ عقلی و برهانِ یقینی خدای را شناخته اند و به علم و ارادت، بر کلّ موجودات محیط دیده اند. و موجودات را^{۲۷} به یکبار عاجز و مقهور او یافته و اسباب را همچون مسببات عاجز و مقهور او مشاهده کرده به مسبب

^{۲۳} م: - ح، س

^{۲۴} و ح، س: م

^{۲۵} سوم م: سیم ح، س

^{۲۶} در اعتقاد م، س: - ح

^{۲۷} را م، ح: - س

رسیده‌اند. و راضی و تسلیم شده اعتقاد و اعتماد بر هیچ چیز نکرده‌اند اگر چه آن چیز طاعت باشد. آلا بر خدای تعالی و نور خدای را مشاهده کرده خدای را دوست می‌دارند؛ و مقرّبان او را دوست می‌دارند. و این طائفه از اهل توکل‌اند؛ {آ۹} و ترک و فراغت حاصل کرده جز |آ۲۴| خدای تعالی نخوانند.^{۲۸}

بدانکه اکنون سالک به خدای تعالی رسید، در این مقام کسب و حرص بر می‌خیزد و رضا و تسلیم به جای آن می‌نشیند؛ و خوف و خطر بر خیزد آلا خوف خدای تعالی. و اندوه رزق بر می‌خیزد و طیب معزول می‌شود و منجم باطل می‌گردد و شرک خفی نمی‌شود^{۲۹}. بدانکه علامت بر خواستن سبب از پیش نظر سالک آن است که چنانکه [آ۱۷] اگر نظرش بر سبب افتد، در وقت رنج و راحت شرک داند، زود به توبه و استغفار باز گردد. این است اعتقاد اهل استدلال.

فصل چهارم: در اعتقاد اهل کشف و اهل وحدت

[۱. در اعتقاد اهل کشف]

بدانکه چون سالک به مقام کشف رسد، همچنین داند که قیامت آمد و زمین را تبدیل گردد و آسمان را در پیچیدند و خدای تعالی ظاهر شد و اقرار و تصدیق ایشان هستی و یگانگی خدای را به طریق کشف و عیان است. این طائفه‌اند که {ب۹} از حجاب‌ها گذشته به لقاء حق تعالی رسیده‌اند که^{۳۱} از علم الیقین گذشته به عین الیقین رسیده‌اند. و دانسته‌اند که هستی |ب۲۴| از آن خدای تعالی است. از این جهت این طائفه را از اهل وحدت می‌گویند که غیر خدای را نمی‌بینند و نمی‌دانند. همه خدای می‌بینند و همه خدای می‌دانند. در این مرتبه بدین موحد هیچ چیز غالب نیست؛ نه سعی و کوشش، و نه رضا و نه تسلیم. زیرا که این موحد می‌گوید همه چیز در اصل خود نیک است اما هر چیز که به جای خود و به قدر خود باشد، نامش نیک است. و هر چیز که به جای خود و به قدر خود نباشد، نامش بد است. پس^{۳۲} سعی و کوشش به جای خود و به قدر خود نیک است و کسب کار به جای خود و به قدر خود نیک است^{۳۳}. و این موحد می‌گوید که نیکی و بدی، و طاعت و معصیت را

^{۲۸} خوانند م، ح: خواهند س

^{۲۹} و شرک خفی نمی‌شود م، ح: - س

^{۳۰} و س، م: - ح

^{۳۱} که م: که و ح: و س

^{۳۲} پس م، ح: - س

^{۳۳} است س، ح: - م

شناختن [۱۷ب] کارِ عظیم است. هر کس نمی شناسد آلا دانایان و کاملان. مثلاً جملهء مذاهب اتفاق کرده اند که {آ۱۰} دروغ گفتن حرام است و معصیتِ کبیره است. راست گفته اند اما وقتی باشد که کسی راست گوید، معصیتِ عظیم کرده باشد؛ و وقتی باشد که دروغ گوید، ثواب حاصل آید. پس معلوم شد که عمل به نیت نیک [آ۲۵] می شود و به نیت بد می شود. بدانکه نیت را اعتبار عظیم است.

[۰۲] در^{۳۴} اعتقادِ [اهل] وحدت

و این دو طائفه اند: یکی از ایشان می گوید که وجود یکی؛ بیش نیست و آن وجود، خدای تعالی است. اگر به غیر از وجودِ خدای تعالی وجود دیگری بودی، مردم خدای را نشناختندی. چون وجود یکی است، می شناسند. آن عزیز از سر همین فرموده است. شعر:

جهان را بلندی و پستی تویی ندانم دیگر هر چه^{۳۵} هستی تویی^{۳۶}

و طایفهء دیگری از ایشان می گویند که وجود بر دو قسم است: وجود حقیقی و وجود خیالی. وجود حقیقی، وجودِ خدای تعالی. و وجودِ خیالی، وجودِ عالم و عالمیان است که جمله ای سراب و نمایش اند {آ۱۰ب} و به حقیقت وجود ندارند اما به خاصیت وجود حقیقی چنین می^{۳۷} نمایند که موجود اند. چنانکه در خواب. شعر:

غیر تو هر چه هست خیال و نمایش است اینجا چه اندکست و چه بسیار آمده^{۳۸}

و بعضی از این طائفه گفته اند که ما چه گونه خیال و نمایش باشیم که بعضی از ما خوش و بعضی [آ۱۸] نا خوش، و بعضی در رنج و بعضی در راحت، و بعضی حاکم و بعضی محکوم، [آ۲۵ب] و بعضی گویا و بعضی خاموش. جواب گفته اند که تو مگر در خواب نرفته؟ یکی را در خواب می زنند، در رنج است و یکی را می نوازند، در راحت است. پس ترا شک نباشد که این جمله در خواب و خیال و نمایش اند. در یکی رنج، و در یکی راحت. و اهل عالم را چنین می دان و آن خیال و نمایش را از این جهت عالم گفتند که علامت اند به وجودِ خدای تعالی و تقدسِ این بود سخن.

^{۳۴} در بیان س: - م، ح

^{۳۵} دیگر هر چه م: چه ای هر چه س: چه ای

^{۳۶} م در کنار: فردوسی گفت

^{۳۷} می م، ح: - س

^{۳۸} نگاه کنید: فرید الدین عطار نیشابوری، دیوانِ قصائد و ترجیعات و غزلیات، با تصحیح سعید نفیسی، ج ۳، تهران، انتشارات کتابخانه سنائی، بدون تاریخ، ص ۷۳، از قصائد.

بابِ دَوِّم

در معرفتِ سلسلهء خواجهگانِ عالیشانِ نقشبندیه {آ۱۱} قَدَسَ اللهُ أَسْرَارَهُمْ

و این باب مشتمل است بر چهار فصل:

فصلِ اوّل: در بیانِ نسبتِ سلسلهء این عزیزان است

بدان اعزک الله فی الدارین که طریق وصول به سوی کمالِ انسانی بسیار است. "الطَّرِيقُ إِلَى اللَّهِ بِعَدَدِ الْأَنْفَاسِ". اما اقرب و اوصلِ طریق به سوی مقصودِ حقیقی طریق است که منسوب است به ساداتِ نقشبندیه. اندراج کرده اند انتها را در ابتداء. یعنی ولدِ قلب که انتهایِ طریقهء دیگران است، ابتداء این طریق است. چنانکه مولوی جامی قَدَسَ اللهُ سِرَّهُ السَّامِیَ از این طریق^{۳۹} افاده نموده فرمودند. شعر:

اوّل او آخر هر منتهی
ز آخر او دستِ تمنا تهی^{۴۰} | ۲۲۶ |

و این طریق مسمی به سلسله الذهب است از جهتِ لطافت [۱۸ب] و شرافتِ این طریق و بقایِ این طریق بر اصلِ اوّل محفوظ بودنِ این طریق از بدع و رخص:

اوّل کسی که اخذِ ذکر کرد و^{۴۱} نسبتِ شریف را از رَسُولُ اللهِ {۱۱ب} صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حضرتِ ابو بکر الصّدیق بود^{۴۲} رَضِيَ اللهُ عَنْهُ لِمَا وُرِدَ "مَا صَبَّ^{۴۳} اللهُ فِي صَدْرِي إِلَّا وَقَدْ صَبَّبْتُهُ^{۴۴} فِي صَدْرِ أَبِي بَكْرٍ"^{۴۵} اخذ کرد از حضرتِ سلمانِ فارس رَضِيَ اللهُ عَنْهُ و اخذ کرد از حضرتِ قاسم بن محمّد بن

^{۳۹} طریق م، س: طریق است ح

^{۴۰} نگاه کنید: نورالدین عبدالرحمن بن احمد جامی، مثنوی هفت اورنگ، جلد اول: سلسله الذهب، سلامان و اسال، تحفة الاحرار، سبحة الابرار، تصحیح جابلقا داد علیشاه، اصغر جانفدا، ظاهر احراری و حسین احمد تربیت، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۸، ص ۴۸۵.

^{۴۱} ذکر کرد و م: ذکر دو ح: کرد این س

^{۴۲} بود س، ح: م

^{۴۳} صبّ س: صبّ م، ح

^{۴۴} صببته م، ح: صببته س

^{۴۵} نگاه کنید: Uysal, a.g.e., s. 383; Abdulmecid Hânî, Hadaïku'l-Verdiyye: Nakşi Şeyhleri, trc. Mehmet Emin Fidan, İstanbul, Semerkand, 2011, s. 22,23; Muhammed b. Abdullah el-Hâmî, Behcetü's-Seniyye: Nakşibendî Âdabı, trc. Siraceddin Önlüer, 2. bs., İstanbul, Semerkand, 2011, s. 47.

ابی بکر رضی الله عنه و اخذ کرد ازو حضرت امام جعفر صادق رضی الله عنه و اخذ کرد ازو حضرت بایزید بسطامی رضی الله عنه و اخذ کرد ازو حضرت ابو علی فارمدی قدس الله تعالی سیره و اخذ کرد ازو حضرت ابو یعقوب یوسف همدانی قدس الله سیره و اخذ کرد ازو حضرت خواجه عبد الخالق غجدوانی رئیس این طائفه قدس الله سیره و اخذ کرد ازو حضرت خواجه عارف ریوگری قدس الله سیره و اخذ کرد ازو حضرت | ۲۶ب | محمود انجیر فغوی قدس الله سیره و اخذ کرد ازو حضرت خواجه علی { ۱۱۲ } رامیتنی قدس الله سیره و اخذ کرد ازو حضرت خواجه بابای سماسی قدس الله سیره و اخذ کرد ازو حضرت امیر کلال قدس الله سیره و اخذ کرد ازو حضرت امام هذه الطريقة^{۴۶} حضرت خواجه بهاء الدین نقشبند قدس الله سیره و اخذ کرد^{۴۷} ازو حضرت مولانا یعقوب چرخى قدس الله سیره و اخذ کرد ازو فدوة الأخیار حضرت خواجه عبید الله الأحرار قدس الله سیره و اخذ کرد ازو حضرت [۱۱۹] خواجه محمد زاهد قدس الله سیره و اخذ کرد ازو حضرت خواجه درویش محمد ولی قدس الله سیره و اخذ کرد ازو خواجه امکنگی^{۴۸} قدس الله سیره و اخذ کرد ازو الشیخ الفانی فی الله حضرت خواجه محمد باقی قدس الله سیره و اخذ کرد ازو عالم ربانی و غوث صمدانی^{۴۹} حضرت شیخ احمد فاروقی الذي هو المجدد للألف الثاني قدس الله سیره و اخذ کرد ازو قُطْبُ الزَّمانِ أَبُو الْبَرَکاتِ صَاحِبُ الْعُلُومِ { ۱۲ب } وَالْفَيْضُ [۲۲۷] الْعُمُومِ حضرت خواجه محمد معصوم قدس الله تعالی سیره و اخذ کرد ازو سیدنا و مولانا ابو الخیر حضرت شیخ احمد ولی جوربانی قدس الله تعالی سیره و اخذ کرد ازو مؤلف این مختصر ابو عبد الله السید محمد سمرقندی قدس الله سیره وَ غَفَرَ ذُنُوبَهُ^{۵۰}. اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا مِنْ بَرَکاتِهِمْ وَأَحِينَا^{۵۱} عَلَی مِلَّتِهِمْ وَ أَمْتَنَا عَلَی سِیرَتِهِمْ وَ احْشُرْنَا فِي زُمْرَتِهِمْ وَ اجْعَلْنَا مِنْهُمْ وَ مَعَهُمْ^{۵۲} وَ مِمَّنْ أَحَبَّهُمْ وَ اتَّبَعَهُمْ. اللَّهُمَّ مَتَّعْنَا بِمَيَامِنِ أَنْفُسِهِمِ الشَّرِيفَةِ وَ نَوِّرْ قُلُوبَنَا بِأَنْوَارِ بَرَکاتِهِمِ الْمُنِيفَةِ آمِينَ. يَا ذَا الْجُودِ وَالْمِنَّةِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ.

بدانکه در اخذ این طریق:

^{۴۶} الطريقة م، ح: طریق س

^{۴۷} کرد م، ح: - س

^{۴۸} امکنگی م، س: امکنگی ح

^{۴۹} و غوث صمدانی س، ح: - م

^{۵۰} غفر ذنوبه س: و اخذ کرد ازو الشیخ محمد عرب زاده ابن الشیخ خلیل ابن الشیخ عیسی الحموی القادری قدس الله سیره و غفر

ذنوبه م، و اخذ کرد ازو غفر ذنوبه ح

^{۵۱} احینا م، ح: احینا س

^{۵۲} و س: او م، ح

باید که بر توبه‌ای نصوح از کبائر و صغائر و اجتناب از محرّمات و شبهات. خصوصاً در طعام و شراب و لباس. کَمَا قِيلَ: "الْعِبَادَةُ عَشْرَةٌ أَجْزَاءُ تِسْعَةٌ مِنْهَا طَلَبُ الْحَلَالِ وَوَاحِدٌ مِنْهَا سَائِرُ الْعِبَادَاتِ"^{۵۳}.

و باید که ظاهر {۱۱۳} و باطن او در جمیع حرکات و سکونات [۱۹ب] موافق کتاب و سنت باشد.

و باید که مرید در طریق با شیخ اش | ۲۷ب | موافق باشد.

و باید که در مجلس مراقبه صافین علی هیئۀ جلوسِ صلوة بنشینند و یا محلقین بعضی ایشان متصل به بعضی ایشان.

و باید که در مجلس مراقبه حرکت نکنند و فانی باشند در حق و هر واحد از ایشان اعتقاد کنند که^{۵۴} این جماعت واصلانند به سوی حق مگر او که وصولش طفیلی است.

و باید که به ذکر و تلاوت قرآن و اوراد مشغول بر دوام باشد اما اولی آن است که مشغول بِمَا أَمَرَهُ الشَّيْخُ باشد؛ یعنی به ذکر قلبی.

و باید که منقطع در شهود حق از جمیع اشتغال غیر حق باشد.

و باید که نوم و انعاس^{۵۵} در صحبت واقع نشود. زیرا که صحبت مراقبه محلّ شهود حق است. منع می کند فیض و حضور حق تعالی را. اگر ممکن باشد، خواب را دفع کند و إِلَّا بِنَفْسِهِ {۱۳ب} از صحبت بر خیزد.

و باید که سالک عالی همت باشد. بِحَيْثُ لَوْ عَرُضَتْ عَلَيْهِ أَحْوَالُ الْأَوْلِيَاءِ وَمَقَامَاتُهُمْ وَيَتَشَرَّفُ بِجَمِيعِ الْمُكَاشَفَاتِ مَا يَلْتَفِتُ إِلَيْهِ طَرْفَةً عَيْنٍ لِأَنَّهُ يُحِبُّ مَعَآلِيَ الْهَمَمِ.

و باید که اغراض دنیوی و اخروی گردد حریم قلبش نگردد | ۲۸آ | و تمنای ذوق و حالات و کرامات [۲۰آ] که از مشتبهات نفسانی است در خاطر نگذارند. لِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "الذُّنْيَا حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الْأَخِرَةِ وَالْآخِرَةُ حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الدُّنْيَا وَهُمَا حَرَامَانِ عَلَى أَهْلِ اللَّهِ تَعَالَى"^{۵۶}.

^{۵۳} نگاه کنید: اسماعیل بن محمد العجلونی، کشف الخفاء و مزیل الإلباس: عمّا اشتهر من الاحادیث علی السنة الناس، تصحیح احمد الفلاش، ۲ ج، حلب، مکتبة التراث الإسلامي، بدون تاریخ، ج ۲، ص ۶۸، حدیث ۱۶۸۹؛ Abdulmecid Hānī, a.g.e., s. 516.

^{۵۴} که س: - م، ح

^{۵۵} انعاس ح، س: نعاس م

^{۵۶} نگاه کنید: Uysal, a.g.e., s. 348.

بايد كه محاسبه اوقات خود كند مره قبل الصبح و مره بعد العصر. لِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَام: "حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسِبُوا". أَيْ حَاسِبُوا فِي نَفْسِهِ مَا فَعَلَ فِي هَذَا الْيَوْمِ وَاللَّيْلِ مِنَ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ جَمِيعًا. فَمَا وَجَدَ مِنَ الْخَيْرِ عِنْدَهُ، فَلِيَحْمَدَ اللَّهَ لِيَزِيدَ رُشْدَهُ وَتَوْفِيقَهُ؛ وَ مَا وَجَدَ مِنَ الشَّرِّ عِنْدَهُ، فَلْيَسْتَغْفِرِ اللَّهَ. كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ {١١٤} فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ» [النساء ٧٩/٤].

و بايد كه استغفار كند صد مره قبل الصبح و هفتاد مره بعد الصبح. لِقَوْلِهِ تَعَالَى: «وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ» [آل عمران ١٣٥/٣].

و بايد كه با دوام وضوء باشد. لِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَام: "لَا يُوَاطِبُ عَلَى الْوُضُوءِ إِلَّا الْمُؤْمِنُ".

و بايد كه بعد از هر وضوء نماز شكر وضوء ادا نمايد. | ٢٨ب | لِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَام: "مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَتَوَضَّأُ فَيُحْسِنُ الْوُضُوءَ ثُمَّ يَقُومُ فَيُصَلِّي رُكْعَتَيْنِ مُقْبِلًا عَلَيْهِمَا بِقَلْبِهِ وَوَجْهِهِ إِلَّا وَجَبَ لَهُ الْجَنَّةُ" وَ صَلَوةُ الْإِشْرَاقِ وَ هِيَ رُكْعَتَانِ يَقْرَأُ فِي كُلِّ رُكْعَةٍ [٢٠ب] فَاتِحَةَ الْكِتَابِ وَ سُورَةَ الْإِخْلَاصِ خَمْسَ مَرَّاتٍ. لِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَام: "مَنْ صَلَّى الْفَجْرَ بِجَمَاعَةٍ فَقَدْ يَذُكُرُ اللَّهَ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ ثُمَّ صَلَّى رُكْعَتَيْنِ كَانَتْ لَهُ الْجَنَّةُ" وَ صَلَوةُ الْإِسْتِخَارَةِ بَعْدَ صَلَوةِ الْإِشْرَاقِ طَالِبًا خَيْرَ أحوَالِهِ فِي هَذَا الْيَوْمِ وَ شش رُكْعَتِ نَمَازِ بَعْدِ الْمَغْرَبِ شَفْعًا {١٤ب} شَفْعًا ادا نمايد؛ وَ نَمَازِ چَاشْتِ چَهَارِ رُكْعَتِ بَگِذَارِد؛ وَ نَمَازِ تَهَجُّدِ دَوَازِدِ رُكْعَتِ شَفْعًا شَفْعًا در ثَلَاثِ آخِرِ از شب^{٥٧} ادا نمايد^{٥٨}. لِقَوْلِهِ تَعَالَى: «[وَ مِنَ اللَّيْلِ] فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا» [الإسراء ٧٩/١٧]. وَ يَقْرَأُ فِيهِ سُورَةَ طه وَ يس وَ قِيلَ يَقْرَأُ فِي كُلِّ رُكْعَةٍ سُورَةَ الْإِخْلَاصِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ. وَ قِيلَ مَا^{٥٩} تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ وَ يَنْبَغِي أَنْ يَقْرَأَ بَعْدَ التَّهَجُّدِ هَذِهِ الصَّلَوَاتِ الْخَمْسَ. اَللّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ عَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ^{٦٠} بَعْدَ مَنْ صَلَّى عَلَيْهِ وَ صَلَّى عَلَى^{٦١} سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ عَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ | ٢٩آ | مُحَمَّدٍ بَعْدَ مَنْ لَمْ يُصَلِّ عَلَيْهِ وَ صَلَّى عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ عَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ كَمَا أَمَرْتَنَا بِالصَّلَوةِ عَلَيْهِ وَ صَلَّى عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ عَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ كَمَا نَحِبُّ وَ تَرْضَى أَنْ يُصَلَّى عَلَيْهِ وَ صَلَّى عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ عَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ كَمَا يَنْبَغِي الصَّلَوةُ عَلَيْهِ مِنَ الْأَزَلِ إِلَى الْأَبَدِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ.

^{٥٧} از شب م، ح: - س

^{٥٨} ادا نمايد س: - م، ح

^{٥٩} ما م: لوس، ح

^{٦٠} وَ عَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ س: - م، ح

^{٦١} على م، س: - ح

فصلِ دَوّم: در معرفتِ توجّهِ قلبی و مراقبه‌ء این عزیزان است

[۱. در معرفتِ توجّهِ قلبی]

{آ۱۵} اوّل باید دانست که قلب بر دو قسم است: قلبِ حقیقی و قلبِ مجازی. وَ هُوَ قِطْعَةٌ لَحْمٍ صَنْوَبَرِيٍّ مُتَعَلِّقٌ فِي الْخَنْبِ الْأَيْسَرِ مِنَ الصَّدْرِ. [آ۲۱] و قلبِ حقیقی، نفسِ ناطقه است. یعنی روحی است که حق تعالی در قرآن خیر داده است: «وَ أَيُّدُهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ» [المجادلة ۵۸/۲۲]. و آن روح جوهری است. نورانی که مناسبت دارد به قلبِ مجازی. در محلّش مذکور می شود. خدای تعالی گرداننده است روحِ حقیقی را مرأه از برای ذاتش و تجلّی کرده است بر وی به کمالاتِ ذاتی اش. چنانکه در حدیث آمده است: "مَا وَسِعَنِي أَرْضِي وَ لَا سَمَائِي وَ إِنَّمَا وَسِعَنِي قَلْبُ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ"^{۶۲}. و چنانکه استاد منصور حلاج عمرو عثمان | ۲۹ب | مکی قَدَسَ اللهُ سِرَّهُمَا از مصنفاتِ خود در کتابِ محبّت نامه فرموده است: حق تعالی دلها را بیافرید پیش از جانها به هفت هزار سال در روضهء انس بگذاشت. و سرها بیافرید پیش از جانها به هفت هزار سال، { ۱۵ب } در روضهء^{۶۳} وصل بداشت. و هر روز سیصد و شصت نظرِ کرامت و کلمهء محبّت دلها و^{۶۴} جانها را می شنواید تا سیصد و شصت لطیفهء انس بر دلها ظاهر گردد. و دیگر سیصد و شصت بار کشفِ جمال و سرّ تجلّی کرد تا جمله در کون نگاه کردند. از خود گرمی تر هیچ کس را ندیدند زهوی و فخری در میان ایشان پدید آمد. حق تعالی سببِ آن ایشان را امتحان کرد^{۶۵}. سرّ را در جان به زندان کرد، و جان را در دل محبوس گردانید، و دل را در تن [۲۱ب] باز داشت، و عقل را در ایشان مرکب ساخت، و انبیاء را فرستاد و فرمانها بداد. و هر کسی را نمازِ شان فرمود تا تن در نماز شود، و دل در محبّت پیوندد، و جان به قربت رسد، و سرّ به وصلت قرار گیرد. پس هر کسی را در استعداد [۳۰آ] او این کرامت موجود است، به ریاضات و مجاهدات تصفیه باید تا سرّ به وصلت مسرور گردد. اکنون^{۶۶} { ۱۶آ } آمدیم بر سرِ مقصد.

بدانکه قلبِ حقیقی من حیث الکمال شش مراتب است. کَمَا أَخْبَرَ عَنْهَا النَّبِيُّ مِنْ قَوْلِهِ فِي حَدِيثٍ قُدْسِي: "أَلَا فِي جَسَدِ ابْنِ آدَمَ لِمُضْغَةٍ وَ فِي الْمُضْغَةِ قَلْبٌ وَ فِي الْقَلْبِ قُوَادٌ وَ فِي الْقُوَادِ ضَمِيرٌ وَ فِي الضَّمِيرِ سِرٌّ وَ فِي السَّرِّ خَفِيٌّ وَ فِي الْخَفِيِّ نُورٌ وَ فِي النُّورِ أَنَا".

^{۶۲} نگاه کنید: اسماعیل بن محمد العجلونی، کشف الخفاء و مزیل الإلباس، ج ۲، ص ۲۷۳، حدیث ۲۲۵۶، Uysal, a.g.e., s. 332; Abdulmecid Hânî, a.g.e., s. 545.

^{۶۳} روضه م: درجه س، ح

^{۶۴} و م، س: - ح

^{۶۵} کرد م: کرده س، ح

^{۶۶} اکنون س: - م، ح

اما من حيث الاعتبار قلب حقیقی را پنج مراتب است: ذکر قلبی و ذکر فؤادی و ذکر ضمیری و ذکر سری و ذکر خفی. و هر کدام را علامات مقرر کرده‌اند. در محلّش ظاهر می‌گردد.

توجه^{۶۷} ذکر قلبی آن است که می‌گفته باشد سالک لا إله إلا الله به قلب مجازی از قلب حقیقی به سه حرکات بدین دستور که عند الشروع ضم می‌کند لبانش را، دمی چسباند در کام زبانش را و حبس نفس^{۶۸} می‌کند در باطن در تحت سُرّه نفسش^{۶۹} را در گفتن کلمه لا سر خود را حرکت می‌دهد به بالا و در گفتن کلمه اله سر خود را حرکت {۱۶ب} می‌دهد به جانب راست و در گفتن کلمه إلا الله ضرب می‌زند به جانب | ۳۰ب | چپ به حضور تام. به حیثیتی که ذکرش تأثیر [۲۲آ] می‌کرده باشد به جمیع اعضایش با وقوف زمانی که عبارت از حضور قلب است به حق سبحانه تعالی در وقت اخذ نفس و حبس نفس و ارسال نفس و با وقوف عددی که عبارت از وتر گفتن ذکر است. لِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَام: "إِنَّ اللَّهَ وَتُرُّ يُحِبُّ الْوُتْرَ"^{۷۰} و با وقوف قلبی که^{۷۱} عبارت از حضور و ارتباط قلب است با حق مذکور در عموم احوال بر جمیع اوقات. و با ملاحظه معنی این کلمه اگر سالک مبتدی باشد، بگوید لا معبود إلا الله؛ و اگر متوسط باشد، بگوید لا مقصود إلا الله؛ و اگر منتهی باشد، بگوید لا موجود إلا الله. و تفکر کند بعدد هر ذکر این معنی را مذکور در قلبش و پیش از ارسال نفس بگوید إِلَهِي أَنْتَ مَقْصُودِي وَ رِضَاكَ مَطْلُوبِي و محمد رسول الله بعد از آن ارسال نفس نماید و باز به حبس نفس در ذکر شروع نماید. {۱۷آ}

و باید که در یک نفس سه بار یا پنج بار یا هفت بار علی هذا القیاس تا بیست و یک بار بگوید. و اگر درین مقام او را غیبتی روی دهد، ابتداء فنا فی الله حاصل شود و [۳۱آ] ابتداء علم لدنی نیز گویند. و اگر در عدد بیست و یک بار این غیبت روی ندهد، باید که به خدمت شیخ رجوع نماید اگر نزدیک باشد و الا باز از ابتداء در ذکر شروع کند تا که این غیبت روی نماید^{۷۲} [۲۲ب] و درین حالت مستهلک می‌شود در نور ذکرش ظلمت بشریه. و متوقف می‌شود قلبش از ذکر و در^{۷۳} مرتبه ذکرش قلب سالک منتقل می‌شود به سوی ذکر فؤادی که مرتبه دوم قلبی حقیقی است که متعلق است به عالم ملک و ملکوت و متمثل می‌شود درین مرتبه مجردات و غیر مجردات حتی واجب الوجود در تجلّی

^{۶۷} توجه م، ح: طریقه توجه س

^{۶۸} نفس م: - س، ح

^{۶۹} نفسش ح، س: - م

^{۷۰} نگاه کنید: اسماعیل بن محمد العجلونی، کشف الخفاء و مزیل الإلباس، ج ۱، ص ۲۷۸، حدیث ۷۳۲.

^{۷۱} که م، س: - ح

^{۷۲} نماید م: دهد س: - ح

^{۷۳} در م: درین س، ح

صوریه. بدانکه ذکرِ فؤادی استحضارِ وجودِ حق مطلق است به جمیع کمالاتش در محضرِ فؤاد. بر آن وجه که حق تعالی بود و نبود با او، غیر {۱۷ب} او ما شک نداریم که درین حالت به دوام توجه و استحضارِ سالک حق سبحانه و تعالی متجلی می شود از ذاتِ حقیقی به جمیع کمالاتش در محضرِ فؤاد چنانکه در ازل بود. پس مشاهده می کند سالک حق را بر صفتِ نورِ بسیط محیط به جمیع اشیاء بی لون و بی صورت و بی کمیت و | ۳۱ب | بی کیفیت و بی حدّ و پایان^{۷۴} بی نهایت و مطلق از جمیع قیود و تعینات و مجرد از جمیع نسب و اضافات^{۷۵} در مقام مستهلک می شود. در عظمتِ انوارِ تمثیل ذاتِ حق تعالی تمثالاتِ جمیع موجودات و مرتفع می شود نقابِ کثرت از وجهِ ذاتِ بالکلیه. وقتی که ذکرِ او ملکه شود، به حیثیتی که مزاحمت نماید^{۷۶}، حوادث از جواهر و اجسام و اعراض. بعد ازین ذکرِ فؤادی سالک منتقل می شود به سویِ ذکرِ ضمیری که مرتبهء سیوم از مراتبِ قلب^{۷۷} [۲۳آ] حقیقی است. مراد ما از ذکرِ ضمیری شهودِ حق سبحانه و تعالی است در محضرِ ضمیر. درین مقام {۱۸آ} خدای تعالی متجلی می شود از ذاتِ حقیقی چنانکه ذکرِ فؤاد مذکور شد اما از غیرِ استحضار. یعنی حضورِ سالک بلا تکلف می شود. و بعد از ملکهء ذکرِ درین مقام فانی می شود سالک از نفسش در حق از کثرتِ شهودش و مشاهده می کند حقِ مشهود را و منتقل می شود درین مرتبه ذکرِ ضمیری به سویِ ذکرِ سری که مرتبهء رابع از مراتبِ قلبِ حقیقی است. مراد ما به ذکرِ سری، شهودِ حق است به حق سبحانه تعالی در محضرِ سرّ و متمثل می شود خدای تعالی | ۳۲آ | از ذاتِ حقیقی چنانکه ذکرِ رفت اما به ابقای فنا مشاهده^{۷۸} در ذلک الشهود و بعد از ملکهء درین مقام فانی شود، سالک نیز از وصفِ فنایش در حق تعالی درین حالت می باشد حق بنفسه مشاهده^{۷۹} و مشهود و شهود^{۸۰}. وقتی که ذکرِ سالک درین مرتبه رسد، منتقل می شود ذکرِ سری به سویِ ذکرِ خفی که مرتبهء خامس از مراتبِ قلبِ حقیقی است. مراد ما به ذکرِ خفی، شهودِ حق است {۱۸ب} مر حق را به حق در محضرِ خفی. پس درین حالت حق سبحانه و تعالی متمثل می شود از ذاتِ حقیقی چنانکه ذکر کرده شد اما درین مقام نمی باشد با آن ذات از شاهد و شهودش هیچ چیزی از حیثیتی بقا و فنا در ذلک الشهود.

^{۷۴} پایان م، ح: - س

^{۷۵} اضافات م: آفات س، ح

^{۷۶} نماید س: نماید م، ح

^{۷۷} قلب م، س: - ح

^{۷۸} مشاهده م، ح: شاهد س

^{۷۹} مشاهده م، ح: شاهد س

^{۸۰} شهود م، ح: - س

بدانکه [۲۳ب] درین مرتبه در محضرِ ذاکر همان حق است من حیث الشهودیه. غایتِ ذکر این است. زیرا که سالک قائم و حاضر است با حق سبحانه و تعالی در جمیع ازمه و اوقات. و حق نهایی الغایات است. ازین جهت گفته است: «وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ» [العنکبوت ۲۹/۴۵] و رسول الله علیه السلام گفته است: "خَيْرُ الذِّكْرِ الْخَفِيُّ"^{۸۱}. پس واجب است بر محبِّ صادق که باشد | ۳۲ب | با رفیقِ اعلی تا که حاصل شود مرورا درین ذکر ملکه و بعد ازین می رسد ذکرِ خفی به سوی نور که مرتبه ششم از مراتبِ قلبِ حقیقی است. و این نور حجاب^{۸۲} ذاتِ باری تعالی است. لِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَام: "حِجَابُ النُّورِ لَوْ كَشَفَهُ لَأَحْرَقَتْ سُبْحَاتُ وَجْهِهِ مَا أَنْتَهَى إِلَيْهِ { ۱۱۹ آ } بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ" وَ مِنْ تَعَيَّنَاتِ شُهُودِ الْحَقِّ وَ مَشْهُودِيهِ وَ يَبْقَى وَجْهُهُ مُتَجَلِّياً عَلَى وَجْهِهِ بِالْوَحْدَةِ الْحَقِيقِيَّةِ. هَذَا مَقَامٌ لَا مَقَامَ فَوْقَهُ مُطْلَقاً. خَتَمُ الْأَمْرِ.

[۲. در معرفتِ مراقبه]

در بیانِ مراقبه برین معنی رسول علیه السلام اشارت^{۸۳} کرده است بِقَوْلِهِ: "أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ وَ إِنْ لَمْ تُكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ"^{۸۴} و گفته اند که: "الْمُرَاقَبَةُ عِلْمُ الْعَبْدِ بِاطَّلَاعِ الرَّبِّ عَلَيْهِ وَ إِسْتِدَامَتُهُ بِهِذَا الْعِلْمِ" و این مراقبه اصلِ کلِّ خیر است. و حضرتِ خواجه علاء الدین عطارِ قَدَسَ اللهُ سِرَّهُ می فرموده اند که طریقِ مراقبه از طریقِ نفی و اثباتِ اعلی است و اقرب به جذب. و از طریقِ مراقبه به مرتبه وزارت و تصرف در ملک و ملکوت می توان رسید و به اشرافِ خاطرها و به نظرِ موهبت [۲۲۴] نظر کردن [۲۳۳] و باطن را منور گردانیدن از دوامِ مراقبه است. و از ملکهء مراقبه دوامِ جمعیتِ خاطر و دوامِ قبولِ دل ها حاصل است. و این معنی را جمع و قبول { ۱۹ب } می نامند. و خاموشی و تفکر در مراقبه باید که از سه صفتِ خالی نباشد: یا نگاه داشتِ خطراتِ کند یا مطالعهء ذکرِ دل که گویا شده باشد یا مشاهدهء احوال^{۸۵} که در دل گذرد. و خطراتِ آفاقی او را مانع نباشد از مشاهده که^{۸۶} خواجه عبید الله احرارِ قَدَسَ اللهُ سِرَّهُ می فرماید^{۸۷}: وقتی که به خدمتِ مولانا حسام الدیم شاشی قَدَسَ اللهُ سِرَّهُ رسیدم، در فقیر اضطرابی بود. فرمودند که مراقبه به حقیقتِ انتظار است. نهایتِ سیر، عبارت از حصولِ این انتظار است و بعد از تحقیق به این چنین انتظار که ظهورش از غلبهء محبت است راه جز این انتظار است. بر ما

^{۸۱} نگاه کنید: اسماعیل بن محمد العجلونی، کشف الخفاء و مزیل الإلباس، ج ۱، ص ۴۷۱، حدیث ۱۲۵۰؛ Abdulmecid

Hânî, a.g.e., s. 945.

^{۸۲} حجاب م، ح: حجابی س

^{۸۳} اشارت م، س: اشاره ح

^{۸۴} نگاه کنید: Abdulmecid Hânî, a.g.e., s. 737, 957; Muhammed b. Abdullah el-Hânî, a.g.e., s. 205.

^{۸۵} احوال م، س: احوالی ح

^{۸۶} که م، س: - ح

^{۸۷} فرماید م، ح: فرموده اند که س

نعمتی بود که کرامت فرمودند و چون امتثال^{۸۸} ما فقیران را در یافتِ ذوقِ این معانی میسر نیست اما گرفتاری به این چنین گفت و گوی شیرین می نماید از اشتغال به غیر این گفت و گوی. نظم^{۸۹}:

گر ندارم از شکر جز نامِ بهر { ۲۰ آ } این بسی بهتر که اندر کامِ زهر^{۹۰} | ۳۳ ب |

[نظم:]

آسمان نسبت به عرش آمد فرود ورنه بس عالی است پیشِ خاک تود^{۹۱}

ما^{۹۲} رَزَقْنَا اللَّهُ وَ أَيْتَاكُمْ بِحُرْمَتِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. [۲۴ ب] شیخ^{۹۳} شجاع کرمانی رحمه الله علیه گفته است: "مَنْ عَضَّ بَصْرَهُ عَنِ الْمَحَارِمِ، وَ أَمْسَكَ نَفْسَهُ عَنِ الشَّهَوَاتِ، وَ عَمَرَ بَاطِنَهُ بِدَوَامِ الْمُرَاقَبَةِ وَ ظَاهِرَهُ بِاتِّبَاعِ السُّنَّةِ؛ لَمْ تَخْطِئْ فِرَاسَتُهُ". شیخ شبلی رحمه الله علیه گفته است^{۹۴} در تفسیر این آیت «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ» [النور ۲۴/۳۰]: «أَيُّ أَبْصَارِ الرُّؤُوسِ عَنِ الْمَحَارِمِ وَ أَبْصَارِ الْقُلُوبِ عَمَّا سِوَى اللَّهِ. شیخ جنید قدس الله سره گفته: "مراقبه آن است که ترسنده باشد از وقت فوت شده چون وقت فوت شود، هرگز نتوان یافت و هیچ چیز عزیزتر از وقت نیست. و هیچ چیز بر اولیاء سخت تر از نگاه داشتِ انفس در اوقات نیست. و هم وی گفته است: وَ إِيَّاكَ أَنْ تَنْظُرَ بِالْعَيْنِ الَّتِي تُشَاهِدُ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَى غَيْرِ اللَّهِ فَتَسْمُطُ { ۲۰ ب } عَنْ عَيْنِ اللَّهِ. و هم وی گفته است: أَشْرَفُ الْمَجَالِسِ وَ أَعْلَاهَا الْجُلُوسُ مَعَ الْفِكْرَةِ فِي مَيْدَانِ التَّوْحِيدِ. و هم وی را پرسیدند که: فرق چیست | ۳۴ آ | میانِ مراقبه و حیا؟ گفت: مراقبه انتظارِ غائب است؛ و حیا، خجالت از حاضر و مشاهد. وَ إِنَّمَا يَصِلُ إِلَى هَذِهِ الرَّتَبَةِ بِمُرَاعَاةِ الْقَلْبِ مَعَ اللَّهِ وَ حِفْظِ الْأَنْفَاسِ فَيَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ رَقِيبٌ وَ مِنْ قَلْبِهِ قَرِيبٌ يَعْلَمُ أَحْوَالَهُ وَ أَفْعَالَهُ. وَ لَا تَتِمُّ هَذِهِ^{۹۵} إِلَّا بِمَعْرِفَةِ أَرْبَعَةِ أَشْيَاءٍ: مَعْرِفَةُ اللَّهِ تَعَالَى، وَ مَعْرِفَةُ إِبْلِيسِ عَدُوِّ اللَّهِ، وَ مَعْرِفَةُ النَّفْسِ الْأَمَّارَةِ وَ لَوْ عَاشَ إِنْسَانٌ دَهْرًا مُجْتَهِدًا فِي الْعِبَادَةِ وَ لَمْ يَعْرِفْهَا، وَ لَمْ يَعْمَلْ عَلَيْهَا، لَمْ تَنْفَعُهُ عِبَادَةٌ أَصْلًا.

^{۸۸} امتثال م: امتثال س، ح

^{۸۹} نظم م، ح: شعر س

^{۹۰} نگاه کنید: عطار محمد بن ابراهیم، منطق الطیر، تصحیح و شرح کاظم دزفولیان، تهران، انتشاراتِ طلایه، ۱۳۸۱، ص ۲۶۱،

بیت ۴۵۱۹؛ مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۴۱۲.

^{۹۱} نگاه کنید: مولانا جلال الدین محمد مولوی، مشوی معنوی، به خط اسماعیل نژاد فردرستانی، تهران، بانک ملی ایران، ۱۳۸۵،

ص ۴۲۹، دفتر پنجم؛ مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۴۱۳.

^{۹۲} ما م: - س، ح

^{۹۳} شیخ م: شاه س، ح

^{۹۴} گفته است م، ح: گفته اند س

^{۹۵} هذه م: هنا س، ح

فصل سیوم: در معرفتِ رابطهء [آ۲۵] ایشان است

بدانکه مرید باید^{۹۶} شیخی را که موصوف است به صفاتِ شیخوخیت خواهد که در حلقهء ارادتِ او در آید. باید که از ارادتِ نفسِ خود بالکلیه خارج شود و در انقیادِ او باشد. و در صحبت و حضورِ شیخ باید که {آ۲۱} نظرِ توجّه او در میانِ ابروی شیخ باشد. زیرا که محلّ فیض است. و در دل اعتقاد کند که وجودِ حق در وجودِ شیخ است. و اگر در حضورِ شیخ نباشد، باید نظرِ توجّه او در تمام صورتِ شیخ باشد. به حیثیتی که تصور کند نفسِ خود را نفسِ شیخ بعینه، و معتقد باشد که حق تعالی متجلی است بر وی به جمیع کمالاتش و محیط است^{۹۷} | ۳۴ ب | به او و به کلّ شیء به ذات و صفاتش از جمیع جهاتش. و بعد از آن مستغرق شود در بحرِ وجودِ حق به صورت و سیرتش. وقتی که مستمر شود، استحضار و حضورش در حقِ شیخ اش بلاشک حق تعالی متجلی می شود و به قلبش به قدرِ مناسبتِ او شیخ اش و متمثل می شود حق تعالی به صورتِ نورِ بسیطِ محیط بر جمیع موجودات و مجرد از جمیع کیفیات و حاصل می شود سالک را درین نورِ مطلق به حسبِ استیلاش استغراق و استهلاک^{۹۸} و می رسد به تدریج به مقامِ فنا فی الله و بقائه. و^{۹۹} اگر ازین {آ۲۱} استیلا نزول کند و استغراقش گم شود باید که رجوع به خدمتِ شیخ اش کند تا^{۱۰۰} به نسبتِ شیخ نسبتِ خود را قوت دهد. و اگر شیخ دور باشد، [آ۲۵] استحضارِ صورتِ شیخ کند. و بعد از وقوعِ استغراق و استهلاکِ مره بعد مره حاصل می شود، ملکه در حالِ او و رفع می شود در هر ملکهء درجه ای در کمالِ او تا که تجلی می کند بر وی حق تعالی به کمالاتش مجملاً و مفصلاً تا که می رسد به تجلی ذات. بعد از حصولِ [آ۳۵] تجلی ذات منقطع می شود تعلّق او شیخ اش. زیرا که هر دو محو وی^{۱۰۱} شوند^{۱۰۲} در ذاتِ باری تعالی نه حضور می ماند، نه استحضار و باقی می ماند به وحدتِ حقیقی حق سبحانه و تعالی. درین مقام سالک متّصف می شود به صفاتِ کمالِ حق تعالی. و تصرف می کند در ملک و ملکوت به جمال و جلالِ حق جلّ و علا. فَلَهُ الْمَظْهَرِيَّةُ الْكُبْرَى وَالْخِلَافَةُ الْعُظْمَى وَاللَّهُ وَلِيُّ التَّوْفِيقِ وَالْهُدَايَةِ.

خواجه عبد الله امام از اصحابِ خواجه علاء الدین {آ۲۲} عطار است قَدَسَ اللهُ سِرَّهُ گفته است

که اوّل بار که به خدمتِ خواجه رسیدم، این بیت خواندند. شعر:

^{۹۶} باید م، ح: چون یابد س

^{۹۷} نفس شیخ ... محیط است س، ح: م -

^{۹۸} استغراق و استهلاک م، ح: استغراقی و استهلاکی س

^{۹۹} و م، ح: - س

^{۱۰۰} تا س: - م، ح

^{۱۰۱} محو وی س: محوی م

^{۱۰۲} شوند م، ح: شود س

تو ز خود گم شو کمال این است و بس تو ممان^{۱۰۲} اصلاً وصال این است و بس^{۱۰۴}

در بعضی رسائل خود ذکر کرده است که طریق رابطه و توجّه و پرورش نسبت باطنی ایشان چنان است که هر گاه خواهند که به ذکر اشتغال نمایند. اولاً صورت آن شخص که این نسبت از او یافته اند در خیال آورند^{۱۰۵} تا آن زمان که حرارت و کیفیت معهوده [۲۲۶] ایشان پیدا شود، آن خیال را نفی نا کرده به همه قوای خود باید که متوجّه به قلب شوند که | ۳۵ب | عبارت از حقیقت جامعه انسانی است که مجموع کائنات از علوی و سفلی مفصل آن است. اگر چه از حلول در اجسام منزّه است، اما چون نسبتی میان او و میان این قطعه لحم صنوبری واقع است. بنا بر آن چشم و هوش و خیال و همه قوی را بر آن باید گماشتن و حاضر آن بودن و بر در دل { ۲۲ب } نشستن. ما شک نداریم که درین حالت کیفیت غیبت بیخودی رخ نمودن آغاز کند و آن کیفیت را راهی فرض می باید کردن و از پی آن رفتن؛ و هر فکری که در دل در آید؛ به حقیقت قلب خود نفی آن فکر کردن و بدان محمل به کلی در گریختن. و باید که التجا به صورت آن شخص کردن و آن کیفیت غیبت را نگاه داشتن تا در آن نسبت مره بعد مره ازدیاد پیدا شود. و باید که صورت آن شخص را نفی نکند تا که خود نفی شود. و هم وی گفته است: در معنی کلمه طیبه لا إله إلا الله نفی، عبارت است از راجع گردانیدن کثرت صور اشیاء به آن عین واحد که مقصود همه سالکان است. و اثبات، عبارت است از مشاهده کردن آن عین واحد [۲۶ب] در همه صور | ۳۶آ | و این ها را عین آن واحد دیدن. پس لا إله یعنی این صور متوهمه را غیریتش منفی و راجع به آن یک اصل است؛ و إلا الله یعنی این معنی واحد است که به این صورت می نماید. مشرب ایشان { ۲۳آ } اشارت دارد به وحدت وجود.

خدمت خواجه ابو الوفا ره را که از مشارب ارباب توحید مشربی تام بوده است چنانکه از رسائل و اشعار ایشان این معنی ظاهر است. اثبات این معنی را رباعی چند آورده می شود. شعر:

ای آنکه تویی حیات جانِ جانم	در وصف تو گر چه عاجز و حیرانم
بینائی چشم من تویی می بینم	دانائی عقل من تویی می دانم
من از تو جدا نبوده ام تا بوم	این است دلیل طالع مسعودم

^{۱۰۲} ممان م: همان س، ح

^{۱۰۴} نگاه کنید: شیخ فرید الدین محمد عطار نیشابوری، منطق الطیر: مقامات الطیور، باهتمام دکتر سید صادق گوهرین، چ ۲، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸، ص ۱۱، بیت ۱۹۵؛ مولانا عبدالرحمن بن احمد جامی، نفحات الاتس من حضرات القدس، تصحیح مهدی توحیدی پور، تهران، انتشارات کتابفروشی محمودی، ۱۳۳۷، ص ۴۰۳.

^{۱۰۵} آورند س: آوردند م، ح

در ذاتِ تو ناپدیدم ار معلومم

وز نورِ تو ظاهرَم اگر موجودم

چون بعضِ ظهور^{۱۰۶} حق آمد باطل

پس منکرِ باطل نشود جز جاهل

در کلّ وجود هر که جز حق بیند

باشد ز حقیقتِ حقایق^{۱۰۷} غافل

او هست نهران و آشکار است جهان

بل عکس بود شهودِ اهلِ عرفان

بل اوست همه چه آشکارا چه نهران

گر اهلِ حقی غیرِ یکی هیچِ میدان {۲۳ب}

| ۳۶ب | یکی است ولی نه آن یکی^{۱۰۸} کیش دانی یکی که نباشد آن یکی را ثانی [۲۲۷]

خود را ز قیودِ خود اگر برهانی دانی
دانش نه از دلائل و برهانی

بد کردم و اعتذار بدتر ز گناه

چون هست در این عذرِ سه دعوی تباه

دعوی وجود و دعوی قدرت و فعل

لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ^{۱۰۹}

خواجه حسن ابن خواجه علاء‌الدین عطار قدّس الله سرّه‌ما جذبه‌ای قوی داشته‌اند. خلقی کثیر در خدمتِ ایشان از مقامِ حضور و شعور به این عالم به کیفیتِ بیخودی و بی شعوری رسیده‌اند. و ذوقِ غیبت و فنا که بعضی اربابِ سلوک را علی سبیل القدره^{۱۱۰} بعد از مشاهده بسیار میسر می‌شود، می‌چشیده‌اند.

ای فقیه، بدانکه از سخنانِ این طائفه‌ای علیّه معلوم می‌شود که مراد از سلوک رسیدن به مقامِ فنا است و چشیدنِ ذوق و غیبت این است نور الله که سالک به مقامِ وصول می‌رساند. فَتَأْمَلُ فَأَفْهَمُ.

أَلَا يَا أَيُّهَا الْفَقِيه، { ۲۲۴ } إِنَّ لِهَذِهِ الطَّائِفَةِ كَلِمَاتٍ شَرِيفَةٍ وَ لَطَائِفَ مُنِيفَةٍ. مِنْهَا سَفَرٌ دَرِ وَطَنٍ؛ هِيَ عِبَارَةٌ عَنِ السَّيْرِ الْأَنْفُسِي الَّذِي يُقَالُ لَهُ | ۲۳۷ | الْجَذْبُ وَ الْبِدَاءُ شُرُوعِ. هَذِهِ الطَّائِفَةُ وَ مُعَامَلَتُهُمْ مِنْ هَذَا السَّيْرِ إِلَى سَيْرِ الْأَفَاقِي وَ هُوَ مَخْصُوصٌ بِهَذِهِ الطَّرِيقَةِ الْعُلْيَةِ وَ هَذَا [۲۲۷ب] اِنْدِرَاجُ النَّهَائِيَةِ فِي الْبِدَائِيَةِ. وَ

^{۱۰۶} ظهور م، ح: ظهورات س

^{۱۰۷} حقایق م، ح: الحقایق س

^{۱۰۸} یکی س، ح: - م

^{۱۰۹} نگاه کنید: مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، تصحیح مهدی توحیدی پور، تهران،

انتشارات کتابفروشی محمودی، ۱۳۳۷، ص ۴۳۴.

^{۱۱۰} القدره م، ح: الندره س

مِنْهَا^{۱۱۱} خلوت در انجمن؛ هِيَ عِبَارَةٌ عَنْ أَنْ يَكُونَ لِلسَّالِكِ حُضُورٌ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى فِي الْمَلَأِ بِحَيْثُ أَنَّهُ لَا يَلْحَقُ لَهُ قُتُورٌ فِي حُضُورِهِ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى مَعَ أَنَّ الْمَلَأَ مَحَلَّ التَّفْرِقَةِ وَ مَانِعٌ مِنْ شُعْلِهِ بِهِ تَعَالَى وَ مُضِرٌّ لِمُشَاهَدَتِهِ إِيَّاهُ. چنانکه حضرت مولانا جامی فرمودند. شعر:

کم زده بی همدمی هوش دم

در نگذشته نظرش از قدم

بس که ز خود کرده به سرعت سفر

باز نماند قدمش از نظر^{۱۱۲}

وَ مِنْهَا نَظَرٌ فِي قَدَمٍ؛ هِيَ عِبَارَةٌ عَنْ أَنْ يَكُونَ نَظَرُ السَّالِكِ فِي وَقْتِ مَشِيَةِ عَلَى قَدَمَيْهِ لِقَلَّا يَتَوَسَّوْسُهُ قَلْبُهُ بِسَبَبِ رُؤْيَةِ الْمُحْسُوسَاتِ لِيَحْصُلَ لَهُ { ۲۴ب } حُضُورٌ الَّذِي يَكُونُ مِنْبَعُ الْفُيُوضِ وَالْبَرَكَاتِ وَ مَطْلَعُ أَنْوَارِ التَّجَلِّيَّاتِ لِأَنَّ الْقَلْبَ تَابِعٌ لِلنَّظَرِ. وَ إِذْ أَفْرَقَ النَّظَرَ أَفْرَقَ الْقَلْبَ وَ إِذْ اجْتَمَعَ الْقَلْبُ وَ بِهِذَا يَدْفَعُ تَفْرِقَةَ الْأَفَاقِي النَّبِي تَكُونُ مَظْهَرٌ | ۳۷ب | مَوَانِعَاتِ الظَّاهِرَةِ وَ مَحَلَّ عَدَمِ الْحُضُورِ. وَ مِنْهَا هُوشٌ فِي قَدَمٍ؛ وَ هِيَ عِبَارَةٌ عَنْ أَنْ يَكُونَ السَّالِكُ وَاقِعاً عَلَى نَفْسِ نَفْسِهِ بِوُقُوفِ التَّامِ بِحَيْثُ لَا يَتَنَفَّسُ مَعَ الْفَضْلَةِ أَصْلاً فَلَا بُدَّ مِنْ أَنْ يَكُونَ السَّالِكُ مَشْغُولاً بِاللَّهِ تَعَالَى فِي جَمِيعِ أَحْوَالِهِ وَ أَوْقَاتِهِ [۲۸آ] بِدَوَامِ الذِّكْرِ وَ الْفِكْرِ وَ بِهِذَا يَدْفَعُ تَفْرِقَةَ الْأَنْفُسِ النَّبِي تَكُونُ مَنْشَأَ الْخَوَاطِرِ وَ إِذَا كَانَ يَفْرُغُ عَنْ خَاطِرِ الْغَيْرِ يَتَّصِفُ بِصِفَتِهِ دَوَامِ حُضُورِهِ تَعَالَى. وَ مِنْهَا يَادُ كَرْدٌ؛ وَ هِيَ عِبَارَةٌ مِنْ أَنْ يَشْتَغَلَ السَّالِكُ بِذِكْرِهِ الَّذِي لَقْنَهُ الشَّيْخُ وَ يَتَكَرَّرُ بِهِذَا الذِّكْرُ بِالتَّكْلُفِ حَتَّى تَحْصُلَ لَهُ مَرْتَبَةُ الْحُضُورِ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى فَيَصِيرَ بِلَا تَكْلُفٍ. وَ مِنْهَا يَادُ دَاشْتٌ؛ وَ هِيَ عِبَارَةٌ { ۲۵ب } عَنْ مَلَكََةِ الذِّكْرِ بَعْدَ حُصُولِ هَذِهِ الْمُرَاقَبَةِ بِحَيْثُ لَا يَنْتَقِي بِنَفْسِهِ إِيَّاهُ. وَ مِنْهَا بَارِگِشْتٌ؛ وَ هِيَ عِبَارَةٌ أَنْ يَقُولَ بِقَلْبِهِ بَعْدَ ذِكْرِ النَّفْيِ وَ الْإِثْبَاتِ إِلَهِي أَنْتَ مَقْصُودِي وَ رِضَاكَ مَطْلُوبِي. وَ مِنْهَا نَگَاهِ دَاشْتٌ؛ وَ هِيَ عِبَارَةٌ مِنْ أَنْ يَجْتَهِدَ اجْتِهَاداً قَوِيّاً بِحَيْثُ لَا يَخْطُرُ بِبَالِهِ شَيْءٌ مِنَ الْخَوَاطِرِ وَ قَدْ تَكَرَّرَ كَلِمَةُ الشَّرِيفَةِ. قَطُّ وَ لَا بُدَّ | ۲۸آ | لِلسَّالِكِ فِي هَذِهِ الْمُجَاهَدَةِ حَتَّى تَحْصُلَ لَهُ بِهَا الْمُشَاهَدَةُ. رَزَقَنَا اللَّهُ وَ إِيَّاكُمْ.

فصل چهارم: در نصایح و^{۱۱۳} تنبیه مریدان است

اول از خواجه بزرگ حضرت خواجه بهاء الدین نقشبند قدس الله سیره آغاز کنیم^{۱۱۴}. خواجه می فرموده اند^{۱۱۵} که: در مبادی حالات و غلبات جذبات بر مزارات متبرکهه بخارا رسیدم. به هر مزاری چراغی دیدم افروخته و در چراغدان روغن تمام فتیله، اما فتیله را [۲۸ب] اندک حرکتی می بایست تا به

^{۱۱۱} و منها س: - م، ح

^{۱۱۲} نگاه کنید: نور الدین عبدالرحمن بن احمد جامی، مثنوی هفت اورنگ، ص ۴۸۵.

^{۱۱۳} و س: - م، ح

^{۱۱۴} آغاز کنیم س: - م

^{۱۱۵} خواجه می فرموده اند س: فرمودند م، ح

تاریکی^{۱۱۶} بر افروزد. و در مزارِ آخرین متوجّه قبله نشستیم. {۲۵ب} دران توجّه غیبی افتاد. مشاهده کردم. تختی بزرگی پیدا شد. پرده سبز پیش وی کشیده. بر گردِ تخت جماعتی از خواجگان استاده. یکی مرا گفت: بر تخت خواجه عبد الخالق اند و آن جماعت، خلفاء ایشان اند قَدَسَ اللهُ أَسْرَارَهُمْ. مرا گفتند: پیش آی که حضرت خواجه سخنان خواهند فرمود که در سلوکِ راه حق سبحانه و تعالی ترا ازان چاره نباشد. ازان جماعت در خواست کردم که به جمال ایشان مشرف شوم. پرده از پیش بر گرفتند. پیری دیدم نورانی. سلام کردم. جواب دادند. آنگاه سخنانی که به مبداء | ۳۸ب | سلوک و وسط و نهایت سلوک تعلق داشت، بیان کردند. در محلّش مذکور می شود و دیگران گفتند که: آن چراغ ها که به آن کیفیت با تو نمودند، اشارت و بشارت است. ترا به استعداد و قابلیت این راه، اما فقیله استعداد را در حرکت می باید آورد تا روشن شود و اسرار ظهور کند. و دیگر مبالغه {۲۶} نمودند که در همه احوال قدم بر جاده او امر و نواهی نهی و عمل به عزیمت و سنت به جای آری و از رخصت ها و بدعت ها دور باشی و دائما حضرت مصطفی علیه السلام را پیشوای خود سازی و متفحص^{۱۱۷} [۲۹] و متجسس اخبار و آثار رسول علیه السلام و صحابه کرام رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ باشی. و بعد ازان گفتند: متوجّه نسف شو به خدمت سید امیر کلال. به موجب فرموده ایشان به خدمت امیر کلال رسیدم. لطفهای^{۱۱۸} بسیار کرده. مرا تلقین ذکر نفی و اثبات به طریق خفیه کردند. و چون در واقعه به عمل عزیمت مأمور بودیم، به ذکر علانیه مشغول نشدیم. و غرض ازیں مقدمات آنکه حضرت خواجه نقشبند قَدَسَ اللهُ سِرَّهُ به آنچه مأمور بودند [۳۹] عمرها دران مجاهده و سعی و کوشش کردند تا به این مقام عالی رسیدند. و از طلبه این طریق هر که به این طریق سعی و کوشش نماید، زود باشد که به این مقام عالی برسد. لِقَوْلِهِ {۲۶ب} تَعَالَى: «وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَى» [النجم ۳۹/۵۳، ۴۰].

و ازیشان پرسیدند که: سلسله شما به کجا می رسد؟ فرمودند که: کسی از سلسله به جایی نمی رسد؛ یعنی مجاهده می باید کرد. و پرسیدند که: بناءً طریقه شما چیست؟ فرمودند که: خلوت در انجمن؛ به ظاهر با خلق، به باطن با^{۱۱۹} حق تعالی. و از کلام درر بار ایشان معلوم می شود که به ظاهر با شریعت آراسته می باید بود و به باطن غیر از خدا نمی باید دید و نمی باید دانست. شعر^{۱۲۰}:

[۲۹ب]

^{۱۱۶} به تاریکی ح، س: - م

^{۱۱۷} متفحص م، ح: تفحص س

^{۱۱۸} لطفهای م: التفات س، ح

^{۱۱۹} با م، ح: - س

^{۱۲۰} شعر م، س: - ح

از درون شو آشنا و از برون بیگانه وش
آن چنین زیبا روش کم می بود اندر جهان^{۱۲۱}

آنچه حق تعالی می فرماید که: "رِجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ" [النور ۳۷/۲۴] اشارت به این مقام است. و می فرمودند که نفس های خود را تهمت منهد که هر که به عنایتِ خدای نفس خود را به بدی شناخته باشد و مکر و کید او را دانسته نزد او این عمل سهل است. [۳۹ب] و فرموده اند: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ" [النساء ۱۳۶/۴] اشارت به آن است که در هر طرفه العینی نفی {۲۲۷} این وجود طبیعی می باید کرد و اثباتِ معبودِ حقیقی می باید نمود. و این، نزدیکِ ما اقرب به حصول است اما جز^{۱۲۲} به ترکِ اختیار و دیده قصورِ اعمال حاصل نمی شود. و فرموده اند که تعلق به ماسوی رونده را حجابی بزرگ است. شعر:

تعلق حجابست و بی حاصلی
چو پیوندها بگسلی واصلی^{۱۲۳}

و می فرموده اند که طریقهء ما عروهء وثقی است. یعنی چنگ زدن در ذیل متابعتِ حضرتِ رسول علیه السلام است و اقتداء به آثارِ صحابهء کرامِ رَضِيَ اللهُ تَعَالَى عَنْهُمْ کردن است. و درین طریق به اندک عمل فتوح بسیار است، اما رعایتِ متابعتِ سنتِ کارِ بزرگ است. و می فرموده اند که هر که از طریقهء ما روی گرداند، خطرِ دین دارد. زیرا که آراسته به متابعتِ رسولِ علیه السلام و آثارِ [۳۰] صحابهء کرام است رَضِيَ اللهُ تَعَالَى عَنْهُمْ و از بدعتِ خالی است اگر چه بدعتِ حسنه باشد. و می فرمودند که طالب می باید که در زمانی با دوستی {۲۷ب} از دوستانِ خدای تعالی صحبت دارد؛ [۴۰ب] باید که واقفِ حالِ خود باشد و زمانِ صحبت را با زمانِ گذشته موازنه سازد. اگر تفاوت یابد به حکمِ أَصْبُ فَأَلْزَمُ صحبتِ آن عزیز را غنیمت داند. و فرموده اند که لا اله، نفیِ إلهیهء طبیعت است؛ و آلا الله، اثباتِ معبود بر حق و محمّد رسول الله، خود را در مقامِ "فَاتَّبِعُونِي" [آل عمران ۳/۳۱؛ طه ۲۰/۹۰] در آوردن است.^{۱۲۴}

ای عزیز، مقصود از ذکر آن است که به حقیقت کلمهء توحید برسند. حقیقت کلمه آن است که از گفتنِ کلمهء توحید ماسوی به کلی نفی شود. بسیار گفتن شرط نیست. و فرموده اند که به سرّ توحید می توان رسیدن، اما به سرّ معرفت رسیدن کار دشوار است. و فرموده اند که هر که را اندک رابطه ای به این

^{۱۲۱} نگاه کنید: مولانا جلال الدین محمد بلخی، کلیاتِ دیوانِ شمسِ تبریزی، به کوشش دکتر ابو الفتح حکیمیان، تهران، انتشارات پژوهش، ۱۳۸۲، ص ۸۳۵، غزل ۱۹۳۵؛ مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۳۸۶.

^{۱۲۲} جز م، ح: - س

^{۱۲۳} نگاه کنید: شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی، سعدی نامه یا بوستان، تحقیق و توضیح از رستم علی یف، تهران، نشریات کتابخانه پهلوی، ۱۳۴۷، ص ۱۲۴؛ مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۳۸۷.

^{۱۲۴} در آوردن است ح، س: در آورده نست م

عزیزان باشد، امید است که آخر الأمر ملحق به ایشان باشد؛ و آن، سببِ نجات و رفعِ درجاتِ وی باشد. و از خدمتِ ازیشان طلبِ کرامتِ کردند. فرموده‌اند که: کرامتِ ما ظاهر است که با وجودِ چندین بار گناه بر روی زمین می‌توانیم رفت. یعنی در بندِ کشف و کرامت نمی‌باید بود. فرموده‌اند که از شیخ ابو سعید ابو الخیر قَدَسَ اللهُ سِرَّهُ پرسیدند که در پیشِ جنازه‌ی شما [۳۰ب] کدام آیت خوانیم؟ [۴۰ب] فرمودند که آیت خواندنِ کارِ بزرگ است. این بیت خوانید. شعر^{۱۲۵}:

چیست ازین خوب تر در همه آفاق کار
دوست رسد نزد دوست یار به نزدیک یار^{۱۲۶}

حضرتِ خواجه‌ی ما قَدَسَ اللهُ تَعَالَى سِرَّهُ فرمودند که در پیشِ جنازه‌ی ما این بیت خوانید: شعر^{۱۲۷}:

مفلسانیم آمده در کوی تو
شیءِ الله از جمالِ روی تو^{۱۲۸}

و بعضی از کلماتِ قدسیه‌ی حضرتِ خواجه‌ی علاء‌الدین عطار قَدَسَ اللهُ تَعَالَى سِرَّهُ که در صحبت می‌فرموده‌اند، حضرتِ خواجه‌ی محمدِ پارسا قَدَسَ اللهُ سِرَّهُ که^{۱۲۹} در صحبتِ قیدِ کتابت آورده‌اند. چندین ازان به نیتِ تبرک و استرشاد مذکور می‌گردد؛ سابقه‌ی عنایتِ ازلی را می‌باید دید. و از امیدواری به آن عنایتِ {۲۸ب} بی‌علت، از طلبِ آن عنایتِ لحظه‌ای غافل نمی‌باید بود و از استغنائی خود را نگاه می‌باید داشت و اندکِ خدای تعالی را بسیار می‌باید شمرد. و از ظهورِ استغنائی حقیقی ترسان و لرزان می‌باید بود.

ای عزیز، باید که خاموشی و تفکر در ذاتِ حقیقی از سه صفتِ خالی نبود: یا نگاه داشتِ خطرات یا مطالعه‌ی ذکرِ دل که گویا شده باشد یا مشاهده‌ی [۴۱آ] احوال که در دل گذرد. خطراتِ او را مانع نبود، اما خطرات را منع کردنِ کارِ قوی است. و بعضی بر آنند که او را اعتباری نیست، اما نباید گذاشت که به تمکّن [۳۱آ] آن سدّت در محارِی فیض پدید آید. بنابر آن دائم در تفحصِ احوالِ باطن می‌باید بود. به هر وقت خود را به نفس زدن از خطراتِ موانعی که تمکّن یافته است، تهی می‌باید کردن. و باید در خود رفتن و از خود رفتن. و اصلِ معتبر در راه این است. یعنی غیبت از خود و حضور

^{۱۲۵} شعر م، ح: فردس

^{۱۲۶} نگاه کنید: ابو سعید ابو الخیر، سخنانِ منظوم ابو سعید ابو الخیر، با تصحیح سعید نفیسی، تهران، انتشارات کتابخانه‌ی شمس، ۱۳۳۴، ص ۱۱۵، رباعی ۵۳؛ مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۳۸۸.

^{۱۲۷} شعر م، ح: فردس

^{۱۲۸} نگاه کنید: مولانا جلال الدین محمد بلخی، کلیاتِ دیوانِ شمسِ تبریزی، ص ۹۶۸، غزل ۲۲۳۰؛ مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۳۸۸.

^{۱۲۹} که م، ح: - س

با حق سبحانه و تعالی. {آ۲۹} و این حالت، نتیجه محبت مفرط است. عشق که هر که بیشتر، غیبت او از خود و حضور او با حق تعالی بیشتر.

بدانکه چون غیر سالک بر سالک پوشیده شود، این مرتبه فنا بود. و چون هستی سالک بر سالک پوشیده شود، این فنای در فنا بود. و بعد از هر نماز پنج گانه و بعد از مذاکره علم بیست بار کلمه استغفار گفتن مدد است در حصول معنی مذکور. و بسیار ذکر گفتن به یک نفس مقصود نیست، بلکه در یک نفس سه بار گوید. به این طریق که لا إله إلا الله، از طرف راست آغاز کند و به دل فرود آرد؛ و محمد رسول الله، از جانب | ۴۱ب | چپ بیرون آرد، اما بی مجاهده نمی شود. و باید که پیش از صبح و بعد از شام در خلوت و فراغت از خلق، با حق تعالی مشغول باشد. فرد^{۱۳۰}:

صد هزاران قطره خون از دل چکید
تا نشان قطره‌ای زان یافتم^{۱۳۱}

یا در یک نفس نه بار گوید تا هژده^{۱۳۲} بار اگر نتیجه ندهد، از سر گیرد. و اگر زیارت {ب۲۹} مزارات کند به این مقدار فیض می تواند [ب۳۱] گرفت. به شرط آنکه صفت آن بزرگ را شناخته در آن صفت در آمده توجه نماید. اگر چه قرب صوری را در مشاهده ارواح مقدسه آثار بسیار است، اما در حقیقت توجه را به ارواح مقدسه بعد صوری مانع نیست. در حدیث نبوی: "صَلُّوا عَلَيَّ حَيْثُمَا كُنْتُمْ"^{۱۳۳} آمده است بیان و برهان این سخن است.

خواجه محمد پارسا قدس الله سره فرموده اند: إِذَا سَكَتَ اللِّسَانُ عَنِ فُضُولِ الْكَلَامِ نَطَقَ الْقَلْبُ مَعَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَإِذَا نَطَقَ اللِّسَانُ سَكَتَ الْقَلْبُ". و دیگر فرموده اند: "الصَّمْتُ عَلَى قِسْمَيْنِ: صَمْتُ بِاللِّسَانِ وَ صَمْتُ بِالْحَنَانِ عَنِ خَوَاطِرِ الْأَكْوَانِ وَمَنْ صَمَتَ لِسَانَهُ وَلَمْ يَصْمُتْ قَلْبُهُ خَفَّ وَرُزُّهُ وَمَنْ صَمَتَ لِسَانَهُ وَ قَلْبُهُ، ظَهَرَ لَهُ سِرُّهُ وَ تَجَلَّى لَهُ رَبُّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ مَنْ لَمْ يَصْمُتْ | آ۴۲ | بِلِسَانِهِ وَ لَا بِقَلْبِهِ كَانَ مَمْلُوكَةً لِلشَّيْطَانِ وَ سُخْرِيَةً لَهُ أَعَادَنَا اللَّهُ عَنْ ذَلِكَ وَ مَنْ صَمَتَ قَلْبُهُ وَ لَمْ { آ۳۰ } يَصْمُتْ بِلِسَانِهِ فَهُوَ نَاطِقٌ بِلِسَانِهِ الْحِكْمَةِ رَزَقَنَا اللَّهُ وَإِيَّاكُمْ.

^{۱۳۰} فرد م، ح: شعر س

^{۱۳۱} نگاه کنید: مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۳۹۰.

^{۱۳۲} هژده ح، س: هر ده م

^{۱۳۳} نگاه کنید: Abdulmecid Hânî, a.g.e., s. 550.

خدمتِ خواجه عبید الله الاحرار فرموده اند که خدمتِ مولانا یعقوب چرخي قُدَس سِرُّه از من پرسیدند که می گویند شیخ زین الدین خافی به حلّ وقایع و تعبیر منامات مشغولی می نمایند. گفتیم: آری، چنین است. ساعت از خود غایب شدند و چون حاضر شدند، این بیت را خواندن. فرد^{۱۳۴}:

چو غلام آفتابم همه ز آفتاب گویم
نه شبم نه شب پرستم که حدیثِ خواب گویم^{۱۳۵}

و بعضی از کلماتِ قدسیّه [آ۳۲] خواجه عبید الله اَدَامَ اللهُ بَرَکَاتَهُ^{۱۳۶} که رقم زدهء خامهء معارف نگار ایشان به حضرت مولوی جامی شده است؛ ایشان در قیدِ کتابت آورده اند. چندین از آن به نیتِ تبرک و استرشاد مسکیه الختام گردانیده اند. حضرت خواجه قُدَس سِرُّه فرموده اند که بریدنِ دل و تهی شدنِ او از غیر حق سبحانه و تعالی دلیل است بر مظهریتِ دل مر تجلّی حق سبحانه را {ب۳۰} به وصفِ احدیت و نیلِ معارفِ حقایقِ اسما و صفات بی این معنی متعذّر است. یعنی قابلیتِ قبولِ عکوسِ انوارِ تجلیاتِ |ب۴۲| ذات بی تهی شدنِ دل از التفاتِ هر چه صمت^{۱۳۷} حدوث یافته است میسر نیست. و تهی شدنِ دل موقوف علیه افتاده است بر تجلّی ذات به وصفِ احدیت و حصولِ این معنی بعد از ایمان بالله و برسول الله و بِمَا جَاءَ مِنْ عِنْدَ اللهِ وَ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ وَ عَلٰی مُرَادَاتِهِ وَ مُرَادِ رَسُولِ اللهِ اسباب است از اتّخاذِ ریاضات و مجاهدات که شریعت از اخذِ آن منع نکرده است. و دوامِ ذکر به وصفِ انکسار و خضوع به کمالِ متابعتِ رسول علیه السلام را .

و اما بدانکه هیچ سببی در تحصیلِ این نسبتِ قوی ترا ازان نیست که به نیاز و صدقِ تمام مجالست به جماعتی لازم وقتِ خود گردانی که باطنِ ایشان [ب۳۲] مظهرِ این تجلّی گشته باشد، به سطوتِ این تجلّی چسان^{۱۳۸} وجود غیر از پیش بصیرت بر داشته {آ۳۱} شده و از شهودِ غیری به تمامی آزاد گشته و به فنای حقیقی از مزاحمتِ شعور به خود و غیر خود خلاص شده باشد. و بعد ازین مقام حق سبحانه و تعالی ایشان را از نزدیکی خود به وجودِ موهبتِ حقّانی مشرف گرداند و از بیخودی و سکر^{۱۳۹} حالِ افافت یافته، دیگران را واسطهء حصولِ سعادتِ حقیقیه [آ۴۳] شوند که عبارت از فنا و بقا است. درین مقام هیچ چیزی از ممکنات ایشان را از شهودِ حق سبحانه و تعالی محجوب نتواند گردانید. پس واجب بر اذکیاء آنکه در سببِ تخلیص از گرفتاریِ دل به وجودِ اکوان که به حقیقت

^{۱۳۴} فرد م، ح: شعر س

^{۱۳۵} نگاه کنید: مولانا جلال الدین محمد بلخی، کلیاتِ دیوانِ شمس تبریزی، ص ۶۹۶، غزل ۱۶۲۱؛ مولانا عبد الرحمن بن

احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۳۹۹.

^{۱۳۶} برکاته م: برکاته و جوده ح: برکات و جوده س

^{۱۳۷}: صمت ح، س: وصمت م

^{۱۳۸} چسان م: حسان ح، س

^{۱۳۹} سکر ح، س: شکر م

حجاب عبارت ازین گرفتاری است؛ تمسک نموده خود را پیش از موت خلاص گردانند و گر مناسب استعداد خود اشتغال به ذکر را دانند و تقصیر و اهمال را در خود مجال ندهند و إلا خود را به صحبت برگزیدگان به نگاه داشت، آداب صحبت عزیزان التزام کنند. زمان خلاص دل از گرفتاری به غیر حق در حقیقت زمان {۳۱ب} وصول و شهود است و چون دل از مزاحمت شعور به وجود غیر نجات یافت، غیر گرفتاری به شهود حق تعالی هیچ نیست. بعد از آن که به سطوت نفی مادون حق تعالی، دل از غبار [۳۳آ] التفات به غیر حق آزاد گشت، غیر اثبات حق هیچ نماند. شعر:

تیغ لا در قتل غیر حق براند
در نگر زان بس که غیر حق چه ماند
ماند إلا الله باقی جمله رفت
شاد باش ای عشق شرکت سوز رفت^{۱۴۰}

شک نیست که زمان غیبت از مادون حق سبحانه به حقیقت زمان وصول و شهود وجود است.

| ۴۳ب |

ای عزیز، زیادت از آن نیست که به حکم *إِنَّ الْأَعْمَالَ بِخَوَاتِيمِهَا*. یعنی مدار کار بر خاتمه است زیرا که در حال تلوین خاتمه معلوم نیست. کوشش باید کردن تا از تلوین به مقام تمکین رسند. و ارباب کشف و وجود، چون پیش از تمکین درین^{۱۴۱} معنی ارباب ذوق را از بالغان به این مقام عالی شمرده اند اما ظهور این معنی مقدمه فنا است و پیشتر^{۱۴۲} است به ظهور تباشیر صبح سعادت {۳۲آ} از مطلع وصول احدیت که استغراق و استهلاک است در شهود ذات بی مزاحمت شعور به وجود غیری؛ بلکه او را اگر درین مقام ترقی واقع شود، شعورش از ذوق و تجلیات اسماء نیز منقطع شود. بزرگی فرموده است که سالک می تواند که درین مقام متصف به اوصاف حق تعالی شود *وَهُوَ بَعِيدٌ وَغَيْرٌ وَاصِلٌ*. یعنی از وصل مقصود، شهود ذاتی است بی مزاحمت شعور به وجود [۳۳ب] کثرتی اما مرتبه اتصاف به اوصاف که مرتبه تجلیات است بی کثرت متعذر است.

ای فقیه، اگر خواهی که در^{۱۴۳} مقام حضور باشی با خدای تعالی از مکر و وسوسه شیطان دور باشی بلکه در حضور تو ملک را هم | ۴۴آ | اطلاع نباشد، بر تو باد که همنشینی با مردم کنی که دل ایشان در ذکر ذات مستغرق شده باشد^{۱۴۴} و از خود رهایی^{۱۴۵} یافته باشند و این معنی^{۱۴۶} *قَوْلُهُ تَعَالَى: «وَوَ»*

^{۱۴۰} نگاه کنید: مولانا جلال الدین محمد مولوی، *مثنوی معنوی*، ص ۴۴۳، دفتر پنجم: در بیان آنکه ثواب عمل عاشق از حق هم حق است؛ مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، *نفحات الانس من حضرات القدس*، ص ۴۰۷.

^{۱۴۱} درین ح، س: در م

^{۱۴۲} پیشتر م، ح: مشیر س

^{۱۴۳} در س: - م، ح

^{۱۴۴} باشد م، ح: - س

لَا تُطْعَمَنَّ مَنْ أَعْفَلْنَا قَلْبُهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا» [الكهف ۲۸/۱۸] و این معنی را بعضی^{۱۴۷} به شهود و بعضی به وجود و بعضی به تجلّی ذاتی و بعضی {۳۲ب} به یاد داشت تعبیر کرده اند^{۱۴۸}. و اگر این سعادت دست ندهد، باید که طریقهء ذکر با^{۱۴۹} طریقهء توجّه و جذبّه حضرت خواجگان قبول کرده همگی خود را در ورزش این طریقه برسانی تا بدین دولت غطمی و سعادت کبری که فوق آن متصوّر نیست برسی. لَيْسَ وَرَاءَ اللَّهِ الْمُنْتَهَى «وَ [أَنَّ] إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى». [النجم ۴۲/۵۳] شعر^{۱۵۰}:

عاشقان را شادمانی و غم اوست	مزد کار و اجرت خدمت هم اوست
غیر معشوق از ^{۱۵۱} تماشایی بود	عشق نبود هرزه سودایی بود
عشق کان شعله است چون او بر فروخت هر چه جز معشوق باقی جمله سوخت ^{۱۵۲}	

باید که در شغل نگاه داشت آگاهی به این وصف بود که در خروج و دخول نفس واقف باشد که در نسبت حضور مع الله [آ۳۴] فتوری واقع نشود تا برسد به جایی که این نسبت بی تکلف همیشه |۴۴ب| حاضر دل او باشد و تکلف نتواند که این صفت از دل خود دور کند. و گاه باشد که او را از خود بستانند. نه از {آ۳۳} خودش خبر بود و نه از وقوف قلبی و چون او را به او باز دهند، بر طریقهء مقدره باید که در نگاه داشت نسبت آگاهی کمال سعی به جای آرد که فتوری به واسطهء عوارض نفسانیه با او راه نیابد و دوام التجا و افتقار به صفت انکسار به جناب حق تعالی قوی ترین سببی است در دوام این نسبت آگاهی و باید که همیشه از حق تعالی به وصف نیاز بقای این صفت جوید. و اگر به عمر ابدی در نگاه داشت این نسبت سعی نماید، هنوز حق او گذارده نشود. غَرِيمٌ لَا يُقْضَىٰ دَيْنُهُ غَوِيًّا در شأن این نسبت است. و معنی مشاهده نه آن است که حق تعالی به تجلیهء بصر توان دید. زیرا که چون لمعه ای از انوار بی نهایت بر ارواح و اشباح تاختن آرد، جملهء کان و لم یکن چنان نیست کردند که نه نام ماند ازیشان نه نشان، بلکه این به آن معنی است که چون حضور دل به حقیقت ذکر که منزّه است از حرف و صوت. به واسطهء {۳۳ب} مواظبت بر ذکر به درجهء ترقّی کند که دیگری را در حقیقت دل

^{۱۴۵} رهایی ح، س: رها م

^{۱۴۶} و این معنی م، ح: - س

^{۱۴۷} بعضی س: - م، ح

^{۱۴۸} کرده اند س: کرده است م، ح

^{۱۴۹} ذکر با م، ح: - س

^{۱۵۰} شعر م، ح: نظم س

^{۱۵۱} از م، ح: ارس

^{۱۵۲} نگاه کنید: مولانا جلال الدین محمد مولوی، مثنوی معنوی، ص ۴۴۳، دفتر پنجم: در بیان آنکه ثواب عمل عاشق از حق هم حق است؛ مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۴۰۸.

گنجایی نماند. [آ۴۵] درین حال دل را مشاهده گویند [۳۴ب] و حق را شاهد و کمال ذوق ازین مشاهده وقتی دست دهد که آگاهی او از وصف حضور حضوری باشد بی مزاحمت شعور به حضور؛ چه به مقدار شعور به حضور نقصانی در حضور به حق تعالی واقع شود. پس بدانکه ذات مقدس او ازان برتر است که در دیده بصیرت دل آید. فکیف که در^{۱۰۳} نظر حس؟ از اینجا است که عطش معطشان زلال وصال به مشاهده سری هرگز تسکین نشود، بلکه تشنگی بر ایشان زیادت گردد. لِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَام: "سُبْحَانَكَ مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ يَا مَعْرُوفٌ" وَ اللَّهُ تَعَالَى أَعْلَمُ بِحَقَائِقِ الْأُمُورِ. و می فرموده اند که رهانیدن مرغ لاهوتی که محبوس قفس ناسوتی است بی تأثیر جذبه ای که لازم است مقام محبوس را که باز بسته به متابعت مصطفویت است علیه السلام میسر نگردد. فَعَلَيْكَ بِاتِّبَاعِهِ عَلَيْهِ السَّلَام. إِنَّ كُنْتَ {آ۳۴} مُتَوَجِّهًا إِلَى حَقِيقَةِ الْحَقَائِقِ الَّتِي لَهَا وَجْهٌ فِي كُلِّ مَوْجُودٍ وَ بِهِ حَقِيقَةُ الْمَوْجُودَاتِ. و اشاره "وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ" [البقرة ۱۱۵/۲] این حقیقت است. اینجا بدانی «وَهُوَ مَعَكُمْ» [الحديد ۴/۵۷] از کجاست. شعر:

او به ما از ما بسی نزدیک تر | ۴۵ب | داند آن کس که ز خود دارد خبر^{۱۰۴}

و بر خورداری از حیات کسی راست که دلش از دنیا سرد باشد. و به ذکر حق تعالی کرم بخشی که حرارت قلبش نگذارد که محبت دنیا گرد حریم دل او گردد و اندیشه اش جز حق تعالی هیچ نباشد. فیض [۱۳۵] نخستین را مظاهر کنیره است. و بدانکه هر چه موجود است، او را تجلی ذاتی نصیبی هست که آن را وجه خاص می گویند. این وجه را انجذاب به حق سبحانه و تعالی واقع است؛ به حسب دوام توجه و^{۱۰۵} اگر به تأثیر اسم الهادی از تصرف اسم المضل نجات یابد، به دوام انجذابش به ذات مقدسه از خود نیست شده به همین ملحق گشته، غیر حق تعالی نه بیند و نه داند. وَ الْعِيَاذُ بِاللَّهِ أَكْرَ {۳۴ب} به تأثیر اسم المضل طریقه مستقیم به انجذاب ذات گم کند، گرفتار خود گشته جز خود نبیند و نه داند. همه آن کند که ظلمتش بر ظلمت افزاید. همیشه محجوب و ممنوع از شهود وحدت گردد و همه عذاب های دنیوی و اخروی و صوری و معنوی را مستعد باشد و مهیا گردد و خلاصی ازین بلیه را اسباب است. از توبه نصوح و مباشرات^{۱۰۶} اعمال صالحهء بهترین آنکه از سر صدق به خدمت طائفه که به محبت ذاتی از خود رهایی یافته اند، قیام نمایند و به تمامی خود را در ایشان گم کنند. رَزَقْنَا اللَّهُ وَ

إِيَّاكُمْ.

^{۱۰۳} در م، ح: - س

^{۱۰۴} نگاه کنید: مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفعات الانس من حضرات القدس، ص ۴۱۰.

^{۱۰۵} و م، ح: - س

^{۱۰۶} مباشرات م، ح: مباشرت س

و بدانکه هر چیز که از خود دفع می باید کرد و از پیش بر می باید داشت عبارت از حجاب است و هر چیز که خود را حاصل می^{۱۵۷} باید کرد و بر آن می باید بود عبارت از مقام است. [۳۵ب] بدانکه اصول حجب و مقام چهار است: دوستی مال و جاه و تقلید و معصیت اصول حجاب^{۱۵۸} است و اقوال نیک و افعال نیک و اخلاق نیک و معارف {۳۵آ} اصول مقام است. اول چهار حجاب را رفع باید کرد تا چهار مقام حاصل شود. زیرا که رفع حجاب به مثابه طهارت است و حصول مقام به مثابه نماز. اول طهارت است و آنگاه نماز و اول تصقیل است و آنگاه تنویر و کندن موجب پیوستن است. و اگر جمعیت می خواهی از شغل فراغت کن و إلا طلب جمعیت خدای مکن که میسر نشود.

و می فرموده اند که پیر آن کسی است که آنچه مرضی رسول الله علیه السلام نیست ازو نیست شده باشد^{۱۵۹}. و او^{۱۶۰} آینه ای باشد که جز اوصاف نبوی علیه السلام هیچ نباشد. درین مقام به واسطه آنصاف به صفات نبوی علیه السلام مظهر تصرف حق تعالی گشته، به تصرف الهی در بواطن مستعدان تصرف کرده، تمام از خود خالی سازد. [۴۶ب] و مرید آن است که به تأثیر آتش ارادت بایست او سوخته باشد {۳۵ب} و از مرادات او هیچ نمانده باشد. و به بصیرت دل در آینه پیر جمال مراد دیده، روی از مجموع قبله ها گرداند و جمال پیر را قبله خود کرده، سر نیاز از آستانه وی نه بر دارد و سعادت خود را در قبول او دانسته و شقوت خود را در رد او داند؛ بلکه رقم نیستی [۳۶آ] بر ناصیه وجود کشیده، از تفرقه شعور به وجود غیر پیر خلاص گردد. شعر:

آن را که در سرای نگاریست فارغست از باغ و بوستان و تماشای لاله زار^{۱۶۱}

اگر پرسیدند که توحید چیست، بگو تخلیص دل و تجرید او از آگاهی به غیر حق سبحانه و تعالی. اگر پرسیدند که وحدت چیست، بگو خلاصی دل از علم به شعور وجود غیر حق سبحانه و تعالی. اگر پرسیدند که سعادت چیست، بگو خلاصی از خود به دید حق تعالی. اگر پرسیدند که شقاوت چیست، بگو به خود در ماندن و از حق باز ماندن. اگر پرسیدند که وصل چیست، بگو نسیان خود به شهود نور وجود حق تعالی. {۳۶آ} اگر پرسیدند که فصل چیست، بگو جدا کردن سر از غیر حق تعالی. اگر پرسیدند که سکر چیست، بگو ظاهر شدن حال بر دل که نتواند که پوشیده دارد چیزی را که پوشیدن آن چیز پیش ازین حال واجب است. [۴۷آ]

^{۱۵۷} می م، ح: - س

^{۱۵۸} و مقام ... حجاب س: - م، ح

^{۱۵۹} باشد م، ح: نباشد س

^{۱۶۰} او م، ح: - س

^{۱۶۱} نگاه کنید: مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۴۱۱.

و هم فرموده‌اند که این طریق را هیچ لباس بهتر از اشتغال به افاده و استفاده در صورتِ اهلِ علم نیست. و هم فرموده‌اند که خواجه بزرگ را در^{۱۶۲} دیدم. در من تصرف کردند و من بیخود افتادم و چون به خود آمدم، خواجه از من گذشته بودند. خواستم در عقبِ ایشان بروم. پاهای من را هم می پیچید. به محنت^{۱۶۳} بسیار به خواجه رسیدم. فرمودند که مبارک بادا^{۱۶۴}. و از احوال [۳۶ب] و اقوالِ خانواده خواجهگان، بیانِ روش و طریقه‌ی ایشان به تخصیصِ خدمتِ خواجه بزرگ خواجه بهاء الدین و اصحابِ ایشان قَدَسَ اللهُ اَسْرَارَهُمْ معلوم شد که طریق اعتقادِ اهلِ سنت و جماعت است و دوامِ عبودیت که عبارت {۳۶ب} است از دوامِ آگاهی به جنابِ حق تعالی بی مزاحمتِ شعورِ وجودِ غیری. پس گروه که نفی این عزیزان کنند به واسطه‌ی آن تواند بود که ظلمتِ هوا و بدعتِ ظاهر و باطنِ ایشان را فرو گرفته است و رمده حسد دیده بصیرتِ ایشان را کور ساخته؛ لا جرم انوارِ هدایت و آثارِ ولایتِ ایشان را نه بیند. و این نا بینایِ خود را به^{۱۶۵} انکارِ آن انوار و آثار که از مشرق تا به مغرب گرفته است | ۴۷ب | اظهار کنند. هیئات هیئات! شعر^{۱۶۶}:

نقشبندیه عجب قافله‌ی سالاران اند که برند از ره پنهان به حرم قافله را
از دلِ سالک ره جاذبه‌ی صحبتِ شان می برد وسوسه‌ی خلوت و فکرِ چله را
قاصری بر^{۱۶۷} زند این طائفه را طعنِ قصور حاش لله که بر آرم به زبان این گله را
همه شیرانِ جهان بسته‌ی این سلسله‌اند رو به از حيله چه سان بگسلد این سلسله را^{۱۶۸}

و می فرموده‌اند که^{۱۶۹} زیارتِ اصحابِ قبور آن است که چون بر سرِ قبری^{۱۷۰} عزیزی رسید، خود را از همه نسبت‌ها و کیفیت‌ها {۳۷آ} تهی سازید و منتظر نشیند تا چه نسبتِ ظاهر می شود ازان نسبت [۳۷آ] حالِ صاحبِ قبر را معلوم کنید. و طریق در صحبتِ مردمِ بیگانه هم برین وجه است که هر که پیش شما می آید خود را^{۱۷۱} از نسبت‌ها دور کرده همه به باطنِ خود نظر کنید و هر چه بعد از آمدنِ آن کس

^{۱۶۲} در م، ح: در خواب س

^{۱۶۳} محنت س: محبت م، ح

^{۱۶۴} بادا م، ح: باد س

^{۱۶۵} خود را به س: خود را ح: خود م

^{۱۶۶} شعر م، ح: نظم س

^{۱۶۷} بر م، ح: گرس

^{۱۶۸} نگاه کنید: مولانا عبد الرحمن بن احمد جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، ص ۴۱۳.

^{۱۶۹} که س: - م، ح

^{۱۷۰} قبری م، ح: قبری س

^{۱۷۱} خود را س: - م، ح

ظاهر شود، دانید که آن نسبت ازوست و شما را در آن نسبت دخل نیست به حسب آن نسبت با وی زندگانی کنید از لطف و قهر.

حضرت شیخ محیی‌الدین ره این را تجلّی مقابله گفته‌اند. این معنی به واسطه صفای باطن حاصل است. و می فرموده‌اند که طریق خلاصی از گرفتاری | ۴۸ آ | به خواطرِ ردیه و مقتضایاتِ طبیعیه به یکی از سه چیز تواند بود. اول آنکه ریاضت اختیار کند^{۱۷۲}؛ در طریق ما اهمّ این است. دوم آنکه بداند که ازان جملہ نیست که خود را به خود ازین تنبیه خلاص تواند کرد. باید که بر سیلِ نیاز و افتقار به دوام تضرّع و انکسار به جنابِ حق تعالی رجوع نماید باشد که { ۳۷ ب } خلاص کرامت نماید باشد. سیوم آنکه مستمد از باطن و همتِ پیر بود و وی را قبلهء توجّه خود سازد^{۱۷۳}. این معنی طالب را به حصول زودتر متفرّع شود.

و گفته‌اند که کار آن است که در ذکر او را استغراقی شود که نه ذوقِ بهشت ماند و نه خوفِ دوزخ و خواب و بیداری^{۱۷۴} او را یکسان شود. بعد ازین حالت شیطان را چه زهره که گرد این عزیز گردد.

گفته‌اند: نزد محققان آن است که حق تعالی به هیچ وجه مدرک و مفهوم نشود و عقلِ کامل به هیچ وجه از طلبِ [۳۷ ب] ادراکِ او نیاد آمد^{۱۷۵}. فرموده‌اند که راه سه است^{۱۷۶}: شریعت و طریقت و حقیقت. شریعت، اجرای احکام است بر ظاهر و طریقت، تعمّل و تکلف است در جمعیتِ باطن و حقیقت، رسوخ است درین جمعیت.

و یکی از اکابرِ سمرقند گفت: اگر کسی در خواب بیند که خدای تعالی مرده است، تعبیر این چیست؟ گفتند: اکابر | ۴۸ ب | گفته‌اند که اگر کسی در خواب { ۳۸ آ } بیند که پیغمبر مرده است، تعبیرش آن است که در شریعت صاحبِ واقعه قصوری و فتوری رفته است. این واقعه مثل آن است. و حضرت ایشان خواجه احرار فرمودند که می تواند بود که کسی را حضور مع الله بوده باشد، ناگاه آن حضور نمانده باشد؛ تعبیر به مردن فوتِ آن حضور^{۱۷۷} باشد. حضرت مولانا عبد الرحمن جامی قدس الله سرّه السامی فرموده‌اند می تواند بود که به حکم آیتِ «أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ» [الجنّۃ ۲۳/۴۵].

^{۱۷۲} کند ح، س: کنید م

^{۱۷۳} سازد م: ساز و ح: سازد و س

^{۱۷۴} خواب و بیداری س: جواب پنداری م، ح

^{۱۷۵} نیاد آمد م، ح: نیار آمد س

^{۱۷۶} راه سه است س: - م، ح

^{۱۷۷} حضور س: - م، ح

یکی از هوا که صاحبِ واقعه بر آن هوا خو^{۱۷۸} کرده باشد، از دلِ او محو شده باشد. مردنِ خدای عبارت از نابودنِ آن هوا بود. پس این دلیل بود بر آنکه حضورِ او زیاده شده باشد.

حضرتِ ابو علی دقاق قَدَسَ اللهُ سِرَّهُ گفت: به صفایِ عبادت نتوان رسیدِ إِلَّا به صفایِ چهار چیز: اول، معرفتِ خدای؛ دوم، معرفتِ نفس؛ سوم، معرفتِ موت؛ چهارم، معرفتِ بعد الموت. پس هر که خدای را بشناسد^{۱۷۹}، به صدق و اخلاص به حق تعالی او {۳۸ب} به صفایِ عبودیت قیام نماید^{۱۸۰}. و هر که نفس را بشناسد، شریعت [۳۸آ] و طریقت و حقیقت را بشناسد و روی به مخالفتِ نفس بنهد؛ مخالفتِ نفس، دوامِ طاعت است. و هر که مرگ را [۴۹آ] بشناسد، شایستگیِ آن ساخته آمدن را مستعد باشد. و هر که بعد الموت^{۱۸۱} را بشناسد، از وعد و وعید در خوف و رجا بماند. «وَلَا [فَلَا] يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ» الآیة^{۱۸۲} [الأعراف ۹۹/۷]. و گفت: توحید، نظر کردن است در اشیاء به عینِ عدم. و گفت: تفکر، عبارت است با اشارت. و فکر، آن است که عبارت و اشارت بدو نرسد. و گفت: از آب و گل چه آید جز خطا؛ و از خدای تعالی چه آید جز عطا. و گفت: معنی «رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ» [البقرة ۲۸۶/۲] پناه خواستن از فراق است. گفت: عارف چون مردی است که بر شیر نشیند، همه کس ازو ترسند و او بر پشتِ شیر از همه کسی^{۱۸۳} بیشتر ترسد. و گفت: غریب نه آن است که برادرانِ یوسف را به درمی چند فروختند، بلکه غریب {۳۹آ} آن است که مدبرِ دنیا را به آخرت بفروشد. و گفت: خدای تعالی به تنهای شما را به بهشت خریده است. به دیگری می فروشید بیعِ درست نباشد و اگر باشد سود نکنند. و گفت: همت بر سه قسم است: سخا و جود و ایثار. هر که حق تعالی را بر نفسِ خویش برگزیند، او صاحبِ سخا است. و هر که حق را بر دلِ خویش برگزیند، او صاحبِ جود است. و هر که حق تعالی را [۴۹ب] بر جانِ خود برگزیند، [۳۸ب] او صاحبِ ایثار است. و گفت: اگر طلبِ علم فریضه است، طلبِ معلوم فریضه تر بود. و گفت: دیدار در دنیا به اسرار بود و در آخرت به ابصار.

شیخ ابو العباس رَحِمَهُ اللهُ عَلَيهِ یک روز نزدیکِ سلطان ابو سعید بود. گفت: یا ابا سعید، اشارت و عبارت نصیبِ توست از توحید اما اگر پرسند که خدای تعالی را شناسی، اگر گویی شناسم، آن شرک است؛ و اگر گویی نشناسم، آن کفر است اما جنین گوی که عَرَفَ اللهُ ذَاتَهُ بِفَضْلِهِ. یعنی خدای ما را

^{۱۷۸} خو ح، س: - م

^{۱۷۹} بشناسد س: شناسد م، ح

^{۱۸۰} نماید م: نماند ح، س

^{۱۸۱} بعد الموت م: ما بعد الموت ح، س

^{۱۸۲} الآیة ح، س: - م

^{۱۸۳} کسی م، ح: کس س

شناسای ذاتِ خود {۳۹ب} گرداند به فضلِ خویش. و گفت: اگر خدای تعالی با تو لطفی خواهد، علم را در جوارح^{۱۸۴} تو نگاه دارد و اندام‌های تو از تو بستاند و نیستی تو بر تو بنماید تا به نیستی تو هستی او آشکارا گردد. و گفت: چون به صفاتِ حق بر خلق نگری، خلق را چون گوی بینی در میدانِ قدرت. پس گردانده گوی خداوند گوی بود. و گفت: هر مریدی که در خدمتِ درویشی قیام نماید، وی را بهتر بود از صد رکعت نماز افزونی و اگر لقمهء طعام کمتر خورد، وی را بهتر که همه روز و شب^{۱۸۵} نماز کند. | ۵۰ | بسیار چیزها را حرمت داریم، یک ذره آنجا نباشیم.

شیخ خاتم اصمِ بلخی یارانِ خود را گفت: اگر پرسند که از خاتم چه می آموزید، چه گوید؟ گفتند: علم و حکمت. گفت: اگر گویند عالم و حکیم نیست؟ گفتند: بگوی تا چه گوئیم. گفت: بگوئید، [۳۹آ] دو چیز می آموزیم: یکی، خرسندی به آنچه در دستِ ماست. دوم، ناامیدی از آنچه در دستِ مردمان است. روزی اصحاب را گفت {۴۰آ}: در میانِ شما شایسته که باشد؟ گفتند: فلان کس چندین غزا کرده است؛ و فلان کس چندین بذلِ مال کرده است؛ و فلان چندین حج کرده است. گفت: غازی و سخی و حاجی باشد؟ گفتند: تو بگوی شایسته کیست؟ گفت: آنکه جز خدای از هیچ کس نترسد؛ و جز خدای از کس امید ندارد. مردی خاتم را گفت: از کجا می خوری؟ گفت: از خرمنگاهِ خدای که نه زیادت شود و نه نقصان پذیرد. و آن مرد که گفت: مالِ مردم به فسوس می خوری؟ خاتم گفت: از مالِ تو هیچ خورده‌ام؟ گفت: نی. خاتم گفت: کاشکی تو مسلمان بودی. گفت: حجّت می گویی. گفت: خدای تعالی روز قیامت از بنده حجّت^{۱۸۶} خواهد. گفت: این همه سخن است. | ۵۰ | خاتم گفت: خدای تعالی سخن فرستاده است و مادرِ تو بر پدرِ تو به سخن حلال شده است. گفت: روزی شما از آسمان می آید؟ خاتم گفت: روزی همه «وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ» [الذاریات ۲۲/۵۱] و گفت: مگر از روزنِ خانهء شما فروز می آید. خاتم گفت: دو سال در گهوارهء پستان^{۱۸۷} خفته بودم. روزی به دهانِ {۴۰ب} من فرو^{۱۸۸} می آمد. گفت: هیچ کس را دیدی که نا کشته کشته می درود؟ خاتم گفت: موی سرت که می دروی [۳۹ب] تو کشته‌ای. آن مرد خاموش شد و توبه کرد. و گفت: مرا پندی ده. گفت: طمع از خلق ببر تا ایشان به خیلی از تو ببرند. و پنهان با خدای نیکویی کن تا خدای آشکارا با تو نیکویی کند. هر جا باشی خالق را خدمت کن تا خلق ترا خدمت کنند.

^{۱۸۴} جوارح س: خوارح م، ح

^{۱۸۵} روز و شب م: روز شب ح: شب س

^{۱۸۶} حجّت م، س: حجج ح

^{۱۸۷} پستان م، ح: پستان س

^{۱۸۸} فرو م، س: فروز ح

خاتم احمد حنبل را پرسید که روزی خود را می جویی؟ گفت: جویم. خاتم^{۱۸۹} گفت: پیش از وقت می جویی یا پس از وقت یا در وقت؟ احمد اندیشید که گویم پیش از وقت، گوید چرا روزگار خود ضایع کنی. اگر گویم پس از وقت، گوید چه جویی چیزی را که از تو در گذشت و اگر گویم در وقت، گوید مشغول شوی به چیزی که حاضر خواهد بود. فرو ماند درین مسئله. بزرگی جواب گفت که: جُستَنِ روزی بر ما نه فریضه است و نه واجب [۵۱آ] و نه سنت. چه جویم چیزی را که ازین هر سه نیست. و دیگر: چه جویم چیزی را که او خود مرا می جوید. {۴۱آ} رزق تو از تو ز تو مشتاق تر.

یکی از مشایخ خاتم را پرسید: نماز چه گونه کنی؟ گفت: چون وقت در آید، وضوءِ ظاهر و وضوءِ باطن بکنم. ظاهر را به آب پاک کنم و باطن را به توبه و آنگاه به مسجد داریم و مسجد حرام را مشاهده کنم و مقام ابراهیم را میان هر دو ابرو بنهم و بهشت را بر راست خود دانم، دوزخ را بر چپ و صراط را زیر قدم و ملک الموت را [۴۰آ] بر پس پشت و دل به خدای سپارم و تکبیر تحریمه آرم. ای عزیز، کسی که در طریق باشد، همچنین باید که التزام کند. نه آنکه درین صفت باشد که تنم در مسجد و دل در خرابات. نماز ناروا تا کی گذارم.

ابو محمد امام جعفر صادق رَضِيَ اللهُ تَعَالَى عَنْهُ مدتی خلوت گرفت، بیرون بیامد. سفیان ثوری ره به در خانه او آمده. گفت: مردمان از فوائدِ انفسِ تو محروم اند. چرا عزلت اختیار کردی؟ صادق جواب داد که: اکنون روی چنین می دارد فسد الزمان و تغیر الإخوان. ای طالب، آن عزیز دران زمان این گفته است، درین زمان عزلت اختیار کردن من بابِ اولی {۴۱ب} باشد. روزی [۵۱ب] او را گفتند: قرّة العینِ خاندان و همه چیز داری اما بس متکبری؟ گفت: من متکبر نیم. مرا کبرِ کبریایی است که چون از کبرِ خود بر خواستم، کبریایی او بیامد. به کبرِ خود که نشاید کردن اما بکبریایی او کبر شاید کردن. روزی صادق از ابو حنیفه سؤال کرد که عاقل کیست. گفت: آنکه تمیز کند میانِ خیر و شرّ. صادق گفت: بهایم تمیز تواند کرد میانِ آنکه او را بزنند و آنکه علف دهند. ابو حنیفه گفت: به نزدیکِ تو عاقل کیست؟ گفت: آنکه تمیز کند میانِ دو خیر و میانِ دو شرّ [۴۰ب] تا از دو خیر خیر الخیرین اختیار کند و از دو شر خیر الشّرین برگزیند. و یکی پیشِ صادق آمد و گفت: خدای را به من نمای. گفت: آخر نشنیده ای که گفتند با موسی «لَنْ تَرَانِي»؟ [الأعراف ۱۴۳/۷] گفت: اما این ملت، ملتِ محمد است که یکی فریاد می کند که رَأَى قَلْبِي رَبِّي و دیگری نعره می زند که لَمْ أَعْبُدْ رَبًّا لَمْ أَرَاهُ. صادق گفت: او را به بندید و در دجله اندازید. به بستند و انداختند. آب او را فرو برد، باز بر آورد. {۴۲آ} گفت: یا ابن رسول الله! الغياث، الغياث! صادق گفت: ای آب، فرو برش. [۵۲آ] فرو بردش، باز بر آورد. گفت: یا ابن رسول الله! الغياث الغياث! چند بار چنین کرد. او پناه به صادق آورد تا از همه در ماند و عاجز

^{۱۸۹} خاتم ح، س: - م

شد. امید از خلق منقطع کرد. این نوبت آب او را بر آورد. گفت: الهی! الغیث، الغیث! صادق گفت: او را بیارید. بیاوردند و ساعتی بگذاشتند تا به قرار خود آمد. پس گفت: حق تعالی را دیدی؟ گفت: تا دست در غیر می زدم حجاب می بود و چون به کلی بر او پناه بردم، روزی در روزنه دلم گشاده شد. آنجا فرو نگرستم، خدای را دیدم. گفت: تا اضطرار نبود آن نبود. «أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ» [النمل ۲۷/۶۲] الآیة. صادق گفت: تا صادق را [آ۴۱] می خواندی، کاذب بودی. اکنون روزنه را نگاه دار که جهان خدای بدان جای فروست. و ازو پرسیدند که: درویش صابر فاضلتر یا توانگر شاکر؟ گفت: درویش صابر. زیرا که توانگران را دل با کیسه بود و^{۱۹۰} درویش را دل با خدای. و گفت: عبادت {۴۲ب} جز به توبه راست نیاید که خدای تعالی توبه را مقدم گردانید بر عبادت. کَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: «التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ» [التوبة ۹/۱۱۲] و گفت | ۵۲ب | : ذکر توبه در وقت ذکر خدای غافل ماندن است از ذکر خدای. زیرا که خدای را یاد کردن به حقیقت آن بود که فراموش کند در جنب خدای جمله اشیا را از جهت آنکه خدای او را عوض بود. و گفت: در معنی این آیت که «يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ» [البقرة ۲/۱۰۵؛ آل عمران ۳/۷۴] خاص گردانم به رحمت خویش هر کرا که خواهم. پس واسطه علل و اسباب از میان برداشته است تا بدانند که عطای محضر است. و گفت: مؤمن آن است استاده است با نفس خویش. عرف آن است که اسناده است با خداوند خویش. گفت: هر که مجاهده کند با نفس خویش برسد به کرامات خداوند و هر که مجاهده نفس خویش کند برای خدای برسد به خدای. و گفت: الهام از اوصاف مقبولان است و استدلال کردن که بی الهام بود از علامات زندیقان است. و گفت: مکر خدای در بنده نهان تر است از رفتن {آ۴۳} مورچه بر رنگ سیاه در شب تاریک. و گفت: عشق جنون خداست؛ [۴۱ب] نه مذموم است و نه محمود. و گفت: سر معاینه مرا آنگاه مسلم شد که رقم دیوانگی بر من کشیدند. و سخن او بسیار است. تأسیس را کلمه چند گفتیم و ختم کردیم.

خواججه انبیاء علیه السلام در حق او ایس قرنی رَحْمَةُ اللَّهِ | آ۵۳ | عَلَيْهِ^{۱۹۱} فرموده است که^{۱۹۲}: "أَحَبُّ الْأَوْلِيَاءِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى الْأَتْقِيَاءُ الْأَخْفِيَاءُ"^{۱۹۳}. گفتند: یا رسول الله، ما این در خود نمی بینم. گفت: شتربانی است در یمن. او را او ایس گویند. قدم بر قدم او نهید که رستگار شوید. پس معلوم شد که اختفاء طریق را لطفی بسیار است.

^{۱۹۰} م، ح: - س

^{۱۹۱} م در کنار: الیمنی او ایس القرنی ابن عبد الله رضی الله تعالی عنهما و رحمة الله تعالی علیهما و علی جمیع الأولیاء و الأخفیا بأجمعهم.

^{۱۹۲} که م، ح: - س

^{۱۹۳} نگاه کنید: اسماعیل بن محمد العجلونی، کشف الخفاء و مزیل الإلباس، ج ۱، ص ۵۴، حدیث ۱۲۷.

هرم ابن حیان رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ گفت: چون آن حدیث شنیدم دانستم که درجه شفاعتِ او پس تا چه حد است. آرزوی او بر من غلبه کرد. به کوفه رفتم. او را در کنار فرات یافتم که وضوء می کرد و جامه می شست. بدان صفت که شنوده بودم شناختم. سلام کردم. جواب داد و بر نگرست. خواستم تا دستش بگیرم. مرا نداد. گفتم {۴۳ب}: رَحِمَكَ اللَّهُ یا اویس! چگونه ای؟ و گریه بر من افتاد از رحم و ضعیفی حال وی. و او پس نیز بگریست و گفت: حَيَّاكَ اللَّهُ یا هرم ابن حیان! چگونه ای؟ گفتم: نام من و پدر من چگونه دانستی؟ هرگز مرا ندیده ای. گفت: نَبَأَنِي الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ آنکه هیچ چیز از علم او بیرون نیست. مرا خبر داد و روح من روح تو را بشناخت. و گفت: ای پسر حیان، ترا چه آورد بدین جایگاه؟ گفتم: تا با تو |۵۳ب| انس گیرم. و گفت: [۴۲آ] من هرگز ندیدم کسی را که خدای را شناخت به غیر او انس گیرد. و گفتم: مرا وصیتی کن. گفت: مرگ زیر بالین دار چون بخفتی و پیش چشم دار چون بر خیزی. و گفت: در خردی گناه منگر، در بزرگی آن نگر که در وی عاصی شده ای. اگر گناه را خرد دانی، خداوند را خرد داشته باشی. و دعا کرد و گفت: وصیت من آن است که کتاب خدای و راه اهل صلاح را پیش گیری و یک لمحّه از یاد مرگ غافل نباشی و یک قدم از موافقتِ اجماع امت کشیده نداری تا ناگاه {۴۴آ} بی دین نشوی و در دوزخ نیفتی. دعا کرد و برفت. دیگر هیچ او را ندیدم.

نقل است که او پس رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ گفت: هر که سه چیز دوست دارد، دوزخ بدو از رگ گردنش نزدیکتر بود. یکی، طعام خوش خوردن؛ دوم، لباس نیکو پوشیدن؛ سیوم، با توانگران نشستن. او را گفتند: درین نزدیکی مردی است. سی سال است که گوری ساخته و کفن فرو آویخته و بر لب گور نشسته، می گیرد. نه شب و روز آرام می گیرد. او پس گفت: مرا آنجا برید. بردند. او را بدید. زرد |۵۴آ| و ضعیف شده و چشم از گریه در مفاک افتاده. او پس گفت: یا فلان، سی سال است گور و کفن ترا از خدای باز داشته است. این هر دو بت راه تواند. آن مرد به نور او آن آفت در خود بدید. بر وی حال کشف شد، نعره ای بزد و دران گور افتاد. درحال بمرد. ای عزیز، اگر گور و کفن حجاب خواهد شد، [۴۲ب] حجاب دیگر بنگر که چیست و چند است.

و او پس یک بار سه شبانه روز چیزی نخورد. روز چهارم در راه یک دینار بافت. گفت {۴۴ب}: از کسی افتاده باشد. روی بگردانید. تا از زمین گیاه بچیند و بخورد. گوسفندی دید که نان گرم در دهان گرفته آمده. در پیش او بنهاد. و گفت: مگر از کسی ربوده باشد. روی بگردانید. گوسفند گفت: من بنده آنکسم که تو بنده اویی. بگیر روزی خدای از بنده خدای. گفت: دست دراز کردم تا بگیرم. نان در دست خود دیدم. گوسفند ناپدید شد. و محامد او بسیار و فضائل او بی شمار است. این مختصر را تحمّل بیان آن نیست.

شیخ ابو القاسم گرگانی^{۱۹۴} رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ گفت: مَنْ عَرَفَ اللَّهَ لَا يَخْفَى | ۵۴ب | عَلَيْهِ شَيْءٌ. معنی آن است که خدای را به خدای توان شناخت که عَرَفْتُ رَبِّي بِرَبِّي واقع شده است. هر که خدای را به خدای داند، همه چیز را بداند. و گفت: أَلْسَلَامَةُ فِي الْوَحْدَةِ الشَّيْطَانُ عَنِ الْإِثْنَيْنِ حَدِيثٌ اسْت. و گفت: عَلَيْكَ بِقَلْبِكَ. یعنی بر تو باد که دائم حاضر داری تا غیری بر وی راه نیابد. و گفت: طَلَبْتُ الرَّفْعَةَ وَجَدْتُهَا فِي التَّوَاضُعِ وَالرِّيَاسَةِ وَجَدْتُهَا فِي نَصِيحَةِ الْخَلْقِ وَالْمُرُوءَةِ وَجَدْتُهَا { ۴۵آ } فِي الصِّدْقِ وَالنَّسْبَةِ وَجَدْتُهَا فِي التَّقْوَى وَالرَّاحَةَ وَجَدْتُهَا فِي الرُّهْدِ وَالْفَخْرَ وَجَدْتُهُ فِي الْفَقْرِ وَالشَّرْفَةَ وَجَدْتُهَا فِي الْقَنَاعَةِ. و چنین گفتند که اویس در اخیر عمرش پیش امیر المؤمنین [۴۳آ] علی کَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَ أَمَدِهِ، بر موافقت علی در صفین حرب می کرد تا شهید شد. عاشَ وَحِيدًا وَ مَاتَ وَحِيدًا.

ای فقیه، بدانکه قومی باشند که اشیان را اویسیان گویند به پیر حاجت نبود. اشیان را که نور نبوت در حجره خود پرورش دهد بی واسطه غیری. چنانکه اویس را این مقام عالی است تا کرا اینجا رسانند. «ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ | ۵۵آ | يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ» [الحديد ۵۷/۲۱؛ الجمعة ۴/۶۲]

صدر السنن حسن بصری رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ گفت: مرد را علمی باید نافع و عملی باید کامل و اخلاص با وی و قناعتی مشیع و صبر با وی. و چون این هر سه آمد، از بسی آن ندانم چه کنند با وی. و گفت: گوسفند از آدمی آگاه تر است از آنکه بانگِ شبان او را از چرا باز دارد { ۴۵ب } و آدمی را سخن خدای از مراد خود باز ندارد. و گفت: همنشینِ بدان مرد را بد گمان کند به نیکان. و گفت: معرفت آن است که در خود ذرّه خصومت نیابی. و گفت: فکرت آینه است که حسنات و سیئات تو به تو نمایند. و گفت: هر که را سخن نه از سر حکمت است، آن عینِ آفت است و هر که را خاموشی نه از سر فکرت است، آن همه شهوت و غفلت است و هر که را نظر نه از سر عبرت است، آن همه ذلت است. و گفت: در توراّه است؛ [۴۳ب] هر که قناعت کرد، بی نیاز شد و چون از خلق عزلت گرفت، سلامت یافت و چون شهوت زیر پای گرفت، آزاد شد و چون از حد دست برداشت، مودت ظاهر شد و چون روزی چند صبر کرد، بر خورداری جاوید | ۵۵ب | یافت. و گفت: ورع را سه مقام است؛ یکی آنکه بنده سخن نگوید مگر به حق خواه در خشم باش و خواه راضی، دوّم آنکه اعضای خود را نگاه دارد از هر چه خشم خدای دران بود، سیّوم آنکه قصد او در چیزی { ۴۶آ } بود که خدای تعالی بدان رضا داده است. و گفت: مثقالِ ذرّه از ورع بهتر از هزار مثقالِ نماز و روزه و فاضل تر است اعمالِ فکر است و ورع. و گفت: سه کس را غیبت نیست؛ صاحبِ هوا را و فاسق را و امامِ ظالم را و گفت: در کفارت غیبت پسنده است استغفار اگر تجلّی نه خواهی. و گفت: هر نماز که دل در او حاضر نبود، به عقوبت نزدیک است. پرسیدند که خشوع چیست؟ گفت: بیمی که در دل استاده بود و دل آن را ملازم

^{۱۹۴} گرگانی م، ح: کرمانی س

گرفته. گفتند: مردی بیست سال است به نماز جماعت نیامده است. او با کس اختلاط نکرده. حسن به نزدیک او رفت و گفت: ای فلان، چرا به نماز جماعت نیایی و به کس اختلاط نکنی؟ گفت: مرا معذور دار که مشغولم. گفت: به چه مشغولی؟ گفت: هیچ نفسی از من بر نمی آید که نه نعمتی [۴۴آ] ازو به من رسد و نه معصیتی از من بدو رسد. به شکر آن نعمت و به عذر این معصیت مشغولم. [۵۶آ] حسن گفت: چنین می باش که تو از من بهتری. و ازو پرسیدند که هرگز ترا وقت خوش شده باشد؟ گفت: {۴۶ب} نی، مگر وقتی بر بام بودم. زن همسایه با شوهر گفت: قرب پنجاه سال است در خانه توام. اگر چیزی بود و اگر نبود، صبر کردم و نام و ننگ تو نگاه داشتم و از تو گله به کسی نکردم. اینها برای این کردم که غیر از من به کسی دیگر میل نکنی. اکنون که به دیگری میل کردی، صبر ندارم. اینک به تشیع دامن امام مسلمانان گیرم. حسن گفت: مرا وقت خوش شد و آب از چشم من روان شد. طلب کردم که تا آن را در قرآن نظری یابم. این آیت یافتم: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ» [النساء ۴/۴۸، ۱۱۶] یعنی همه گناهت عفو کردم اما اگر به گوشه خاطر به دیگری میل کنی، هرگزت نیامزم. چنانکه بعد از مدتی پسر ابراهیم ادهم به طلب پدر بر آمده، در مکه مکرمه یافته، در قدم پدر افتاد و پدر از رحم او را در کنار گرفت. حق تعالی از روی تنبیه الهام کرد که: تَدْعِي مُحَبَّبًا وَ تُحِبُّ مَعَنَا غَيْرَنَا. یعنی دعوی دوستی ما می کنی و دیگری را درین محبت شریک [۵۶ب] می گردانی. چون این بشنید، دعا کرد که: یا رب العزة، مرا فریاد رس. {۴۷آ} [۴۴ب] اگر محبت او مرا از محبت تو مشغول خواهد کرد، یا جان او را بر دار یا جان مرا. دعا در حق پسر اجابت افتاد، درحال جان تسلیم کرد. ای برادر، از غیرت الله باید ترسیدن.

نقل است که حسن در مناجات می گفت: الهی! مرا نعمت ایمان دادی، شکر نکردم و بلا بر من گماشتی، صبر نکردم. و بدانکه شکر نکردم، نعمت از من باز نگرفتی و بدانکه صبر نکردم، بلا دائم نگرداندی. الهی! از تو چه آید جز کرم و جود؟

رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ نقل است که در بصره آتش افتاد. مالک دینار عصا و نعلین بر داشت، بر کوهی رفت و می دید گروهی می سوختند و گروهی می جستند و گروهی رخت می کشیدند. مالک گفت: تَجَا الْمُخَفَّقُونَ وَ هَلَكَ الْمُثَقَّلُونَ. و چنین خواهد بود روز قیامت. مالک گفت: دوستی اهل زمانه را چون فالوزه بازار یافتم. به رنگ نیکو و به طعم ناخوش. و گفت [۵۷آ]: هر که حدیث گفتن با مردمان دوستر دارد از مناجات کردن با خدای تعالی، علم وی اندک است و دلش نابینا {۴۷ب} و عمرش ضایع. و گفت: خواندم در کتب منزله که حق تعالی امت محمد را صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ دو چیز داده است که نه جبریل را داد و نه میکائیل را. یکی این است: «فَادْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ» [البقرة ۲/۱۵۲] چون مرا یاد کنید من شما را یاد کنم. دوم [۴۵آ] این است: «أَدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» [غافر ۴۰/۶۰]

چون مرا بخوانید اجابت کنم. و گفت: در تورات خواندم که حق تعالی می گوید: ای صدیقان تنعم کنید در دنیا به ذکر من که ذکر من در دنیا نعمت عظیم است و در آخرت جزای مزید. در بعضی کتاب منزل خواندم خدای تعالی می فرماید: هر عالمی که دنیا را دوست دارد، کمترین چیزی که با وی کنم. آن بود که حلاوت ذکر و مناجات خویش از دل او بر دارم. آن توانگر قانع محمد واسع گفت: خنک آن کس که بامداد گرسنه خیزد و شبانگاه گرسنه حسبد و بر آن حال از خدای راضی باشد. و یک روز پیش ابن سلم آمد با جامهء صوف. ابن سلم گفت: چرا صوف | ۵۷ب | پوشیده ای؟ خاموش شد. گفت: چرا جواب نگویی؟ گفت: خواهم که از زهد گویم، { ۴۸آ } بر خود ثنا گفته باشم و اگر از درویشی گویم، از حق تعالی گله کرده باشم. یکی پرسید: چگونه ای؟ گفت: چگونه بود حال کسی که عمرش می کاهد و گنااهش می افزاید؟ و در معرفت چنان بود که سخن اوست. مَا رَأَيْتُ اللَّهَ شَيْئاً إِلَّا وَرَأَيْتُ اللَّهَ فِيهِ. هیچ ندیدم إِلَّا که خدای را در چیز دیدم. گفتند: خدای را می شناسی؟ ساعتی سر فرو فکند و گفت: هر که او را شناخت، سخنش اندک شد و تحیرش دائم گشت. گفت: [۴۵ب] صادق هرگز صادق نبود تا به آنگه امیدی دارد ازو بیم ناک نبود، یعنی خوف و رجاش برابر نبود.

شیخ حبیب عجمی را پرسیدند که: رضای حق در چیست؟ گفت: در دلی که درو غبارِ نفاق نباشد. درویشی گفت: حبیب عجمی را دیدم بعد از وفات در مرتبه عظیم. گفتم: آخر او عجمی است، این مرتبه از کجا یافت؟ آوازی آمد که: آری، عجمی است، اما حبیب است.

ابوالحازم مکی گفت: همه چیز در دو چیز یافتم که یکی مراسم و دوم | ۵۸آ | دیگری راست. اگر { ۴۸ب } مراسم، ازان اگر بگریزم هم به سوی من آید و اگر دیگری راست، بجهت بسیار به من نیاید. و گفت: اگر من از دعا محروم مانم، بر من بسی دشوار تر بود که اجابت محروم بودن.

رابعه حسن بصری را سه چیز فرستاد: پاره موم و سوزنی و مویی و گفت: چون موم عالم را منور می دارد و خود می سوزد و سوزن خود برهنه می باشد و دیگران را پوشاند. و چون این به جای آوردی، چون موی باش تا کارت باطل نشود. حسن رابعه را گفت: رغبت شوهر کنی؟ گفت: عقد و نکاح بر وجود وارد بود. اینجا وجود کجاست؟ گفت: ای رابعه، این درجه از کجا یافتی؟ گفت: بدانکه همه یافتها را گم کردم در وی. و حسن گفت که: او را چون دانی؟ گفت: یا حسن، تو چون دانی؟ ما بیچون دانیم. حسن روزی [۴۶آ] به صومعه رابعه رفت. گفت: ازان علمها که نه به تعلم بوده باشد و نه به شنیدن بلکه به واسطه خلق به دل تو فروز آمده باشد، حرفی بگویی. گفت: کلابه چند جهت قوت بفروختم { ۴۹آ } به دو درم. یکی | ۵۸ب | درین دست گرفتم و یکی دران. ترسیدم که اگر هر دو در یک دست گیرم، جفت شود و مرا از راه برد. امروز فتوحم این بود. با رابعه گفتند حسن می گوید که: اگر یک نفس از دیدار حق محروم مانم، در آخرت چندان بگریم و بنالم که همه اهل بهشت را بر من رحم آید. رابعه

گفت: این سخن نیکو است، اما در دنیا چنان است که یک نفس از ذکر حق غافل و محروم ماند، اگر این گریه و ماتم پدید آید، نشان است که در آخرت نیز چنین خواهد بود و آلا نه چنان است که می گوید رابعه را گفتند: شوهر کن. گفت: در غم سه چیز مانده ام. اگر بی غم کنی، قبول کنم. اول آنکه وقت مرگ ایمان به سلامت برم یا نه؛ دوم آنکه نامه من به دست راست دهند یا نه؛ سیوم آنکه دران ساعت که جماعتی را از راست به بهشت برند و جماعتی را از چپ به دوزخ، من از کدام خواهم بود؟ گفتند: نمی دانیم. گفت: مرا چنین ماتم در پیش باشد، چگونه پروای شوهر باشد؟ او را گفتند {۴۹ب}: حضرت عزت را دوست داری؟ گفت: دارم. گفتند: شیطان را دشمن [۵۹آ] داری؟ [۴۶ب] گفت: از دوستی رحمن با عداوت شیطان نمی پردازم و گفت: رسول علیه السلام را به خواب دیدم. گفت: یا رابعه، مرا دوست داری؟ گفتم: یا رسول الله، که باشد که ترا دوست ندارد و لکن محبت خدا مرا چنان فرو گرفته است که دوستی و دشمنی غیر او را در دلم جای نمانده است. گفتند: تو او را که می پرستی می بینی؟ گفت: اگر ندیدم، نه پرستیدم. و رابعه دائم گریان بود. گفتند: چرا می گریی؟ گفت: از طبیعت می ترسم که با او خو کرده ام، نباید که به وقت مرگ ندا آید که ما را نشایی. گفتند: اگر گناهکار، توبه کند یا نه؟ گفت: چگونه توبه کند. مگر خداوندش توبه دهد و قبول کند؛ زیرا که اگر او توبه ندهد، نتواند کرد و گفت: یا بنی آدم، از دیده به حق منزل نیست و از زبان به او راه نیست و سمع شاه راه رحمت گویندگان است و دست و پای سگان ستون کشتی، حیرت اند. کار {۵۰آ} با دل افتاده است، بکوشید تا دل بیدار دارید. دل بیدار آن است که در حق گم شده باشد. هر که گم شد، خود را نیافت. فنا فی الله اینجا بود. و گفت: استغفار به زبان کار دروغ [۵۹ب] زبان است. دل باید که در استغفار بود به هر طرف چه روی کار با دل افتاده است. عارف آن است که دلی خواهد از حق. چون دلش دهند، در حال به خدای باز دهد تا در [۴۷آ] قبضه او محفوظ بود و در ستر او از خلق محجوب بود. وقتی یکی را دید عصابه ای در سر بسته. پرسید: چرا بسته ای؟ گفت: سرم درد می کند. پرسید: عمرت چند سال است؟ گفت: سی سال است. پرسید: درین مدت تن درست بوده ای یا رنجور؟ گفت: تن درست. رابعه گفت: هرگز درین مدت عصابه شکر بر سر نه بسته ای. به یک درد سر عصابه شکایت می بندی. وقتی چهار درم سیم به کسی داد که گلیمی بخر. آن مرد گفت: سفید یا سیاه؟ درم باز گرفت، در دجله انداخت و گفت: هنوز گلیم ناخریده. تفرقه پدید آمد که سفید است یا سیاه. پس واجب است بر صاحب طریق که {۵۰ب} دل از تفرقه نگاه دارد. در فصل بهاری در خانه رفت. بیرون نیامد. خادمه گفت: ای سیده، بیرون آی تا آثار صنع بینی. رابعه گفت: باری تو درون آی تا صانع بینی. شَعْلَنِي مُشَاهِدَةُ الصَّانِعِ عَنِ مُطَالَعَةِ الصَّنْعِ. شعر^{۱۹۰}:

با پری روی اگر خانه‌ای باشد کسی | ۲۶۰ | میل بیرون گر کند دیوانه‌ای باشد کسی

و جمعی به امتحان پیش او رفتند. گفتند: همه فضائل بر سر مردان نثار کردند و تاج مروّت بر سر ایشان نهادند و کمر کرامت به میدان ایشان بسته‌اند و پیغمبری بر هیچ زن هرگز نیامده است. تو و این همه لاف [۴۷ب] از کجا می‌زنی؟ رابعه گفت: این همه که گفتید هست، اما منی و خوددوستی و «أَنَا رَيْكُمُ الْأَعْلَى» [النازعات ۲۴/۷۹] از گریبان هیچ زن هرگز نیامده است و هیچ زن هرگز مخنث نبوده است و مخنثی در مردان پدید آمده است. و وقتی بیمار شد، سبب بیماری پرسیدند. گفت: نَظَرْتُ إِلَى الْحَنَّةِ فَادَّبَتِي رَبِّي. در سحرگاه دل ما به سوی بهشت میل کرد، دوست با ما عتاب کرد. این بیماری عتاب است. {آ۵۱} عبد الواحد عامر گفت: من و سفیان به عیادت او رفتیم. از هیبت او سخنی نتوانستیم کرد. سفیان را گفت: چیزی بگویی. گفت: رابعه دعا کن تا حق تعالی این رنج تو آسان کند. گفت: ای سفیان، تو ندانسته‌ای که این رنج به خواست اوست؟ گفت: بلی. گفت: چون می‌دانی، چرا می‌فرمایی که به خواست دوست خلاف کردن روا نبود. پس سفیان | ۶۰ب | گفت: یا رابعه، چیزی آرزو است؟ گفت: یا سفیان، تو مرد از اهل علم باشی. چرا چنین سخن گویی که دوازده سال است تا مرا خرمای تر آرزوست. با آنکه در بصره خرما را قدری، هنوز نخورده‌ام که بنده را به آرزو چه کار. اگر من خواهم خداوند نخواهد، این کفر بود. پس سفیان گفت: من در کار تو سخن نمی‌توانم. گفت: تو در کار من سخن گویی. گفت: نیک مردی، اگر دنیا دوست نبودی. [آ۴۸] گفتم: آن چیست؟ گفت: روایت حدیث. یعنی این نیز جاهی است. سفیان گفت: مرا رقت آمد. گفتم: خداوندا! از من خشنود {۵۱ب} باش. رابعه گفت: شرم نداری. رضاء کسی جویی که تو ازو راضی نه. قَوْلُهُ تَعَالَى: «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ» [المائدة ۵/۱۱۹؛ التوبة ۹/۱۰۰؛ المجادلة ۲۲/۵۸؛ البينة ۸/۹۸].

مالک دینار پیش رابعه رفت. دید کوزه‌ای شکسته‌ای که ازان آب می‌خورد و وضو می‌ساخت. و بوربای کهنه و خشتی که سر بران نهادی. گفتم از روی رحم: ای رابعه، مرا دوستان توانگر هست‌اند. اگر اجازت باشد، برای تو چیزی خواهم. گفت: ای مالک، غلط عظیم کرده‌ای. روزی دهنده توانگران را یاد کرده، | آ۶۱ | درویشان را فراموش کند؟ گفتم: نی. گفت: پس چون می‌داند، چه یادش دهم؟ او چنین می‌خواهد، ما نیز چنان می‌خواهیم که او می‌خواهد. وقتی حسن بصری و مالک دینار و شقیق بلخی پیش رابعه بودند. در صدق سخنی می‌رفت. حسن گفت: لَيْسَ بِصَادِقٍ عَلَي دَعْوَاهِ مَنْ لَمْ يُصْبِرْ عَلَي ضَرْبِ مَوْلَاهُ. صادق نیست بر دعوی خود هر که^{۱۹۶} صبر نکند، بر زخم مولای خود. رابعه گفت: ازین سخن بوی منی می‌آید. و شقیق گفت: لَيْسَ بِصَادِقٍ فِي دَعْوَاهِ مَنْ لَمْ يَشْكُرْ عَلَي ضَرْبِ مَوْلَاهُ. [۴۸ب] صادق نیست بر دعوی {آ۵۲} خود هر که شکر نکند، بر ضرب مولای خود. رابعه گفت: به ازین

^{۱۹۶} که ح، س: - م

باید. مالکِ دینار گفت: لَيْسَ بِصَادِقٍ فِي دَعْوَاهِ مَنْ لَمْ يَتَلَذَّذْ بِضَرْبِ مَوْلَاهُ. صادق نیست در دعوی خود هر که لذت نیاید، از زخمِ مولای خود. رابعه گفت: به ازین باید. ایشان گفتند: اکنون تو بگوی. رابعه گفت: لَيْسَ بِصَادِقٍ فِي دَعْوَاهِ مَنْ لَمْ يَنْسَ إِلَى الضَّرْبِ فِي مُشَاهَدَةِ مَوْلَاهُ. صادق نیست در دعوی خود هر که فراموش نکند الم زخم در مشاهده مولای خود. ای عزیز، درین شک نیست، زیرا که | ۶۱ | زنانِ مصر در مشاهده یوسف علیه السلام الم زخم نیافتند. اگر کسی در مشاهده خالق بدین صفت بود، چه عجب باشد. یکی از مشایخ بصره پیش رابعه آمد. به خدمت دنیا سخن آغاز کرد. رابعه گفت: تو دنیا را عظیم دوست می داری. اگر دوست نداشتی، ذکرش نکردی که شکننده کالا خریدار بود و اگر از دنیا فارغ بودی، به نیک و بد یاد نکردی اما ازان یاد می کنی که دوست می داری. مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذِكْرَهُ. { ۵۲ ب } هر که چیزی را دوست دارد، ذکرش بسیار کند. سفیان گفت: شبی نزد رابعه بودم. در محراب شده تا به روز نماز کرد و من در گوشه دیگر نماز می کردم وقتِ سحر. گفت: ای سفیان، به چه شکر کنیم این را که ما را توفیق داد تا همه شب [۴۹ آ] او را خدمت کردیم، مگر که فردا روزه داریم شکرانه را. و او را مناجات است. گفت: خداوندا! اگر در قیامت به دوزخم فرستی، سری آشکارا کنم که دوزخ از من به هزار ساله راه بگیرد. و گفتم: الهی! ما را چه از دنیا قسمت کرده ای، به دشمنان خود ده و هر چه از آخرت قسمت کرده ای، به دوستان خود ده که ما را تو بسی. | ۶۲ آ | و گفتم: خداوندا! اگر ترا از ترسِ دوزخ می پرستم، در دوزخم بسوز و اگر به امید بهشت می پرستم، از من حرام گردان و اگر از برای تو ترا می پرستم، جمالِ باقی از من دریغ مدار. و گفتم: بار خدایا! اگر فردا مرا در دوزخ کنی، من فریاد بر آرم که ترا دوست داشته ام. الهی! با دوستان چنین کنند؟ هاتنی آواز داد که: یا رابعه، لَا تَظْنِي بِنَا ظَنَّ السُّوءِ. یعنی به ما گمانِ بد مبر که { ۵۳ آ } ما ترا در جوارِ دوستانِ خود فروز آوردیم تا با ما سخن گویی. و گفتم: الهی! آرزوی من در دنیا از جمله دنیا یاد است و در آخرت از جمله آخرت لقاء تو. مراد من این است. تو هر چه خواهی، می کن. و شبی می گفتم: الهی! دلم حاضر کن یا نماز بی دل قبول کن. چون وفاتش نزدیک آمد، بزرگان بر بالین او بودند. گفت: بر خیزد و جای خالی کنی برای رسولانِ حق تعالی. و بر خواستند، [۴۹ ب] بیرون آمدند. رابعه در فراز کرد. آوازی شنیدند که: «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي» [الفجر ۲۷/۸۹، ۲۸، ۲۹، ۳۰]. زمانی گذشت، هیچ آوازی نیامد. در رفتند. وفات کرده بود. رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهَا. | ۶۲ ب | مشایخ او را به خواب دیدند. گفتند: حال بر گوی از منکر و نکیر. گفت: چون آن جوانمردان در آمدند و گفتند: مَنْ رَبِّكَ؟ گفتم: باز گردید و حق را گوید که تو با چندین هزار هزار خلق پیره زنی ضعیفه ای را

فراموش نکردی. من که در همه جهان ترا دارم^{۱۹۷}. هرگزت فراموش کنم تا کسی را می فرستی که خدای تو کیست. حق تعالی گفت: راست می گوید. {۵۳ب} بندهء مرا بگذارید. شعر^{۱۹۸}:

زن نگویم که در کشاکش درد یک سر مویی او به از صد مرد^{۱۹۹}

فضیل بن عیاض رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ قُدْسَ سِرُّهُ را پرسیدند که: مرد چه وقت در دوستی حق تعالی به غایت رسد؟ گفت: چون منع و عطا پیش او یکسان بود. گفتند: چه گویی در مردی که می خواهد که لَبِیک گوید از ترس لا لَبِیک نمی تواند گفت. گفت: امید دارم که هر که چنین باشد و خود را چنین داند، هیچ لَبِیک گویی بالای او نبود. بشر حافی گفت: ازو پرسیدم که رهبر بهتر یا رضا. گفت: رضا. از برای آنکه راضی [۱۵۰] هیچ منزل طلب نکند بالای منزل خویش. و گفت: می خواهم که بیمار شوم تا به نماز جماعت نرم [۱۶۳] و خلق را نبینم. و گفت: اگر توانید در جای ساکن شوید که کس شما را نه بیند و شما کس را نه بیند که عظیم نیکو بود. و گفت: مَتَّ عظیم قبول کنم از کسی که بر من گذارد و سلام نکند و چون بیمار شوم، به عیادت من نیاید. و گفت: چون شب شود، شاد شوم که مرا خلوت بود بی تفرقه و چون صبح شود، اندوهگین شوم که دیدارِ خلق مرا تشویش دهد. {۱۵۴آ} و گفت: خدای تعالی بنده ای را که دوست دارد، اندوه بسیارش دهد و چون دشمن دارد، دنیا را بر وی فراخ گرداند. و گفت: هر چیزی را زکات هست. زکوة عقل، حزن طویل است و ازین است که رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ مُتَوَاصِلَ الْأَحْزَانِ. و گفت: چون خوف در دلی ساکن شود، چیزی که به کار نیاید بر زبان آن کس نگذرد و ازان خوف شهوات و حبّ دنیا بسوزد و رغبت هر چیز از دل بیرون کند. و هر که از خدای بترسد، همه چیز ازو بترسد و هر که از خدای نترسد، از همه چیز بترسد. و گفت: در دنیا شروع کردن آسان است، اما بیرون آمدن دشوار است. [۱۶۳ب] و گفت: هیچ کس را هیچ چیز ندادند از دنیا تا از آخرتش صد چندان [۱۵۰ب] کم نکردند. زیرا که ترا به نزدیک حق تعالی آن بود که کسب کرده ای خواه بسیار کن خواه اندک. و گفت: امروز به جامهء نرم و طعام خوش لذت مگیرید که فردا لذت آن جامه و آن طعام نیابید. و گفت: هر که با برادرِ خود دوستی ظاهر کند به زبان و در دل دشمنی دارد، خدای لعنتش کند و کور و کرش گرداند. {۱۵۴ب} و بعضی عمل به نوافل را ریا می گویند. ریا آن است که دوست داشتنِ عمل برایِ خلق ریا بود و عمل کردن برایِ خلق شرک بود. و اصل زهد راضی بودن است از حق تعالی به هر چه کند. و حقیقت توکل آن است که به غیرِ الله تعالی امید ندارد و از غیرِ الله نترسد و

^{۱۹۷} دارم س: داریم م، ح

^{۱۹۸} شعر م، ح: فرد س

^{۱۹۹} نگاه کنید: نور الدین عبد الرحمان بن احمد جامی، مثنوی هفت اورنگ، به تصحیح و مقدمه آقا مرتضی: مدرّس گیلانی، چ ۲، تهران، انتشارات کتابفروشی سعدی، بدون تاریخ، ص ۲۱۵، دفتر دوم: سلسله الذهب؛ حکایت آن زن که در دیار مصر سی سال در مقام حیرت بر یک جای بماند.

خدای را متهم نکند و شکایت نکند و ظاهر و باطن در تسلیم باشد. و یکی را گفت: چون ترا گویند خدای را دوست داری، خاموش باش. زیرا که اگر گویی نی، کافر باشی و اگر گویی دارم، فعلی تو به فعلی دوستان نماند. و گفت: بسا کسی در طهارت جای در آید، پاک [آ۶۴] بیرون آید و بسا کسی که در کعبه رود، پلید بیرون آید. و گفت: اگر مرا خبر آید که یک دعا مستجاب است، هر چه خواهی بخواه من آن دعا را در حق سلطان صرف کنم از بهر آنکه اگر در صلاح خویش دعا کنم، صلاح من باشد و صلاح سلطان صلاح خلق بود. و سه [آ۵۱] خصلت است که دل را فاسد کند: بسیار خوردن و بسیار خفتن و بسیار گفتن. و یکی او را گفت: مرا وصیتی کن. گفت: «أَرْيَا بُنْتَنًا مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ {آ۵۵} أَمْ اللَّهُ الْوَّاحِدُ الْقَهَّارُ» [یوسف ۳۹/۱۲]. و در مناجات می گفت: خداوندا! بر من رحمت کن که تو بر من عالی و عذابم مکن که تو من قادری. و گفتم: تو مرا گرسنه می داری و عیال مرا گرسنه و برهنه می داری و شب چراغ نمی دهی؛ تو به اولیاء خویش این می کنی. منت ترا که به این مذلت این دولت یافتم از تو. و در اخیر عمر می گفت که: از پیغمبران رشک ندارم که ایشان را هم لحد و هم قیامت و هم دوزخ و هم صراط در پیش است. و جمله با کوتاه دستی نفس نفسی خوانند و از فرشتگان هم رشک نیست که خوف ایشان از خوف بنی آدم بیشتر است و ازان کسم رشک می آید که [آ۶۴] هرگز از مادر نخواهد زاد.

ابراهیم ادهم رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ گفت: هر که دل خود حاضر نیاید در سه موضع نشان آن است که در برو بسته اند: یکی، در وقت خواندن قرآن؛ دوم، در وقت ذکر گفتن؛ سیوم، در وقت نماز گذاردن. و عارف آن بود که بیشتر خاطر او در تفکر بود و عبرت و ثنا و مدحت حق و بیشتر عمل طاعت و نظیر او در لطایف {ب۵۵} صنع و قدرت [آ۵۱] حق بود. و گفت: سه حجاب باید که از پیش دل سالک بر خیزد تا در دولت بر وی گشاده شود: یکی آنکه اگر مملکت هر دو عالم به عطای ابدی بدو دهند، شاد نگردد. زیرا که اگر کسی به موجودی شاد گردد، هنوز حریص باشد. "الْحَرِيصُ مَخْرُومٌ". دوم آنکه اگر مملکت هر دو عالم از تو باشد، او را بستانند و به افلاس ابدی باقی مانی، مغموم نشوی. زیرا که این نشان سخط بود. "السَّخَطُ مُعَذِّبٌ". سیوم آنکه به هیچ مدح فریفته نگردد. زیرا که هر که به مدح فریفته شود، حقیر همت بود. "حَقِيرُ الْهَمِّ مَحْجُوبٌ". و گفت: هیچ کس پایگاه مردان به نماز و روزه و ریاضت شاقه [آ۶۵] نیافته است مگر به لقمه حلال.

نقل است که با او گفتند: درین نزدیکی جوانی هست. حالت عظیم دارد و ریاضت نیکو می کند. ابراهیم گفت: مرا آنجا برید. بردند. جوان گفت: سه روز مهمان من باش. قبول کرد. درین سه روز مراقب حال آن می بود. زیاده ازان یافت که گفته بودند. زیرا که جوان همه شب {آ۵۶} بی خواب و بی قرار بود. ابراهیم به خود گفت: تفحص باید کرد لقمه او را که اساسی کار است. دید که لقمه او نه بر وجه

حلال بود. گفت: اللَّهُ أَكْبَرُ، این حالاتِ او شیطانی است. پس جوان را گفت: تو نیز سه روز مهمانِ ما باش. جوان را آورده، لقمه‌های حلالِ خود می داد. حالِ جوان گم شد و سوزِ عشقش [آ۵۲] نماند. آن بی‌قراری تمام برفت. ابراهیم را گفت: تو با ما چه کردی که حالاتِ من جمله رفت. گفت: آن لقمه‌های حلال نبود. شیطان با آن لقمه در تو می رفت و می آمد. چون لقمه‌های حلال به باطنِ تو فرو شد، آنچه ترا می نمود شیطانی بود، دور شد. اکنون بدانکه اصلِ این کار لقمه‌های حلال است. روزی ابراهیم ادهم هیچ نیافت. گفت: الهی! شکرانه را چهار صد رکعت نماز کنم. | ۶۵ب | شبِ دیگر هم نیافت. همچنین چار صد رکعت نماز کرد تا هفت شب بعد ازان ضعفی در وی پدید آمد. گفت: الهی! اگر طعامِ حلال بدهی، شاید در حالِ جوانی بیامد و گفت: به قوت حاجت هست؟ گفت: هست. جوان^{۲۰۰} {۵۶ب} ابراهیم را به خوانه برد و چون نیک نگاه کرد، نعره‌ها بزد. در قدم افتاد و گفت: من غلامِ توام و هر چه دارم ازان تست. ابراهیم گفت: ترا. و گفت: آزادت کردم و هر چه داری به تو بخشیدم. مرا دستوری ده تا بروم. و گفت: الهی! عهد کردم که بعد ازین از تو به جز از تو هیچ نخواهم که شیئی نان خواستم دنیا را پیش من آوردی.

ای برادر، بدانکه دوستانِ خدای از همه گذشته‌اند تا به او رسیده‌اند. در مناجات می گفت: الهی! مَنْ عَرَفَكَ فَلَمْ يَعْرِفَكَ [۵۲ب] فَكَيْفَ حَالُ مَنْ لَمْ يَعْرِفَكَ. یعنی آنکه ترا می داند، نمی داند که چگونه ای چون باشد حالِ کسی که ترا نداند. و گفت: یازده سال است سختی و مشقت کشیدم تا سزاوارِ این کلام شدم که كُنْ عَبْدًا فَاسْتَرْحْتُ؛ بنده‌ام او باش پس | ۶۶آ | راحت کردی. کسی ابراهیم را هزار درم آورد که بگیر. گفت: من از درویشان هیچ نگیرم. گفت: من توانگرم. ابراهیم گفت: ازان که داری، زیادت بایدت. گفت: باید. پس گفت: بر گیر که سر همه درویشان {۵۷آ} تویی. این توانگری نبود، بلکه گدایی بود. ابراهیم گفت: ما خود درویشی جستیم. توانگری پیش آمد و دیگران توانگری جستند. درویشی یافتند. یکی ده هزار درم پیش آورد که بگیر. نگرفت و گفت: می خواهی که نام من از میانِ درویشان پاک کنی بدین قدر سیم؟ گفت: سنگی دیدم در راهی افتاده. بر وی نرفته که: بر گردان و بخوان. بر گردانیدم. نوشته بود که: چون تو عمل نکنی به آنچه دانی، چگونه می طلبی؟ و گفت: هیچ چیز درین طریق بر من سخت تر از مفارقتِ کتاب نبود که فرمودند که مطالعه مکن. و گفت: گران‌ترین اعمال در ترازو فردا آن بود که امروز بر تو گران تر است. سفیان را گفت: محتاجی به اندک یقینی، اگر چه علم بسیار داری. معتصم ازو [۵۳آ] پرسید: چه پیشه داری؟ گفت: دنیا را به طالبانِ دنیا ماندم و عقبی را به طالبانِ عقبی. من درین | ۶۶ب | جهان ذکرِ خدای بر گزیدم و در آن جهان لقایِ مولی. و دیگری ازو پرسید: چه پیشه داری؟ گفت: ندانستی که کارکنانِ خدای را به پیشه حاجت نیست.

^{۲۰۰} جوان م، ح: چون س

{ ۵۷ب } و گفت: یک بار به توکل در بادیه ای شدم. چند روز چیزی نداشتم. دوستی داشتم. گفتم: اگر پیش آوردم، توکل باطل شود یا نه؟ در مسجدی شدم. بر زبان راندم که تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ الَّذِي لَا يَمُوتُ. هاتمی آواز داد که سُبْحَانَ اللَّهِ که پاک گردانید روی زمین را از متوکلان. گفتم: چرا؟ گفت: آن متوکل که برای لقمه دوستی مجازی راه دراز در پیش گیرد، آنگاه گوید: تَوَكَّلْتُ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ و دروغ توکل نام کند. گفت: وقتی زاهد متوکل را دیدم، پرسیدم که: از کجا می خوری؟ گفت: این علم به نزدیک من نیست، از روزی دهنده پرس مرا با فضولی چکار؟ و گفت: تا چه خورانی؟ گفتم: چه پوشی؟ گفت: تا چه شانی؟ گفتم: چه کنی؟ گفت: تا چه فرمایی؟ گفتم: چه خواهی؟ گفت: بنده را با خواست چکار؟ پس با خود گفتم: ای مسکین، تو در همه عمر خدای را چنین بنده بوده ای؛ [۶۷آ] باری بندگی ازین غلام نیاموز. چندانی [۵۳ب] بگریستم { ۵۸آ } که^{۲۰۱} بی هوش شدم.

نقل است که هرگز نشستنی ازین سؤال کردند. گفت: یک روز مرتب نشسته بودم. آوازی شنیدم که: ای پسر ابراهیم، بندگان در پیش خداوندان چنین نشینند؟ توبه کردم که دیگر مرتب نه نشینم. ازو پرسیدند که: بنده کیستی؟ بر خود بلرزید و بیفتاد. پس خواست و این آیت بر خواند: «إِنْ كُنْ مِنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتٍ [آتَى] الرَّحْمَنِ عَبْدًا» [مریم ۱۹/۹۳]. گفتند: چرا اول جواب ندادی؟ گفت: ترسیدم که اگر گویم بنده اویم، او حق بندگی از من طلب کند و اگر گویم نه، هرگز نتوانم گویم. ازو پرسیدند که: روزگار چون می گذرانی؟ گفت: چهار مرکب دارم باز داشته ام. چون نعمتی پدید آمد بر مرکب شکر نشینم به پیش باز ددم و چون محنتی پدید آمد مرکب صبر نشستم به پیش باز روم و چون طاعتی پدید آید بر مرکب اخلاص نشینم باز روم و چون معصیتی پدید آید بر مرکب توبه نشینم باز روم. و گفت: تا عیال خود را چون بیوه زنان نکنی و فرزندان خود را چون یتیمان و شب [۶۷ب] در خاکدان { ۵۸ب } سگان نخسی. طمع مدار که در صف^{۲۰۲} مردان نشینی و درین سخنی گفتم: آن محتشم درست آمد که پادشاهی بگذاشت تا برینجا رسید. ازو پرسیدند که: چرا دلهای مردان محبوب است؟ گفت: زیرا که دوست می دارند، [۵۴آ] آنچه حق دشمن داشته است. و یکی از وی وصیت خواست. گفت: بسته را بگشای و گشاده را بر بند. یعنی زبان و کیسه را بند و گشای. ازو پرسیدند: سبب چیست که خدای را می خوانیم اجابت نمی کند؟ گفت: از بهر آنکه خدای را می دانید و طاعتش نمی کنید، و قرآن می خوانید و بدان عمل نمی کنید، و نعمت خدای می خورید و شکر او نمی گوید. و می دانید که دوزخ آراسته است برای عاصیان، ازان نمی گریزید و می دانید که شیطان دشمن شماست، با او عداوت نمی کنید بلکه او می سازید و عیب دیگران می بینید، از عیب خود دست نمی دارید. کسی که چنین بود

^{۲۰۱} که ح، س: - م

^{۲۰۲} صف س: وصف م، ح

چگونه دعای او مستجاب شود؟ و گفت: وقتی در بادیه متوکل می رفتم، سه روز هیچ نیافتم. ابلیس بیامد {آ۵۹} و گفت |آ۶۸|: پادشاهی بگذاشتی تا گرسنه به حج می روی؟ با تحمل^{۲۰۲} هم توان رفت. گفتم: الهی! دشمن را بر دوست گماری تا مرا بشورانند؟ این بادیه را به مدد تو قطع توانم^{۲۰۴} کرد. آوازی آمد که: یا ابراهیم! آنچه در جیب داری بیرون انداز تا آنچه در غیب است بیرون آریم. دست در جیب کردم. چهار دانگ نقره بود که فراموش شده بود. چون بینداختم، ابلیس از من برمید و قوت در من از غیب پدید آمد. و گفت: جبرائیل را به خواب دیدم. صفحه در دست. [۵۴ب] گفتم: چه خواهی کرد؟ گفت: نام دوستانِ خدای می نویسم. گفتم: نام من نویسی؟ گفت: تو ازیشان نه ای. گفتم: آخر^{۲۰۵} از دوستانِ ایشانم. ساعتی اندیشه کرد. پس گفت: فرمان آمد که اول نام تو نویسم که امید درین راه از نومییدی پدید آمد.

نقل است که در اخیرِ عمرش ناپیدا شد، چنانکه خاکِ او تعیین نیست. بعضی گویند در بغداد است، و بعضی گویند در شام است، و بعضی گویند آنجا که خاکِ لوط علیه السلام است که از خلق گریخته، در آنجا رفته، وفات |آ۶۸| کرده. و چون ابراهیم {۵۹ب} وفات کرد، هاتفی آواز داد که: أَلَا إِنَّ أَمَانَ الْأَرْضِ قَدْ مَاتَ. آگاه باشید که امان روی زمین وفات کرد. خلق متحیر شدند تا این که خواهد بود تا خبرِ وفاتِ ابراهیم آمد رحمة الله علیه.

^{۲۰۲} تحمل م، ح: تحمل س

^{۲۰۴} توانم ح، س: توانیم م

^{۲۰۵} آخر م: آخر ح، س

باب سیوم: در معرفتِ مبداء و معاد نیز مشتمل است بر چهار فصل

فصلِ اوّل، در معرفتِ مبداء و معاد. فصلِ دوّم، در مبداء و معادِ عالمِ کبیر به اعتقادِ اهلِ وحدت. فصلِ سیوم، در معرفتِ عالمِ صغیر. فصلِ چهارم، در معرفتِ آنکه انسانِ صغیر نموداری انسانِ کبیر است و نیز در معرفتِ آنکه سلوک چیست و نیتِ سالک در سلوک چیست.

مقدمه اوّل باید دانستن که عالم اسمِ جوهر و اعراض است. [آ۵۵] و عالم بر دو قسم است: عالمِ غیب و عالمِ شهادت است. به اضافات و اعتبارات به اسامی مختلفه ذکر کرده‌اند: خلق و امر و ملک و ملکوت و جسم و روح و محسوس و معقول و نورانی و ظلمانی و مانند اینها نیز گفته‌اند، اما مراد ازین جمله همین دو عالم است. [آ۶۹] {آ۶۰} چون معنیِ عالم را دانستی، اکنون بدانکه ترا انسانِ صغیر و عالمِ صغیر می‌گویند و تمامِ عالم را انسانِ کبیر و عالمِ کبیر می‌خوانند و تو نسخه‌ای و نمودارِ عالمِ کبری. هر چه در عالمِ کبیر هست در تو هست، و هر چه در تو نیست در عالمِ کبیر نیست. و دیگر بدانکه اوّل عالمِ کبیر یک جوهر است، چنانکه اوّل عالمِ صغیر یک جوهر است. جوهرِ اوّل عالمِ کبیر تخمِ عالمِ کبیر است و جوهرِ اوّل هر عالمِ صغیر تخمِ عالمِ صغیر است. هر چه در هر دو عالم پیدا می‌آید به یقین می‌دانکه در تخمِ ایشان پیدا است چون مقدمات معلوم کردی، اکنون بدانکه جوهرِ اوّل عالمِ صغیر نطفه است. و هر چیز که در عالمِ صغیر موجود شد، در نطفه او موجود بود. محال است چیزی که در نطفه نباشد در انسان موجود شود. بدانکه در جوهرِ اوّل عالمِ کبیر خلاف کرده‌اند: بعضی می‌گویند روح اوّل است و هر چیز که در عالمِ کبیر بود و هست و خواهد بود، دران روح اوّل موجود بودند. و این طائفه اهلِ شریعت‌اند. و بعضی^{۲۰۶} می‌گویند که جوهرِ اوّل عالمِ کبیر هیولای اوّل است [آ۵۵] و هر چیز که در عالمِ کبیر {آ۶۰} بود و^{۲۰۷} هست [آ۶۹] و خواهد بود، جمله در هیولای اوّل موجود‌اند. و این طائفه اهلِ وحدت‌اند. سخن هر دو طائفه در دو فصل به شرح می‌آید.

[فصلِ اوّل: در معرفتِ مبداء و معاد]

فصلِ اوّل، در معرفتِ اعتقادِ اهلِ شریعت در بیانِ عالمِ کبیر که خدای تعالی به چه طریق پیدا آورد. امرِ الهی را اصلِ موجودِ دو موجود می‌گویند: موجودِ قدیم و موجودِ حادث. موجودِ قدیم اوّل ندارد و

^{۲۰۶} بعضی م، ح: بعض س

^{۲۰۷} و م، ح: - س

موجود حادث اول دارد. موجود قدیم را خدای می گویند و موجود حادث را خدای غیر عالم است و صانع عالم است و موصوف است به صفات سزا و منزه است از صفات ناسزا. و این صانع، به نزدیک اهل شریعت موجد و مختار است. دران وقت که خواهد، عالم را موجود گردانید و باز دران وقت که خواهد، معدوم گرداند. اکنون بدانکه اهل شریعت می گویند؛ اول چیزی که صانع عالم تعالی و تقدس بیافرید، جوهری بود که نام آن جوهر روح است. و خدای تعالی خواست که عالم ملک و ملکوت بیافریند. به آن جوهر نظر کرد، آن جوهر بگداخت و به جوش آمد. آنچه زنده و خلاصه {آ۶۱} | ۲۷۰ | آن جوهر بود، بر سر آید بر مثال زنده قند. و آنچه دردی و کدورت آن جوهر بود، درین نشست بر مثال دردی قند. خدای تعالی ازان زنده و خلاصه آن جوهر مراتب عالم ارواح را بیافرید؛ و ازان دردی [آ۵۶] و کدورت آن جوهر مراتب عالم اجسام را پدید آورد. عالم ارواح را سیزده قسم گردانید، چنانکه با جوهر اول چهارده قسم می شود. و عالم اجسام را هم سیزده قسم گردانید، با جوهر اول چهارده قسم می شود. بدانکه آفریدن ملک بر مثال ملکوت است؛ و ملکوت بر مثال جبروت است تا از ملک استدلال کنند بر ملکوت و از ملکوت بر جبروت.

اکنون در معرفت روح و مراتب ارواح بگویند. بدانکه روح، جوهر بسیط است؛ مکمل و محرک جسم است. در مرتبه نبات بالطبع و در مرتبه حیوان بالاختیار و در مرتبه انسان بالفعل و باز به عبارت دیگر گویم تا روشن تر شود. روح، جوهر لطیف است؛ قابل تجزئی و تقسیم نیست. زیرا که اجزای ندارد و از عالم امر است بلکه خود عالم امر است. | ۷۰ ب | چون روح را دانستی، اکنون مراتب ارواح را بدان. چون خدای تعالی خواست که مراتب {آ۶۱} ارواح را بیافریند، ازان زنده و خلاصه آن جوهر روح خاتم انبیاء بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی روح اولو العزم را بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی ارواح رسل بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی ارواح انبیاء را بیافرید و از زنده و خلاصه آن [آ۵۶ ب] باقی ارواح اولیاء را بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی ارواح اهل معرفت را بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی ارواح زهاد بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی ارواح عباد بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی ارواح مؤمنین بیافریده و از زنده و خلاصه آن باقی ارواح آدمیان بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی ارواح حیوانات بیافرید و آنچه باقی ماند طبایع را بیافرید و با هر روحی چندین ملائکه بیافرید. عالم ملکوت تمام شد. مراتب عالم ارواح به آخر | ۷۱ آ | رسید.

گفته اند: خدای تعالی ارواح را پیش از اجسام به چندین هزار سال بیافرید. چون عالم ارواح را دانستی، اکنون در جسم و مراتب اجسام گویم. بدانکه جسم، جوهر کثیف است؛ {آ۶۲} قابل تجزئی و تقسیم است. زیرا که اجزا دارد و از عالم خلق است. چون معنی جسم را دانستی، بدانکه مراتب اجسام را. چون خدای تعالی خواست که اجسام بیافریند، از زنده و خلاصه دردی آن جوهر عرش را

بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی کرسی را بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی آسمانِ هفتم بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی آسمانِ ششم بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی آسمانِ پنجم بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی آسمانِ چهارم بیافرید و از زنده و [آ۵۷] خلاصه آن باقی آسمانِ سیوم بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی آسمانِ دوم بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی آسمانِ اول بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی عنصرِ آتش بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی [ب۷۱] عنصرِ هواء بیافرید و از زنده و خلاصه آن باقی عنصرِ آب بیافرید و آنچه باقی ماند عنصرِ خاک بیافرید. مفرداتِ عالمِ ملک تمام شد و مراتبِ عالمِ اجسام به آخر رسید.

ای رفیق، بدانکه زنده جوهرِ اول سیزده قسم شد {ب۶۲} و دردی جوهرِ اول هم سیزده قسم شد. بسی مراتبِ ارواح در مراتبِ اجسام قرار گرفتند. عرش، مقامِ روحِ خاتمِ انبیاء شد و صومعه و خلوت خانه وی گشت و کرسی، مقامِ ارواحِ اولوا الغرم شد و آسمانِ هفتم، مقامِ ارواحِ رسل شد و آسمانِ ششم، مقامِ ارواحِ انبیاء شد و آسمانِ پنجم، مقامِ اولیاء شد و آسمانِ چهارم، مقامِ ارواحِ عارفان شد و آسمانِ سیوم، مقامِ ارواحِ زهاد شد و آسمانِ دوم، مقامِ ارواحِ عباد شد و آسمانِ اول، مقام و صومعه ارواحِ اهلِ ایمان شد. چهار مرتبه علوی تمام شد و چهار مرتبه دیگر باقی ماند. یعنی ارواحِ سائرِ مؤمنان و ارواحِ حیوانات و ارواحِ نبات و طبایع. و اینها از عالمِ سفلی اند و طبایع اسفل السافلین است. [ب۷۲] هر یکی از ارواح را [ب۵۷] از اعلی و از اسفل السافلین نزول می باید کرد و کمالِ خود حاصل می باید و به خود دانا و به خدای خود دانا و شناسا می باید شد چون و باز ازینجا عروج می باید کرد و به مقامِ اول خود می باید شد. {آ۶۳} چون به مقامِ اول رسیدند، عروج تمام شد. زیاده ازین ترقی ممکن نیست و اما در راه ماندن ممکن است. زیرا که اگر ممکن نبود، انزال کتب و ارسالِ رسل بی فائده بودی. و چون مراتبِ ارواح بیافرید و مفرداتِ عالمِ اجسام پیدا آورد، آنگاه معادن و نبات بیافرید. در اخیر همه انسان را بیافرید. قصه آدم و حواء مشهور است و این مختصر را جای آن سخنان نیست. بعد از آن فرزندی آن آدم پیدا آمدند و می آیند و به تدریج به کمالِ خود می رسند و هر یک به مقامِ اول خود عروج می کنند تا دایره هر یک تمام می شود. پس کمالِ هر یکی از آدمیان آن است که جدّ و سعی نمایند تا به مقامِ اول خود برسند و در راه نمایند. بدانکه این سیزده مرتبه خلقتی اند، نه کسبی و در خلقِ خدای تبدیل [ب۷۲] نیست و درین حنیف و درین قیّم این است. و فطره الله که آدمیان را بر آن فطرت آفریده است، اگر چنانکه این مراتبِ ارواح کسبی بودند، ممکن بودی ولی به کسب به مقامِ نبی رسیدی اما این محال است. پس معلوم شد که عطایی اند.

ای فقیه، بدانکه {ب۶۳} روحِ هر که در مقامِ ایمان مفارقت نماید، باز گشتِ او به آسمانِ [آ۵۸] اول باشد. و روحِ هر که در مقامِ عبادت مفارقت نماید، باز گشتِ او به آسمانِ دوم باشد. و

همچون مراتب مقام مذکور منزلهء باز گشت نیز به آن مقام باشد. و باز گشت روح خاتم انبیاء به عرش باشد. هر یک ازان مقام که نزول می کنند، باز به همان مقام عروج می کنند و دائره ای تمام می کنند. حال این نه مرتبه چنین باشد اما آنکه به مقام ایمان نرسد، باز گشت او به آسمان نخواهد بود. اگر صورت آدمیان دارد اما معنی آدمیان ندارد، بلکه کمتر از بهایم باشد و بهایم را به عالم علوی راه نیست، زیرا که عالم علوی، جای پاکان است. بی علم و طهارت بدان عالم نتوان رسید. بدانکه اگر روح اول را آدم گویی، راست باشد. زیرا که ارواح همه در وی | ۱۷۳ آ | بودند و از وی بیرون آمدند. و فرمودند که: «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» [الأعراف ۱۷۲/۷]. هر که گفت بلی، علوی شد و هر که نگفت، سفلی شد.

ای سالک، بعضی می گویند که جوهر اول بشکافت، به دو قسم شد و هر دو قسم وی مبداء عالم آمدند: یکی، { ۱۶۴ آ } مبداء انوار و یکی، مبداء ظلمات. هر لطفی که در عالم هست، از مبداء انوار است و هر قهری که در عالم هست، از مبداء ظلمات است و قومی یزدان و اهرمن گفتند، یعنی دو خدای گفته اند: یکی، خالق نور و یکی، خالق ظلمت. و دیگران گفتند چیزی که او را شریک بود، خدائی را نشاید. از هر دو گذشته به جوهر اول که نامش روح اول است رسیدند. [۵۸ ب] چون جوهر اول شریک نداشت و جمله صفات در وی جمع بود، او را به خدای گرفتند و ندانستند که جوهر اول، مظهر صفات حق است. و می آرند که بسیار از بزرگان مدّت مدید روح اول را به خدای گرفته می پرستیدند تا عنایت حق در رسید. ایشان را ازان حجاب گذرانید.

ای عزیز، چون این نزول و عروج را دانستی، اکنون بدانکه انبیاء و اولیاء را پیش از مرگ طبیعی عروج دیگر هست؛ زیرا که ایشان به موت | ۷۳ ب | ارادی پیش از موت طبیعی می میرند و احوال بعد از مرگ ایشان را معاینه می شود و از مرتبه علم الیقین به مرتبه عین الیقین می رسند. زیرا که حجاب آدمیان جسم است. { ۱۶۴ ب } چون روح از جسم بیرون شود، دیگر هیچ چیز حجاب او نمی شود. و عروج انبیاء، بر دو نوع است: یکی، به جسم و دیگر، به روح. و عروج اولیاء، بر یک نوع است: به روح بی جسم. و بدانکه غرض ما درین تنبیه ترغیب است تا سالک در ریاضت و مجاهدت مساهله نماید و از راه باز نماند تا باشد که به این سعادت مشرف شود و به این دولت برسد و احوال بعد از مرگ سالک را معاینه شود و مقامی که باز گشت او به او خواهد بود، مشاهده افتد. این کار عظیم است که احوال بعد از مرگ مشاهده شود. مردم ازین غافل اند و گر نه، شب و روز [۱۵۹ آ] در سعی و کوشش بودند تا به حصول پیوندند.

و سالکان سه چیز را به غایت اعتبار کنند: اول جذبه، دوم سلوک، سیوم عروج. و هر که این سه حال دارد، شیخی و پیشوایی را شاید. جذبه عبارت^{۲۰۸} از کشیش است، و سلوک عبارت { ۱۶۵ آ } از

^{۲۰۸} عبارت ح، س: - م

کوشش، | ۱۷۴ آ | و عروج عبارت از بخشش. و عروج عبارت از آن است که روح سالک در حال صحت و بیداری از بدن سالک بیرون آید^{۲۰۹} و احوال بعد از مرگ بر وی مکشوف شود و بهشت و دوزخ را مشاهده کند و احوال بهشتیان و دوزخیان مطالعه کند. چون روح به قالب باز آید، جمله در یادش باشد. و روح بعضی یک روز و روح بعضی پنج روز و روح بعضی ده روز و روح بعضی بیست روز آسمانها بمانند و گرد آسمانها طواف کنند، آنگاه به قالب آیند. و شیخ ما فرمودند که: روح من سیزده روز بماند همچون مرده افتاده بود و هیچ حرکت نمی کرد. چون روح به قالب آمد، قالب بر خواست و خبر نداشت که چند روز افتاده بود. دیگران که حاضر بودند گفتند که: سیزده روز است که قالب چنین افتاده است. و عزیز دیگر می گفت: روح من ده روز بماند، آنگاه به قالب آمد. آنچه دیده بود، در یادش بود.

ای عزیز، من بعد از این مقدمات بدانکه چون مدت دنیا [۵۹ ب] به سر آید، {۶۵ ب} روز قیامت ظاهر شود. اجزای قالب هر یکی جمع کنند و روح هر قالبی را باز در قالب او در آورند^{۲۱۰} و از^{۲۱۱} گور بیرون آرند و آسمانها [۷۴ ب] را در نوردند و زمین را تبدیل کنند و جمله آدمیان در عرصات قیامت جمع کنند و حساب هر یکی بکنند و جمله را بر دوزخ عبور کنند. اهل ایمان و تقوی را به بهشت رسانند و جاوید دران بمانند، و اهل کفر را جاوید در دوزخ گذارند و اهل معصیت را به قدر عصیان عذاب کنند و در اخیر بیرون آورند، به بهشت رسانند و جاوید در بهشت بمانند. این اعتقاد اهل شریعت است. و دیگران ایشان را اهل ظاهر می گویند.

فصل دوم: در معرفت عالم کبیر به اعتقاد اهل وحدت

بدانکه اهل وحدت می گویند که وجود یکی، بیش نیست و آن وجود خدای تعالی است و امکان ندارد که وجود دیگر باشد. و دیگر می گویند که اگر وجود یکی است، اما این وجود ظاهری و باطنی دارد. و باطن این وجود یک نوری است که جان عالم و عالمیان است. فرد^{۲۱۲}:

مرد باید که بوی داند برد
ور نه عالم پر از نسیم صباست

حیات و علم و ارادت و قدرت {۶۶ آ} در اشیاء ازین نور است. بینایی و گوئی و کبرایی و روائی اشیاء ازین نور است. [۶۰ آ] طبیعت و خاصیت و فعل در اشیاء ازین نور است | ۱۷۵ آ | بلکه خود همه این نور است. اگر چه صفات و اسامی و افعال ازین یک نور است، اما به اضافات و اعتبارات یکی

^{۲۰۹} آید س: - م، ح

^{۲۱۰} آورند س: آوردند م، ح

^{۲۱۱} از ح، س: اگر م

^{۲۱۲} فرد م، ح: - س

نیست. مثلاً اگر شمعی بنهند و گرداگرد این شمع هزار آینه بنهند، در هر آینه شمعی پیدا آید. و چنین تصوّر کند که این شمع ازلاً و ابداً بی واسطه بر یک حال استاده است و آینه‌ها گرداگرد این شمع نهاده اند. نو می شوند و کهنه می شوند، و به خاک می روند و از خاک می آیند، و خود می باشند و خود می روند، و خود می می زاینند و خود می میرند. و هر یک از ایشان آنچه ما لابد است که به کمال خود رسند، با خود دارند و از خود دارند. و این شمع بدین آینه‌ها عاشق است. زیرا که افراد عالم جمله مظاهر جمال این شمع‌اند و این شمع درین آینه‌ها جمال خود می بیند و صفات و اسامی خود مشاهده می کند. و از اینجا است که روح انسان بر جسم خود عاشق است. زیرا که جسم آدمی مظهر صفات روح آدمی است. {۶۶ب} روح در جسم خود را می بیند و صفات و اسامی خود را مشاهده می کند. و از اینجا گفته اند که: خود را^{۲۱۳} بشناس تا خدای تعالی را^{۲۱۴} بشناسی. چون [۷۵ب] دانستی که یک نور است که جان عالم است و افراد عالم جمله مظاهر این نورند. [۶۰ب] اگر گویند ماییم که بودیم و ماییم که هستیم و ماییم که خواهیم بود، راست باشد.

ای عزیز من، این اسامی اشیاء اسامی اضافی و اعتباری‌اند تا اضافات و اعتبارات باشد، این اسامی باشد. چون ترکب اضافات و اعتبارات کرده شود، هیچ ازین اسامی نماند. پس کثرت نیست الا در اضافات و اعتبارات. گفته شد که این وجود ظاهری و باطنی دارد و باطن این وجود یک نور است. اکنون بدانکه، ظاهر این وجود مظاهر صفات این نور است. و هر فردی از افراد عالم چون دریچه است و صفات این نور ازین دریچه ظاهر شده است و چون درین نور صفات بی حساب و^{۲۱۵} بی شمار بود، {۶۷آ} مظاهر هم بی حساب و بی شمار بود^{۲۱۶} تا صفات تمام ظاهر شوند، اگر مظاهر صفات بسیار نبودی توحید را وجود نبود. زیرا که معنی مطابقی را توحید، یکی کردن است. چیزهای بسیار و یکی کرده و چیزهای را بسیار بدو طریق است: عملی و علمی. پس توحید نیز دو نوع است: توحید علمی و توحید عملی.

ای عزیز، [۷۶آ] چونکه معلوم شد که چون یکی، بیش نیست؛ پس افراد موجودات نسبت به این وجود هیچ یک بر یکدیگر مقدم نیستند. زیرا که نسبت هر فردی از افراد موجودات [۶۱آ] به این وجود همچنان است که نسبت هر حرفی از حروف این کتاب به مداد. و ازینجا گفته اند که از تو به خدای راه نیست، نه به طول و نه به عرض اما افراد موجودات نسبت با یکدیگر. بعضی مقدم و بعضی مؤخر و بعضی ماضی و بعضی مستقبل.

^{۲۱۳} راح، س: - م

^{۲۱۴} راح، س: - م

^{۲۱۵} بی حساب و س: بی حساب ح: - م

^{۲۱۶} بود س: شد م، ح

ای برادر^{۲۱۷}، یک نکته بیش نیست. بشنو و فهم کن که خلاص یافتی. وجود یکی، بیش نیست و آن وجود خدای تعالی است عزّ و جلّ و باطنِ این وجود نوری است، نامحدود و نامتناهی. و این {۶۷ب} نور است که سر از چندین هزار دریچه بیرون کرده است. خود می گوید و خود می شنود، و خود می دهد و خود می گیرد، و خود اقرار می کند و خود انکار می کند. ای عزیز، به این نور می باید رسید و می باید دید تا از شرک خلاص یابی. شیخ ما می فرموده اند که: من به این نور رسیدم و این نور را دیدم. نوری بود نامحدود و نامتناهی. فوق و تحت، یمین و یسار، خلف و قدام نداشت. [۷۶ب] خواب و خور و خرج از من برفت. و عزیز نزدیک تر گفت: من به این نور رسیدم و این نور را دیدم و خود را ندیدم، همه نور بودم.

ای درویش، سالک چون به این نور رسد، او را علامتها باشد. علامتِ اوّل آنکه [۶۱ب] دیگر خود را نه بیند. تا خود را بیند، کثرت باقی است. چون کثرت می بیند، مشرک است؛ نه موحد. و چون سالک نماند، شرک نماند و حلول و اتحاد نماند. زیرا که حلول میانِ دو کس باشد و اتحاد میانِ دو چیز و فراق و وصال نیز میانِ دو کس باشد. چون سالک به آتشِ شمعِ سعادت سوخته شد، {۶۸آ} هیچ ازین ها نماند و خدای تعالی ماند. پس فنای در توحید این است.

ای رفیق^{۲۱۸}، بدانکه شناخت و دید عوامِ اهلِ وحدت در وجود تا به اینجا بیش نیست که گفته شد که وجود یکی، بیش نیست. ظاهری و باطنی دارد و باطنِ او نوری است نامحدود الخ. اینها که گفته اند راست گفته اند و راست دیده اند اما باصلِ وجود که وحدتِ صرف است نرسیده اند و نظرِ ایشان بر حقیقتِ اشیاء نیفتاده است که آن جبروت است. یعنی نظرِ ایشان بر ملک و ملکوت افتاده اما جبروت را ندیده اند که [۷۷آ] ملک و ملکوت در جنبِ عظمتِ او مانند قطره و بحری است و جبروت وحدتِ صرف است. مبداءِ روح و جسم است و مبداءِ کتاب و کلام است و بالای وجود و عدم است. اما عرض ما این است که اهلِ وحدت می گویند که جوهرِ اوّل عالمِ کبیر را نامِ هیولایِ اوّل است. هیولی آن را گویند که قابلِ صور و اشکال بود. مثلاً چوب و آهن جوهر اند. قابلِ چندین صور و اشکال اند. [۶۲آ] این یک قسمی هیولی است و نطفه و حبه جوهر اند. {۶۸ب} قابلِ چندین صور و اشکال اند. این یک قسم هیولی است و عناصرِ جوهر اند. قابلِ چندین صور و اشکال اند و این یک قسم هیولی است. و هیولی اوّل جوهرِ بسیط است. قابلِ چندین صور و اشکال است. و ذاتِ عالمِ کون و فساد ذاتِ عالمِ بقا و ثبات است. هر چیز که در عالمِ غیب و شهادت موجود می باشد، جمله صور و اشکال هیولایِ اوّل اند. و این هیولایِ اوّل است که عالمِ جبروت است و مبداءِ ملک و ملکوت است و عاشقِ ملک و

^{۲۱۷} ای برادر م، ح: - س

^{۲۱۸} ای رفیق م، ح: - س

ملکوت است. زیرا که در وی جمال خود را ببیند و صفات و اسامی خود را مشاهده می کند. و باز ملکوت بر ملک عاشق است؛ زیرا که مظهر ملکوت است | ۷۷ب | و این هیولای اول که عالم جبروت است. بعضی از صور و اشکال را که قبول کرد، هرگز رها نکرده و نخواهد کرد و آن صور و اشکال عالم علوی است که عالم بقا و ثبات گویند. و بعضی از صور و اشکال را که قبول کند، باز رها کند و بی واسطه اینچنین کرد و همیشه اینچنین کند. و آن صور و اشکال عالم سفلی است که عالم کون و فساد گویند. { ۶۹آ } این عالم یک قسم دیگر است از اقسام هیولی. و چون اقسام هیولی را دانستی، اکنون بدانکه اهل وحدت می گویند که هیولای اول ذات هر دو عالم است: عالم غیب و عالم شهادت. [۶۲ب] و این ذات را اول و آخر و حد و نهایت نیست. و قابل تجزئ و تقسیم نیست. عالم است نا محدود و نامتناهی و بحری است بی پایان و بی کران. وجود همه ازوست و باز گشت همه به اوست، بلکه خود همه اوست و وجود بخش هر دو عالم است. و این ذات است که ذات هر دو عالم است. و این ذات است که عالم جبروت است. این ذات است که عالم وحدت است. بدانکه این اسامی عالم جبروت را اعتباری است و آلا به حقیقت نام | ۷۸آ | و نشان ندارد و شکل و صورت و حد و رسم ندارد. و حسن را در وی راه نیست و عقل در وی سرگردان است. دران عالم حنظل و شهد یک طعم دارند، و تریاق و زهر در یک ظرف پرورش دارند، و باز و مرغ با هم زندگانی می کنند، و شب و روز یک رنگ { ۶۹ب } دارند، و ازل و ابد هم خانه اند. صد هزار سال گذشته و صد هزار سال نا آمده بی تفاوت حاضر اند. و فرعون و موسی را با هم جنگ نیست و نمرود را با ابراهیم صلح است. و این ذات دائم در تجلی صفات است، چنانکه دریا دائم در تموج است. رباعی:

هر نقش که در تخته هستی پیداست آن صورت آن کیست کان نقش آراست

دریای کهن بر آورد موج نو موجش خوانند در حقیقت دریاست

ازینجا است که گفته اند این وجود هم قدیم است و هم حادث [۶۳آ] و هم ظاهر است و هم باطن و هم غیب است و هم شهادت و هم خالق است و هم مخلوق هم عالم است و هم معلوم و هم شاهد است و هم مشهود و هم متکلم است و هم سمع و هم مرید و هم مراد. علی هذا القیاس در جمله صفات چنین می دان. زیرا که هر صفتی و هر اسمی و هر فعلی که در عالم است، | ۷۸ب | جمله صفات و اسامی و افعال وجود اند اما صفات در مرتبه ذات است، و اسامی در مرتبه وجه، و افعال در مرتبه نفس. { ۷۰آ } و هر فردی از افراد موجودات این سه مرتبه و دو صورت دارند. مرتبه ذات و مرتبه وجه و مرتبه نفس. و صورت متفرقه و صورت جامعه. بار دیگر اهل وحدت چنین اعتبار کرده اند که اگر چه نور یکی است، اما مشکوه بسیار دارد. و اجناس و اضاف و انواع و افراد عالم جمله مشکوه این نور اند. و این نور در هر مشکوه گاهی مجتمع می شود، و گاهی منتشر می گردد. و چون در

نوع آدمیان مجتمع گردد، آدمیان را سری و سروری باشد و در جمیع انواع و اضاف همچنین می دان. و پس هر صورتی که درین عالم به صفتی موصوف شود یا به اسمی مستمی گردد و چون آن صورت ازین عالم برود، صورت دیگر بیاید و به همان صفت موصوف شود و به همان اسم مستمی گردد. و این از روی تناسب است، نه از روی تناسخ.

این بود اعتقاد این طایفه که خود را [۶۳ب] اهلِ وحدت نام کرده اند. دیگران ایشان را طبیعی نام کرده اند. بدانکه اهلِ وحدت دو طایفه اند: اعتقاد یکی از ایشان به شرح گفته شد که پس به نزدیک این [۲۷۹] طایفه هر چه {۷۰ب} موجود است، جمله به یکبار وجودِ خدای است تعالی و تقدس. و این طایفه دیگر می گویند که وجود بر دو نوع است: وجود حقیقی و وجود خیالی. خدای وجود حقیقی دارد و عالم وجود خیالی. و خدای هستی است، نیستِ نمای و عالم نیستی است، هستِ نمای و عالم همه خیال و نمایش اند. به خاصیت وجود حقیقی اینچنین موجود می نمایند، اما به حقیقت وجود ندارند. اعتقاد این طایفه این است. و این طایفه خود اهلِ توحید می گویند. و دیگران ایشان را سوفسطائی می گویند. و بدانکه اصل اعتقاد این سه است و دیگران فروع این است. و هر یک معتقدات خود را ترجیح می کنند و می گویند: حق با ماست و این بیت را می خوانید^{۲۱۹}. فرد:

مرغی که ندارد خیر از آب زلال منقار در آب شور دارد همه سال^{۲۲۰}

ما اعتقاد هر سه طایفه را بیان کردیم. زکی طبعان راه حق باید که حق را از غیر حق امتیاز نمایند تا به خدای خود برسند. "ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ" [المائدة/۵؛ الحديد/۵۷؛ الجمعة/۴/۶۲].

ای صاحب تمیز من، بدانکه بیشتر مردم خدای موهوم مصنوع را می پرستند. {۲۷۱آ} زیرا که هر یک با خود چیزی تصور کرده اند و آن مصوّر خود را [۷۹ب] نام نهاده اند؛ او را می پرستند. و مصوّر هر کس موهوم و مصنوع او باشد [۶۴آ] و همه روز عیب بت پرستان می کنند و نمی دانند که خود چنان بوده اند و از ربّ الأرباب گنه ذات او معلوم نیست غافل اند. و هر چیز را که معین کردند همچون آفتاب و ستاره و بت و ظلمت و نور و مانند این خدای مقید باشد. "سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ" [الصفات ۱۵۹/۳۷؛ المؤمنون ۹۱/۲۳].

ای درویش، وجه دیگر است و ذات دیگر است. هر که به وجه رسید، به ذات نرسید. همه روز به خلق عالم در جنگ است و در اعتراض و انکار. و هر که به ذات رسید، به یکبار با خلق عالم صلح

^{۲۱۹} خوانید م: خوانند ح، س

^{۲۲۰} نگاه کنید: مولانا جلال الدین محمد مولوی، مشوی معنوی، ص ۴۴۳، دفتر پنجم: در بیان آنکه ثواب عمل عاشق از حق هم حق است.

کرد و از اعتراض و انکار آزاد شد. و این علامت نیک است. جمله اتفاق کرده اند که: هر که خود را شناخت، خدای خود را شناخت. و حقیقت عالم کبیر را شناخت. پس سعی در شناخت خود باید کرد. وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ.

فصل سیوم: در معرفت عالم صغیر

بدانکه اول عالم صغیر یک جوهر است. {۷۱ب} و هر چیز که در عالم صغیر موجود است، دران جوهر موجود بودند و هر یک به وقت خود ظاهر شدند. و آن جوهر نطفه است. یعنی تمامت اجزای انسان از جواهر و اعراض و اجسام و ارواح در نطفهء [۸۰آ] انسان موجود است. هر چیز که می باید او را تا به کمال انسانی رسد، با خود دارد. یعنی این نطفه هم کاتب است و هم قلم و هم دوات و هم کاغذ و مکتوب.

بدانکه نطفه، جوهر اول عالم صغیر و جبروت عالم صغیر و وحدت عالم صغیر و ذات عالم صغیر و تخم عالم صغیر و عشق عالم صغیر است. [۶۴ب] نطفه بر خود عاشق است. می خواهد که جمال خود را ببند و صفات و اسامی خود را مشاهده کند، تجلی خواهد کرد و به صفت فعل ملبس شده و از عالم اجمال به عالم تفصیل آمده. به چندین صور و اشکال ظاهر شد تا جمال خود را به ببند و صفات و اسامی مشاهده کند. چون این مقدمات را دانستی، اکنون بدانکه چون نطفه در رحم می افتد، مدتی نطفه است و مدتی علقه است و مدتی مضغه است. {۷۲آ} در مدت مضغه عظام و عروق و اعصاب پیدا می آید. سه ماه چنین بگذشت. و در اول ماه چهارم که نوبت آفتاب است آغاز حیات می شود. به تدریج حسن و حرکت ارادی در وی پیدا می آید تا چهار ماه بگذرد و بعد ازان جسم و روح پیدا شود و خلقت اعضاء و جوارح تمام گردد. و خونی در رحم مادر جمع شده است، غذای فرزند شود. و از راه [۸۰ب] ناف به فرزند رسد و جسم و روح و اعضای فرزند به تدریج به کمال خود رسد تا هشت ماه بگذرد. و ماه نهم که باز نوبت مشتری می رسد از رحم مادر به این عالم می آید.

و اگر گویی که تمام عرضه نکردی، روشن تر ازین بگویم. بدانکه چون نطفه در رحم می افتد، مدور می شود. زیرا که آب بالطبع مدور است. به واسطهء حرارتی که با خود دارد و حرارت رحم به تدریج نفع می باید و اجزای لطیف وی از اجزای غلیظ وی جدا می شود. چون نفع تمام شود، اجزای غلیظ نطفه از روی به مرکز نطفه می نهد. و اجزای لطیف نطفه از تمامت نطفه روی به محیط [۶۵آ] {۷۲ب} نطفه می آرد. بدین قیاس نطفه چهار طبقه می شود. هر طبقه ای محیط ماتحت خود. یعنی آنچه غلیظ است، روی به مرکز می نهد و در میان طبقات نطفه قرار می گیرد. و آنچه لطیف است، روی به محیط می آرد و در سطح اعلا نطفه جای می گیرد. و آنچه در زیر سطح اعلی است و متصل به

سطحِ اعلی است، در لطیفی کمتر از سطحِ اعلی است. و آنچه بالای مرکز است و متصل به مرکز است، در غلیظی کمتر از مرکز است. به این قیاس نطفه چهار طبقه [آ۸۱] می شود. و مرکز را که در میان نطفه است سودا می گویند. سودا، سرد و خشک است. مزاجِ خاک دارد. لا جرم به جای خاک افتاد. و آن طبقه که بالای مرکز است و متصل به مرکز است و محیط مرکز است بلغم می گویند. بلغم، سردتر است. مزاجِ آب دارد. لا جرم به جای آب افتاد. و آن طبقه بالای بلغم و متصل به بلغم و محیط بلغم است خون می گویند. خون گرمتر است. مزاجِ هوا دارد. لا جرم به جای هوا افتاد. و آن طبقه که بالای خون است و متصل به خون و محیط خون است صفرا می گویند. و صفرا گرم و خشک است. مزاجِ آتش {آ۷۳} دارد. لا جرم به جای آتش افتاد. پس آن جوهر که نامش نطفه است، چهار عنصر و چهار طبیعت شد. اگر چه^{۲۲۱} این چهار طبقه عنصریه بالذات سرخ نیست، [۶۵ب] چون نطفه در میان خونِ رحم افتاد، به تدریج سرخ شد مانند علقه و ابتداء اعضایی انسان ازین علقه پیدا شد. این جمله در یک ماه بود. و چون عناصر و طبایع تمام شدند، آنگاه ازین عناصر [۸۱ب] چهار گانه موالیدِ ثلاثه پیدا آمدند: اول معادن، دوم نبات، سیوم حیوان. یعنی قسام قدرت ازین عناصر و طبایع چهار گانه اعضای بدن انسان را پیدا آورد. و اعضای بیرونی همچون سر و دست و شکم و فرج و پای و آنچه به بیرون تعلق دارد و اعضای درونی همچون دماغ و شش و جگر و دل و آنچه بدین ماند. و اعضای معادن بدن انسان است. و هر عضوی را مقدار معین از سودا و بلغم و خون و صفرا داده اند تا تمامت وجود بدن ایشان موجود شد و مجاری غذا و مجاری حیوانه و مجاری حسن و حرکت ارادتی پیدا آورد {۷۳ب} تا معادن بدن انسان تمام شد. و این جمله در یک ماه دیگر بود. و بعد ازان در هر عضوی ازین اعضایی که گفته شد قوت ها پیدا آمد: قوتِ جاذبه و قوتِ ماسکه و قوتِ هاضمه و قوتِ دفعه و قوتِ مغیرِ غذایی و قوتِ نامیه و این قوت ها را ملائکه بدن می خوانند. چون جوارح و اعضاء و ملائکه تمام شدند، آنگاه معده [آ۸۲] طلبِ غذا آغاز کرد. از راه ناف خونی که [آ۶۶] در رحم مادر جمع شده بود، به خود کشیده. چون آن خون در معده فرزند در آمد، هضم و نفع یافت. جگر کیموس آن را از راه ما ساریقا به خود کشید و خون در جگر در آمد، یکبار دیگر نضح یافت. آنچه خلاصه و زنده آن کیموس بود که در جگر است، روح نباتی شد. و آنچه باقی ماند، بعضی صفرا و بعضی خون و بعضی بلغم و بعضی سودا گشت. آنچه صفرا بود، مراره به خود کشید. و آنچه خون بود، روح نباتی از راه آورده به جمله اعضایی فرستاد، غذای اعضاء شد. و آنچه بلغم بود، روح نباتی به جمله بدن قسمت کرد. و آنچه سودا بود، سپر رنجور {آ۷۴} کشید. چون غذا به جمله اعضاء رسید، نشو نما ظاهر شد و نبات بدن انسان تمام شد. این جمله در یک ماه دیگر بود. چون نشو نما ظاهر شد، نبات

^{۲۲۱} چه ح، س: این م

تمام گشت، روح نباتی قوت گرفت، معده و جگر قوی گشتند و بر هضم غذا قادر شدند، آنگاه آنچه خلاصه زنده روح نباتی بود دل آن را جذب کرد. یکبار دیگر نفع و هضم یافت، همه [۸۲ب] حیوة شد. آنچه زنده و خلاصه آن که در دل است، روح حیوانی شد و آنچه باقی ماند، روح حیوانی. آن را از راه شرایین به جمله اعضاء فرستاد تا حیوة اعضاء شد. قسَم حیوة در بدن روح [۶۶ب] حیوانی است و چون روح حیوانی به کمال رسید، آنچه خلاصه و زنده آن بود در دماغ روح نفسانی شد و آنچه باقی ماند، روح نفسانی از راه اعصاب به جمله اعضاء فرستاد تا حسن و حرکت ارادتی در جمله اعضاء پدید آمد. قسَم حسن و حرکت در بدن روح نفسانی است. حقیقت حیوة اینجا تمام {۷۴ب} می شود. این جمله در یک ماه دیگر بود و عناصر و طبایع و معادن و نبات و حیوان جمله در چهار ماه تمام شدند.

بدانکه روح نفسانی مدرک و محرک است. و ادراک او بر دو قسم است: قسمی در ظاهر و قسمی در باطن. و آنچه در ظاهر است، پنج است: سمع و بصر و شَم و ذوق و لمس. و آنچه در باطن است پنج است: حسن مشترک و وهم و خیال و حافظه و متفرقه. و خیال، خزینه دار حسن مشترک است و حافظه، خزینه دار وهم است [۸۳آ] و حسن مشترک، مدرک صور محسوسات است. و حافظه، نگاه دارنده معانی محسوسات است؛ و خیال، نگاه دارنده صور محسوسات است. و حسن مشترک شاهد را در می یابد همچون مسموعات و مبصرات و مشومات و معروفات و ملبوسات. جمله در حسن مشترک جمع اند. و وهم غائب را و معنی دوستی را در دوست و معنی دشمنی را در دشمن در می یابد. و متصرف آن است که مدرکاتی که مخزون اند در خیال تصرف می کند به ترکیب و تفصیل [۶۷آ] و قوت محرکه نیز بر دو نوع است {۷۵آ}: باعث و فاعله. و قوت باعث آن است چون صورت مطلوب و یا مهوب در خیال پیدا آید، داعی و باعث قوت محرکه گردد بر تحریک. و قوت فاعله آن است که حرکت می دهد اعضاء را و قوت فاعله مطیع و فرمان بر دار قوت باعث است. و قوت باعث که باعث قوت فاعله است بر تحریک از جهت دو غرض یا از برای جذب منفعت و حصول لذت است. درین مرتبه او را قوت شهوانی می گویند [۸۳ب] یا از برای دفع مضرت و غلبه مکر است. درین مرتبه او را قوت غضبی می گویند تا به اینجا که گفته شد آدمی با دیگر حیوانات شریک است. در روح نباتی و روح حیوانی و روح نفسانی آدمی که ممتاز شود به روح انسانی است که او را روح اضافی می گویند از برای آنکه خدای تعالی به خود اضافه کرده است. قَوْلُهُ تَعَالَى: «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» [الحجر ۷۲/۳۸].

ای عزیز، تا آدمی از مرتبه بهایم و سباع و ملائکه در نگذرد، به مرتبه انسانی نرسد. چون به مرتبه انسانی رسید، به استعداد حاصل نکند، به این روح اضافی زنده نشود. {۷۵ب} و استعداد آن

است که از اوصافِ ذمیمه و اخلاقِ ناپسندیده تمام پاک شود و به اوصافِ حمیده و اخلاقِ پسندیده آراسته گردد [۶۷ب] تا مستعد قبول این روح گردد.

شیخ المشایخ شیخ محیی الدین عربی در فصوص در فصّ اوّل که فصّ آدم است می فرماید که تسویه عبارت از استعداد است و نفخ روح عبارت از قبول روح است. و بدین روح زنده شدن موقوف است به دو شرط. اوّل آنکه به مرتبه انسانی رسند، دوّم آنکه استعداد حاصل کنند. هر که این دو کار کرد، مسلمانی حاصل کرد و بدین روح [۸۴آ] زنده شد. و در روح انسانی اختلاف کرده اند که داخل بدن است یا نیست. اهل شریعت می گویند؛ داخل بدن است چنانکه روغن در شیر. و اهل دانش می گویند که داخل بدن و خارج بدن نیست. زیرا نفس ناطقه از عالم امر است و داخلی و خارجی صفت اجسام است. و جمله اتفاق کرده اند که روح نباتی و روح حیوانی و روح نفسانی داخل بدن اند. زیرا که زنده و {۷۶آ} خلاصه غذا اند.

ای درویش، درین ارواح مردم سخنان گفته اند، اما آنچه حقیقت است نگفته اند. ان شاء الله این حقیر آنچه تبوع کرده است در آینده خواهد گفت. چون این حقیقت بر سالک کشف شود، ظاهر و باطن خود را شناسد. چون خود را شناسد، خدای خود را شناسد و مبداء و معاد خود را داند و دنیا و آخرت و عروج و نزول خود را چنانکه هست بداند. بدانکه شک نیست این سه روح زنده و خلاصه [۶۸آ] غذا اند و یک نور اند، اما در هر موضعی نامی دارند. در جگر نامش روح نباتی است، و در دل نامش روح حیوانی، و در دماغ نامش روح نفسانی است. و هر چند غذا هضم و [۸۴ب] نضج پیشتر می آید، صافی تر می شود و عروج زیاده می شود. و صفاتی که در ذات این غذا مکنون اند، ظاهر تر می گردد تا به جای می رسد که این غذا دانا و بینا و شنوا می گردد. پس حیوان به این سه روح حسن و حرکت و تمیز دارد و بینا {۷۶ب} و شنواست و ریاضات و مجاهدات اهل بند. و سلوک ایشان می گویند که ما هر چه می خوریم، آن را نور می گردانیم و به خدای می رسانیم. چون این مقدمات معلوم کردی، اکنون بدانکه جمله را اتفاق است که صورت خاک و صورت آب و صورت هوا و صورت آتش که غذا ازیشان پیدا می آید، استعداد دانای و بینا و شنوای ندارند. پس اتفاق کرده اند که به غیر از صورت عناصر چیزی دیگر هست که آن چیز استعداد دانای و شنوای و گویایی دارد و آن چیز با صورت عناصر همراه است و جان عناصر است و آن چیز نوری است که در عالم منبسط است. و عالم ملامال آن نور است و آن نور جان عالم است و مکمل و محرک عالم است و عالم مظهر این نور است گوید و می شنود و می ستاند^{۲۲۲} و می [۸۵آ] دهد. [۶۸ب]

^{۲۲۲} ستاند ح، س: شناسد م

ای درویش، جمله خلقِ عالمِ طالبِ این نور اند و تو از داناییِ شنوده‌ای که در عالم نور هست نا محدود و نامتناهی. اوّل و آخر و فوق و تحت و یمن و یسار و خلف و قدام ندارد. {آ۷۷} دارای عالم و پرورنده‌ی عالم و جانِ عالم است این نور است. مردم می‌پندارند که این نور در آسمان و یا در عرش است و نمی‌دانند که چیزی که نامحدود باشد هیچ جای ازو خالی نباشد، بلکه همه او باشد.

ای عزیز، بدانکه افرادِ عالم از اعلی تا به اسفل جمله مظاهرِ این نور اند و در هر مظهري به صفتي ظاهر شده است و مظهري باشد که مظهرِ یک صفت باشد و مظهري باشد که مظهرِ دو صفت باشد و مظهري باشد که مظهرِ چندین صفت باشد. در هر مظهري که صفاتِ این نور بیشتر ظاهر شود آن مظهر کامل تر باشد.

ای طالب، سعی کن تا به صفاتِ حق آراسته کردی تا ترا کمالِ انسانی حاصل شود. و این نور در هیچ مظهرِ خود را نشناخت الا در انسانی و چون انسان به کمالِ انسانی رسید، خود را بشناخت. پس انسان تا بدین نور نرسیده است، با همه حیوانات | ۸۵ب | برابر است. زیرا که جمله مظاهرِ این نور اند، اما ازین نور بی‌خبر اند. و چون به این نور رسید و این نور را {۷۷ب} شناخت، بر همه محیط گشت. زیرا که همه اشیاء را دانست. هر چیز را که دانستی بر آن محیط گشتی. معلوم شد که انسان تا خود نمی‌دانست، [آ۶۹] هیچ چیز را نمی‌دانست چنانکه آن چیز است.

ای درویش، اگر راست می‌گویی که خود را شناختم و باز یافتم، پس باید که آزار به هیچ کس و به هیچ چیز نرسانی تا توانی راحت به همه کس برسانی. و هر که بدین نور رسیده است، تهی دست و گمراه. بدانکه این نور بی‌مظهر نیست و این مظهر بی‌نور نیست و امکان ندارد که باشد. هر دو باهم اند چنانکه روغن با شیر. و ازین جهت گفته اند که هر فرد از افرادِ عالم آنچه ما لا بدّ وی است تا به کمالِ خود رسد با وی است و با خود دارد و از خود دارد. اکنون بدانکه فرد و حیوان جنسی دیگر نیست و انسان یک نوع است از انواعِ حیوان. یعنی بعد از وجودِ جمیعِ عالمِ حیوان مخلوق است و در اخیر همه انسان مخلوق شده است. اشارت است بر آن که هر چیز که در اخیرِ دایره است متصل به اوّل دایره است، بلکه اوّل | آ۸۶ | دایره است. و ممتازی که می‌شود به روحِ انسانی می‌شود و فرق است در میانِ این دو روح. و روحِ حیوانی، مدرکِ جزئیات است اما روحِ انسانی، مدرکِ جزئیات و کلیات است. و روحِ حیوانی، در یابنده {آ۷۸} نفع و ضرر است اما روحِ انسانی، در یابنده نفع و ضرر است و انفع و اضرّ است. و بدانکه روحِ انسانی، حی و عالم و مرید و قادر و سمیع و بصیر و متکلم است. [۶۹ب] و نه چنان است که از موضعی می‌شنود و از موضعی بیند و از موضعی می‌گوید بلکه در وقتِ دانش همه داناست و در وقتِ دیدن همه بیناست و در وقتِ گفتن همه گویاست. و در جمله صفات همچین می‌دان و بسایط همه همچین باشد.

و چون روح انسانی را دانستی، اکنون بدانکه اهل شریعت می گویند که اگر انسان با وجود این استعداد تصدیق انبیاء کرد، او را مؤمن و روح او را مؤمن نام کردند. و اگر با وجود تصدیق اکثر شب و روز در عبادت گذرانند، او را عابد و روح او را عابد نام کردند. و اگر با وجود عبادت روی از دنیا به کلی بگرداند و از لذت و شهوات [۸۶ب] بدنی آزاد شود، او را زاهد و روح او را زاهد نام کردند. و اگر با وجود زهد چیزها را چنانکه چیزهاست دانست و هیچ چیزی بر او^{۲۳۳} پوشیده نماند و از حد {۷۸ب} تقلید به تحقیق رسید، او را عارف و روح او را عارف نام کردند. و اگر با وجود معرفت او را حق تعالی به قرب و الهام خود محفوظ گردانید، او را ولی و روح او را ولی نام کردند. و با وجود قرب و الهام حق تعالی او را به معجزه مخصوص گردانید و پیغام به خلق فرستاد تا خلق را به حق دعوت کند، او را نبی و روح او را نبی نام کردند. و اگر با وجود معجزه خدای تعالی او را به کتاب مخصوص [۷۰آ] گردانید، او را رسول و روح او را رسول نام کردند. و اگر با وجود کتاب شریعت او را ناسخ شرایع اول گردانید، او را اولوالعزم و روح او را اولوالعزم نام کردند. و اگر با وجود این خدای تعالی او را ختم نبوت کرامت نماید، او را خاتم انبیاء و روح او را خاتم انبیاء نام کردند.

ای عزیز، عروج تا به اینجا، بیش نیست و این مرتبه علم و تقواست. و بدانکه هر که مرتبه در آخرت [۸۷آ] بالاتر است و علم و تقوای او در دنیا بیشتر است. و این مراتب {۷۹آ} عطا اند، نه کسی. هر یک را مقامی معلوم است، از مقام معلوم نتواند گذشت. و به نزدیک اهل شریعت عروج تا به اینجا، بیش نیست.

به نزدیک اهل وحدت عروج را حد پیدا نیست. اگر آدمی مستعد را هزار سال عمر باشد، درین هزار سال به ریاضات و مجاهدات مشغول شود، هر روز چیز داند که روز پیش ندانسته باشد. زیرا که علم و حکمت خدای نهایت ندارد. و نزدیک اهل وحدت هیچ مقام شریف تر از وجود آدمی نیست و هیچ جای عالی تر از وجود آدمی نیست که تا باز گشت آدمی به او باشد. پس باز گشت آدمی هم به آدمی باشد. در مشکوه خود گاهی منتشر می شود و گاهی مجتمع و قتل عام را با عام. حکمت آن است که مدد روح یکدیگر می دهند تا عالم را سری یا سروری باشند.

ای درویش، [۷۰ب] چند کلمهء جامعهء مانعه گفته می شود. باید که بتأنی بخوانی و بتأمل کار کنی تا اسرار مخفی مکشوف [۸۷ب] گردد. بدانکه چون خود را شناختی و مراتب خود را دانستی، اکنون {۷۹ب} بدانکه از شناخت خود دوازده مسئلهء مشکل بر تو روشن و آسان شد: اول دانستی که اول عناصر است و آنگاه افلاک و انجم. دوم دانستی که افلاک و انجم، زنده و خلاصهء عناصر و طبایع اند. سیوم دانستی که هر کدام مرتبه که خفیف تر است جای او بالاتر است و از مرکز عالم دور تر.

^{۲۳۳} هیچ چیزی بر او م: هیچ چیز بر وی ح، س

چهارم دانستی که خفیف و ثقیل بالطبع میل به مرکز عالم دارند اما هر کدام که ثقیل تر است به مرکز نزدیک تر است و خفیف را به قهر از مرکز عالم دور تر می گردانید. پنجم دانستی که عالم در لا محل است چونکه افراد عالم جمله بالطبع میل به مرکز عالم دارند. پس محلّ جمله به مرکز عالم باشد. ششم دانستی که عالم ملک و ملکوت که عالم اجسام و ارواح اند با یکدیگر همچنان اند که روغن با شیر. و بدانکه در مرتبه ملک غالب و ملکوت مغلوب است و در مرتبه ملک و ملکوت غالب. و اگر جسم و روح با هم اند، اما روح در جسم نیست | آ ۸۸ | و جسم در روح نیست. هر یک در مقام خود اند اما { آ ۸۰ } با هم معیت دارند چنانکه آتش و آب. هفتم دانستی که [آ ۷۱] آتش گرم، خشک است. چیزی را که تر نکند اما بسوزاند. و آب سرد و تر است. چیزی را که نسوزاند اما تر کند. چون دست در آب جوشان کنی، هم کند هم بسوزاند. پس به یقین معلوم شد که آتش در مکان آب نیست و آب در مکان آتش نیست. و هر کدام در مقام خودند اما با هم معیت دارند. زیرا که تداخل اجسام ممکن نیست. و هر چهار عنصر را همچنین می دانند که با هم معیت دارند و در مکان یکدیگر نیست اند. و آب، در میان خاک مکان خاص دارد که خاک دران مکان نمی تواند بود. و هوا، در میان آب مکان خاص دارد که آب دران مکان نمی تواند بود. و آتش، در میان هوا مکان خاص دارد که هوا دران مکان نمی تواند بود. هشتم دانستی که ملک یکی، بیش نیست اما در هر مرتبه ای نامی دارد. نهم دانستی که ملک و اعراض ملک محسوس اند و ملکوت و اعراض ملکوت نیستند. دهم دانستی که | ب ۸۸ | بالای ملک و ملکوت { ب ۸۰ } یک جوهر است که بالای وی جنس دیگر نیست. و فرود ملک و ملکوت حیوان است که فرود وی جنس دیگر نیست. و هر چه در ملک و ملکوت بود و هست و خواهد بود جمله دران جوهر موجود بودند. یازدهم دانستی که در مرتبه اول حیوة و علم و ارادت و سمع و بصر و قدرت و کلام بالفعل موجود نیستند [ب ۷۱] اما چون به مراتب بر می آیند، حیوة و علم و ارادت و قدرت و سمع و بصر و کلام بالفعل موجود می شود. پس کمال اینجا است که وجه است و شک نیست که میوه درخت موجودات انسان است اما معجون اکبر و اکسیر اعظم و جام جهان نمای و آینه گیتی نمای انسان دانا است. دوازدهم دانستی که باز گشت انسان به مبداء کل خواهد بود. برابر است که به کمال خود رسیده باشد یا نرسیده باشد. این است معنی مِنْهُ بَدَأُ^{۲۲۴} وَ إِلَيْهِ يُعْودُ. و هر که ازین کتاب خود را شناخت از هیچ کتاب دیگر نخواهد شناخت. و هر که خود را شناخت خدای خود را شناخت. | آ ۸۹ | و هر که خود را به تحقیق دانست خدای خود را به تحقیق { آ ۸۱ } دانست.

^{۲۲۴} بداء م، ح: ابتدا س

فصل چهارم: در معرفت آنکه انسانِ صغیر نسخه‌ء و نمودارِ انسانِ کبیر است و نیز در معرفت آنکه سلوک چیست و نیتِ سالک در سلوک چیست

بدانکه هر چه در انسانِ کبیر هست در انسانِ صغیر هست. زیرا که نطفه نسخه‌ای و نمودارِ جوهرِ اوّل است. چون نطفه چهار طبقه شد، نمودارِ عناصر و طبایع است. و چون اعضاء پیدا آمدند، نمودارِ هفت اقلیم‌اند. اعضایی بیرونی چون سر و گوش و چشم و دست و شکم و فرج، پای و اعضایی اندرونی چون دماغ و شش و دل و گرده و جگر و مراره و سپرز نمودارِ [آ۷۲] هفت آسمان‌اند. و شش، نمودارِ فلکِ قمر است؛ واسطه است آن میانِ دو عالم. درین فلکِ ملکی است مؤکل بر آب و باد. و دماغ، نمودارِ فلکِ عطارد است که مؤکل است بر تحصیلِ علوم و تدبیرِ معاش. جبرائیل علیه السلام ازین ملائکه است. و گرده، نمودارِ فلکِ زهره است. مؤکل است بر نشاط و طرب و شهوت. و دل، نمودارِ فلکِ شمس است. مؤکل بر حیوة و اسرافیل {۸۱ب} | ۸۹ب | ازین ملائکه است. و مراره، نمودارِ فلکِ مریخ است که مؤکل است بر غضب و قهر و ضرب و قتل. و جگر، نمودارِ فلکِ مشتری است که مؤکل است بر ازراق؛ میکائیل علیه السلام ازین ملائکه است. و سپرز، نمودارِ فلکِ زحل است که مؤکل است بر قبضِ ارواح و عزرائیل علیه السلام ازین ملائکه است. و روح انسانی، نمودارِ فلکِ ثابتات است که کرسیِ عالمِ کبیر است. و عقل، نمودارِ فلکِ الافلاک است که عرشِ عالمِ کبیر است. و قوای اعضایی انسانی، نمودارِ ملائکه‌ء سماوی‌اند و اعضاء مادام که نشو و نما ندارند، نمودارِ معادن‌اند. و چون نشو و نما ظاهر شد، نمودارِ ثابتات‌اند و چون حسن و حرکتِ ارادتی پیدا آمد، نمودارِ حیوان‌اند و به حیوان کارِ عالم تمام شد.

و بدانکه حق تعالی موجودات را بیافرید، عالمش نام کرد. زیرا که علامت است بر وجود و علم و ارادت و قدرت. و کتابش نیز نام کرد. فرمود که [۷۲ب] هر که کتابِ مرا بخواند مرا و علم و ارادت و قدرتِ مرا شناسد. چون این {آ۸۲} کتاب به غایت بزرگ بود، عجزِ ما را [آ۹۰] دانست. نسخه‌ء مختصر از عالم باز گرفت. کتابِ اوّل انسانِ کبیر و کتابِ ثانی را انسانِ صغیر نام نهاد. و هر چه در انسانِ کبیر موجود است در انسانِ صغیر موجود است؛ نی زیاده و نقصان. تا هر که این نسخه‌ء مختصر را داند، نسخه‌ء مفصل را نیز داند؛ نی زیادت و نقصان. قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ"^{۲۲۰}. این است در معرفتِ آنکه نیتِ سالک در سلوک چیست.

^{۲۲۰} نگاه کنید: اسماعیل بن محمد العجلونی، کشف الخفاء و مزیل الإلباس، ج ۲، ص ۳۶۱، حدیث ۲۵۳۲، Uysal, a.g.e.,
a.g.e., s. 326; Muhammed b. Abdullah Hâni, a.g.e., s. 229, 230.

بدانکه نیتِ سالک در ریاضات و مجاهدات نه آن چنان باشد. طلبِ خدای می‌کنم. زیرا که خدای با همه است، حاجت به طلب نیست. و وجود و بقای همه ازوست، بلکه همه اوست. و نه آن باشد که طلبِ طهارت و اخلاقِ نیک و کشفِ اسرار و ظهورِ انوار می‌کنم. زیرا که هر یک از این‌ها به مرتبه‌ای از مراتبِ انسانی مخصوص است و چون سالک به هر مرتبه‌ای که برسد، اگر خواهد و اگر نخواهد آن چیز که به آن مرتبه مخصوص است، ظهور کند. پس سعی در حصولِ آن مرتبه باید که بدانکه انسان مراتب دارد چنانکه درخت {۸۲ب} مراتب دارد. و ظاهر است که در هر مرتبه‌ای از مراتبِ درخت چه پیدا آید. پس کارِ باغبان زمین را نرم و موافق کردن است و خار | ۹۰ب | و خاشاکِ او را پاک کردن و به وقت آب دادن و محافظت کردن که آفت [۱۷۳آ] به درخت نرسد تا مراتبِ درخت تمام شود. و آنچه درو مخفی است ظاهر شود. کارِ سالک نیز همچنین است که به ریاضات و مجاهدات مشغول شود تا آنچه در باطنِ او مخفی است ظاهر شود و مراتبِ انسانی در وی حاصل شود. و چیزها در نظرِ سالک پیدا آید که هرگز چشمِ سالک ندیده باشد و گوشِ او نشنوده باشد و بر خاطرِ او نگذشته باشد. و باید که سالک بلند همت باشد تا زنده است از سعی و کوشش نماند. چرا که علم و حکمتِ خدای نهایت ندارد. و کسی که نه این کار بود این سخنان را فهم نکند. تمثیل^{۲۲۶}:

بدانکه جملهء مراتبِ درخت در تخمِ درخت است موجود و آماده اما باغبانِ حاذق را تربیت و پرورشِ نیکو می‌باید تا آنچه در باطنِ اوست تمام ظاهر شود. بدانکه همچنین طهارت و علم و معرفت {۸۳آ} و کشف و اسرار و ظهورِ انوار در ذاتِ آدمی موجوداند اما صحبتِ دانا است و تربیت و پرورشِ او می‌باید تا آنچه باقوه است بافعل ظاهر شود. | ۹۱آ | ای درویش، علم و معرفتِ اولین و آخرین در تو موجود است و مکتون. هر چه می‌خواهی در خود طلب کن. از غیر چه می‌خواهی؟ علمی که از راهِ گوش به دلِ تو رسد. همه چنان باشد که آب از چاهِ دیگران بر کشی و در چاهِ بی‌آبِ خود ریزی، آن آب را بقای نبود. اگر بود، عفونت پیدا کند و بیماریهای بد از وی حاصل شود. لَيْسَ الْخَيْرُ كَالْمُعَايَنَةِ. شاید که آب [۷۳ب] از چاهِ تو بیرون آید. هر چند بر کشی، کم نشود و هر چند بمانی، پاک تر و صاف تر گردد. و هر آدمی را در نهادِ چاهی هست و دران چاهِ آبی هست. چاه را باید کرد تا آب ظاهر شود.

در نصیحتِ سالکان:

ای برادر، در بندِ آن مباش که نماز بسیار گذاری و روزه بسیار داری و لغت و فقه و حکمت بسیار دانی اما باید که آنچه فریضه است به جای آری و نیک نفس باشی و راستی ذاتِ تو شود تا

^{۲۲۶} نگاه کنید: عزیزالدین نسفی، کتاب الانسان الکامل، بتصحیح و مقدمهء فرانسوی ماریژان موله، چاپخانه حیدری، تهران، انستیتو ایران و فرانسه، ۱۳۵۰ هـ ش- ۱۹۷۱ م، رساله پنجم: فصل دوم، در بیان آنکه نیتِ سالک در سلوک چیست، ص ۸۷.

رستگار کردی. باید که راست {۸۳ب} گفتن و راحت رسانیدن بی اختیار تو از تو در وجود آید. و اگر اختیار تو در میان باشد، به هیچ چیز نیرزد. زیرا که چون به اختیار کنی، با یکی بکنی و با دیگری نکنی و با وقتی کنی و وقت | ۹۱ب | نکنی. و دیگر آنکه چون اختیار آمد، منت آمد و منت نیکی باطل کند. وقتی صاحب اخلاق شوی که همیشه با همه کس نیکویی کنی و منت بر خود نهی تا توانی راحت به دست یا به مال یا به زبان برسان.

[باب چهارم]

باب چهارم نیز، مشتمل است بر چهار فصل: فصل اول، در معرفت آنکه رونده کیست و راه چیست و منزل چند است و مقصد کدام است. فصل دوم، در معرفت شریعت و طریقت و حقیقت و انسان کامل. فصل سیوم، در معرفت صحبت اهل تصوف و سلوک ایشان. فصل چهارم، در معرفت خدای تعالی و روح انسانی و عروج و ترقی و مبداء و معاد و وصیت مشایخ علیهم الرحمة. [آ۷۴]

فصل اول ازین چهار فصل [۱.۱] در معرفت آنکه رونده کیست الی آخره^{۲۲۷}

[۱.۱] در معرفت آنکه رونده کیست و مقصد کدام است

بدانکه رونده {آ۸۴} در اول حسن است. بعد از مدتی عقل می شود. و آن عقلی است که رسول علیه السلام فرمود که: "الْعَقْلُ نُورٌ فِي الْقَلْبِ يُفَرِّقُ بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ" نه عقل عقل معاش و بعد از مدتی رونده نور الله می شود. و از هزار سالک یکی به اخیر درجهء [آ۹۲] نور الله رسد و باقی در^{۲۲۸} درجات حسن و عقل اند. و درجات نور الله را نهایت نباشد. چون رونده را دانستی، اکنون بدانکه مقصود جمله روندگان معرفت خدای تعالی است که حصول آن به نور الله است و حسن و عقل از معرفت خدای بی نصیب اند. و عقل معاش پادشاهی^{۲۲۹} روی زمین است و حواس ظاهره و باطنه کارکنان این عقل اند. قَالَ اللهُ تَعَالَى: «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ^{۲۳۰} لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَ يَسْفِكُ الدِّمَاءَ» [البقرة ۲/۳۰]. در جواب ملائکه فرمود که این ها که شما گفتید آدمیان بکنند به واسطهء عقل معاش اما در آدمیان چیزی می دانم که شما نمی دانید. آن چیز آن است که از آدمیان قومی باشند که به نور الله رسند و مرا بشناسند که مقصود از آفرینش آدمیان این بود که تا من {۸۴ب} شناخته شوم. پس سالک باید که در صحبت دانایان عمر به سر برد و در سعی و کوشش [۷۴ب] باشند تا به نور الله رسد؛ خدای را بشناسد.

^{۲۲۷} الی آخره س، ح: - م

^{۲۲۸} در س، ح: - م

^{۲۲۹} پادشاهی م، ح: - س

^{۲۳۰} ربک م، ح: - س

[۲. راه چیست]

ای درویش، چون رونده را دانستی و مقصودِ روندگان معلوم کردی، اکنون بدانکه سؤال در منزل سیر فی الله نیست بلکه هم راه نیست. [۹۲ب] بدانکه دو طائفه اند که می گویند که از تو به خدای راه نیست: یکی، اهلِ تصوّف و یکی، اهلِ توحید. ما سخن هر دو طائفه را به طریق اختصار بیان کنیم: اهلِ تصوّف می گویند که از تو به خدای راه نیست. زیرا که ذاتِ خدای تعالی نامحدود و نامتناهی است، اول و آخر و فوق و تحت و یمن و یسار و خلف و قدام ندارد. بحری است بی پایان و بی کران. هیچ ذره ای از ذراتِ عالم نیست که خدای تعالی به او محیط نیست و ازان آگاه نیست. قَوْلُهُ تَعَالَى: «أَلَا إِنَّهُمْ فِي مَرِيَّةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ» [فصلت ۵۴/۴۱]

ای درویش، تا سالک بدین قرب نرسد و ازین قرب به اخیر نشود، از خدای بی نصیب و بی بهره است. و آن ها که بدین قرب رسیده اند همه روز { ۸۵آ } در مشاهده اند و با خدای می گویند و از خدای می شنوند و شب و روز در خلوت و در میدان با ادب زندگانی می کنند و پای دراز نمی کنند و پهلو بر زمین نمی نهند و شرم می دارند. به یقین می دانند که خدای تعالی حاضر است. و بدانکه حسن و عقل بدین سر راه نمی یابند و ازین قرب بی بهره اند [۹۳آ] و در یابندهء [۷۵آ] این معنی نور الله است. سخن اهلِ تصوّف این است.

اما اهلِ توحید می گویند که از تو به خدای راه نیست از جهت آنکه وجود یکی، بیش نیست و آن وجود خدای تعالی است و وجودِ دیگر امکان ندارد که باشد. آنچه هست خود هست و آنچه نیست خود نیست. و هستی همه وجود حق است. ای عزیز، اگر پنداری که ترا وجود هست به غیر از وجود خدای تعالی، این پندار حجابِ راه و سهوِ عظیم است. تا سالک ازین پندار نگذرد، به خدای نرسد و خودبین باشد؛ خدای بین نباشد. و سخن اهلِ وحدت این است.

فصلِ دوّم: در شریعت و طریقت و حقیقت و انسانِ کامل

[۱. در معرفتِ شریعت و طریقت و حقیقت]

بدانکه شریعت، گفتِ پیغمبر علیه السلام و طریقت، کردهء پیغمبر است و حقیقت، دیدِ { ۸۵ب } پیغمبر است. چنانچه می فرماید که: "الشَّرِيعَةُ أَقْوَالِي وَ الطَّرِيقَةُ أَفْعَالِي وَ الْحَقِيقَةُ أَحْوَالِي"^{۲۳۱}. سالک باید که آنچه از شریعت ما لا بدّ وی است بداند و به جای آرد و از طریقت نیز آنچه ما لا بدّ وی است بداند

^{۲۳۱} نگاه کنید: اسماعیل بن محمد العجلونی، كشف الخفاء و مزيل الإلباس، ج ۲، ص ۶، حدیث ۱۰۳۲؛ Uysal, a.g.e., s.

و به جای آرد تا حقیقت او را روی نماید. هر که این سه دارد، کامل و پیشوای خلق است و هر که دو دارد، [۹۳ب] هنوز در راه است و آنکه ازین ها ندارد، از بهایم است. قَوْلُهُ تَعَالَى: أَوْلَيْكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا.^{۲۳۲} یعنی اول، امر و نهی به جای آرد. دوّم، به علم و تقوی آراسته [۷۵ب] و به سعی و کوشش عمر به سر برند و به یقین دانند که خدای یکی است. سیّوم، بعد از شناخت خدای تعالی، تمامتِ جواهرِ اشیاء را بشناسند. و چون این مراتب را دانستند، به شریعت و طریقت و حقیقت آراسته شوند. اکنون بدانکه گفتِ بی عمل و گفتِ عملِ بی علم و صورتِ بی معنی به کار نیاید. علم و عمل باید تا سالک را به مقامِ عالی رساند. قَوْلُهُ تَعَالَى: «وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ». [فاطر ۱۰/۳۵] و عملِ اهلِ طریقت ده چیز است:

اول، طلبِ خدای. دوّم، طلبِ مردِ دانا که بی دلیل راه نتوان یافت. سیّوم^{۲۳۳}، ارادت که مرکبِ {۸۶آ} سالک است. هر چند مرکب قوی تر باشد، راه رفتن آسان تر باشد. چهارم، سالک باید که فرمان بر دار و مطیع باشد و هر کاری که کند دنیوی یا اخروی به دستورِ پیرِ دانا کند. پنجم، آنکه اگر شیخ قوّت و لباس و مسکنِ او قبول کند، هر چه دارد ترک کند و الاّ ترکِ فضولات کند. یعنی به قدرِ حاجت نگاه دارد. ششم، باید که متقی و پرهیزکار [۹۴آ] باشد و راست گفتار و راست کردار و حلال خوار باشد. و شریعت را عزیز دارد و به یقین دانند که هر فیض که بدو رسد، از رسول الله علیه السلام است. هفتم، کم گفتن است. و هشتم، کم خوردن است. و نهم، کم خفتن است. و دهم، عزلت است. و این ده^{۲۳۴} خصالِ اهلِ طریق را اثرِ عظیم دارد. چون سالک به صحبتِ دانا به ده چیز مواظبت نماید، [۷۶آ] کمالِ حقیقت روی نماید. ای عزیز، بدانکه عملِ اهلِ حقیقت هم ده است:

اول، آن است که به خدای رسیده باشد و خدا را شناخته و بعد از آن تمامتِ جواهرِ اشیاء را شناخته^{۲۳۵} باشد. علامتِ رسیدنِ سالک به خدای آن است که با خلقِ عالم {۸۶ب} به یکبار صلح کند و از اغراض^{۲۳۶} و انکار آزاد شود. دوّم، هیچ کس را دشمن ندارد، بلکه همه کس را دوست گیرد. ای رفیق، بدانکه هر کسی از محلّتی از مادر آمده اند؛ به اسمی منسوب شده اند. یکی را حنفی و یکی را شافعی و یکی را مالکی و یکی را حنبلی^{۲۳۷} و دیگری^{۲۳۸} را ترسا و یهودی نام نهاده اند. جمله را

^{۲۳۲} "أَوْلَيْكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا" [الأعراف ۱۷۹/۷] "كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا" [الفرقان ۴۴/۲۵]

^{۲۳۳} سیّوم م، س: - ح

^{۲۳۴} ده م، ح: - س

^{۲۳۵} و بعد ... شناخته س: - م، ح

^{۲۳۶} اغراض م، ح: اعتراض س

^{۲۳۷} حنبلی م، س: - ح

^{۲۳۸} دیگری س، ح: دیگر م

همچون خود بیچاره و طالبِ خدای شناس. سیوم، شفقت کردن است بر^{۲۳۹} همه خلق و شفقتِ آن باشد با مردم چیزی کند و چیزی گوید که کار کنند در دنیا و آخرت رستگار باشند. چهارم، تواضع | ۹۴ | است. یعنی مردم را عزیز دارد و به چشمِ عزّت و حرمت بر همه کس نگرد. پنجم، رضا و تسلیم است و آزادی و فراغت و موافقت. ششم، توکل و صبر و تحمل است. هفتم، ترکِ^{۲۴۰} طمع است. زیرا که طَمَعُ أُمِّ الْخَبَائِثِ است. هشتم، قناعت. نهم، آزار نارسانیده و راحت بر همه رسانیدن است. دهم، تمکین است. بدانکه عملِ اهلی حقیقت این است. هر که این دارد مبارکش باد. تا سالک به علم و عمل به کمال نرسد و^{۲۴۱} سیر الی الله و سیر فی الله^{۲۴۲} را تمام نکند؛ این علامات { ۸۷آ } و این صفات در وی پیدا نیاید. [۷۶ب]

[۲.] در معرفتِ انسانِ کامل

انسانِ کامل آن است که به شریعت و طریقت و حقیقت آراسته باشد و چهار چیز او را به کمال بود: اقوال و افعال و اخلاقی نیک و معرفت. هر که این چهار به کمال رسانید^{۲۴۳}، انسانِ کامل است و بدانکه تمامتِ موجودات همچون یک شخص است و انسانِ کامل دلِ آن شخص است و برو هیچ چیز پوشیده نیست. و به تکمیلِ ناقصان مشغول شده و با مردم چیزی گوید که در دنیا و آخرت سودمند باشد و این شخص رحمت است در عالم و ازین جهت پیغمبر علیه السلام را رحمتِ عالمیان گفته اند.

| ۹۵آ | ای برادر، چون انسانِ کامل را حقیقت^{۲۴۴} شنیدی، اکنون بدانکه با وجودِ این بزرگی و کمالِ قدرت^{۲۴۵} بر حصولِ مرادِ او ندارد، به نامرادی به سر می برد و به سازگاری^{۲۴۶} می گذارند و از رویِ علم و اخلاقِ کامل است اما از رویِ قدرت و تحصیلِ مرادِ ناقص و اما ناقص^{۲۴۷} وقتی باشد که انسانِ کامل صاحبِ قدرت و حاکم و پادشاه باشد، اما عجزِ او بیشتر از قدرت و نامرادی او بیشتر از مراد باشد. زیرا که انبیاء { ۸۷ب } و اولیاء و سلاطین بسیار چیزهایی^{۲۴۸} خواستند که باشد اما میسر نبود.

^{۲۳۹} بر س: - م، ح

^{۲۴۰} ترک م، س: ترک و ح

^{۲۴۱} و س، ح: - م

^{۲۴۲} و سیر فی الله م، ح: - س

^{۲۴۳} رسانید س: رسانیدن م، ح

^{۲۴۴} حقیقت س: سفت م، ح

^{۲۴۵} قدرت م، ح: هیچ قدرت س

^{۲۴۶} سازگاری م، ح: سازگری روزگاری س

^{۲۴۷} ناقص م، ح: - س

^{۲۴۸} چیزهایی م، ح: چیزها می

پس معلوم شد که جمیع آدمیان از روی قدرت عاجز اند. به بیچارگی و نامرادی عمر به سر می برند. و چون کاملان بدین سر واقف شدند که آدمی بر حصول مراد [۱۷۷] قدرت ندارد، همه را ترک کردند، آزاد و فارغ شدند. پیس ازین ترک مال و جاه کرده بودند. اکنون ترک شیخی و پیشوایی کردند. و حقیقت سخن آن است که آنان که به تربیت دیگران مشغول شدن، نظر ایشان بر رحمت و شفقت افتاد و آنان که ترک کردند، نظر ایشان بر آزادی و فراغت افتاد. و بعضی گفته اند که حقیقت فراغت | ۹۵ ب | کردن ایشان این است که بیشتر بزرگان که به تربیت مشغول شده اند سبب آن دوستی دنیا شد؛ لِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَام: "آخِرُ مَا يَخْرُجُ مِنْ رُؤُوسِ الصِّدِّيقِينَ حُبُّ الْجَاهِ". لا جرم ترک و عزلت و فراغت و خمول اختیار کردند. زیرا که دانسته اند که چنانکه با غسل گرمی همراه است، با صحبت اهل دنیا پراکندگی همراه است. و اگر کسی پیش ایشان چیزی آوردی، قبول نکردندی. طائفه دیگر { ۸۸ آ } بعد از ترک رضا و تسلیم اختیار کردند و به یقین دانسته اند که آدمی در بیشتر کارها بهبود خود را نمی داند؛ چنانکه وقتی او را چیزی پیش آید که ناخوش آید^{۲۴۹} و حال آنکه بهبود او دران باشد و یا بر عکس. چون این طائفه بدین سر واقف شده اند، دست تدبیر و تصرف از میان برداشته اند و راضی و تسلیم شده اند. و در آمده ردّ و در نا آمده کدّ نکرده اند.

فصل سیوم: در معرفت صحبت اهل تصوّف و سلوک ایشان

[۱. در معرفت صحبت اهل تصوّف]

بدانکه صحبت عزیزان اثرهای عظیم دارد. [۷۷ ب] هم در نیکی و هم در بدی. هر سالک که به مقصد رسید در صحبت دانا رسید^{۲۵۰} و کار صحبت دانا کند. و این ریاضات و مجاهدات | ۹۶ آ | و ارادت و شرط بسیار از جهت آن است که سالک شایسته صحبت دانا گردد و کار سالک تمام شود.

بدانکه سالک یک روز بلکه یک ساعت به صحبت دانا رسد. اگر مستعد باشد، بهتر از آنکه هزار سال بر ریاضات و مجاهدات مشغول باشد. لِقَوْلِهِ تَعَالَى: «إِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ» [الحج ۴۷/۲۲]. امکان ندارد که کسی بی صحبت دانا به مقصد رسد، اگر چه مستعد باشد. { ۸۸ ب } اگر رسد، نادر باشد. اگر کسی گوید که بسیار کسی باشد که به صحبت دانا رسد اما او را فائده نرسد، جواب آن است که از دو حال بیرون نیست: یا استعداد ندارد و یا طالب نباشد. و چون صحبت دانا بررسی، باید که حاضر و مستمع باشی و سخن کم گویی. و اگر از دیگری پرسند، تو جواب نگوئی و اگر

^{۲۴۹} آید س: آید که م، ح

^{۲۵۰} رسید م، س: رسید در صحبت دانا رسید ح

چیزی از تو پرسند و ندانی، زود گویی که نمی دانم؛ شرم^{۲۰۱} نداری. اگر جواب دانی، مختصر ادا کنی و الّا به افاده ادا نمایی و از درویشان شیخ را به طریق امتحان نپرسی^{۲۰۲} و در بند بحث و مجادله نباشی و در میان درویشان تکبر نکنی و در نشستن بالا نطلبی بلکه^{۲۰۳} بالا و منصب ایثار کنی. و اگر در صحبت [۱۷۸] | ۹۶ ب | به غیر^{۲۰۴} از اصحاب کسی بیگانه نباشد، باید که در خدمت تکلف نکنی و بی تکلفی آزادی است و علامت مودت و محبت است. و هر کاری که نه فرض است و نه سنت و نه ضرورت و نه راحت اصحاب نباید، دران عادت کرد که بت شود و در میان اصحاب بت پرست باشی بت شکستن یعنی ترک عادت کار مردان است. {آ۸۹}

ای رفیق، بدانکه ترک قطع پیوند است در ظاهر و در باطن. در ظاهر آن است که دنیایی هر چه داری به گیری ما لا بد ترک کنی و بر درویشان صرف نمایی. و در باطن آن است که دوستی دنیا به یکبار از دل بیرون کنی. و هر چه حجاب راه و مانع سیر تو باشد اگر دنیوی و اخروی باید که ترک بکنی^{۲۰۵}. تو هر خیال کشف حجاب پنداری؛ بیفکنش که همان خود ترا حجاب بود. یعنی چنانکه مال و جاه حجاب راه سالک می شود. وقتی باشد که نماز و روزه بسیار حجاب راه سالک شود. بدانکه حجاب دو است: یکی، نورانی و یکی، ظلمانی. و مال و جاه حجاب^{۲۰۶} ظلمانی است و نماز و روزه حجاب نورانی است. بدانکه بیشتر خلق بت پرستند. باید که ترا درین سخن هیچ شک نباشد. زیرا که هر چیز که سالک را [۲۹۷] | به خود مشغول کند و مانع ترقی او شود، بت او باشد. و چون معنی بت را [۷۸ ب] دانستی، اکنون بدانکه یکی را مال و جاه و یکی را نماز و روزه بسیار بت باشد. و یکی همیشه بر سر سجاده شیخی کند، سجاده بت او باشد. و هر که بر خوی و عادت خود کار کند ازین قبیل باشد. {۸۹ ب} و از اینجا گفته اند که هر کار که سالک کند باید که به اجابت^{۲۰۷} شیخ کند، اگر دنیوی و اخروی. زیرا که هیچ کس بت خود را نشناخته است و هر کس خود را فارغ و آزاد و کامل و موحد شناسد و بت شکن داند^{۲۰۸}.

^{۲۰۱} شرم س، ح: بشرم م

^{۲۰۲} نپرسی س، ح: نپرسی م

^{۲۰۳} بلکه م، ح: - س

^{۲۰۴} غیر س: فرام، ح

^{۲۰۵} ترک بکنی م، ح: ترک کنی س

^{۲۰۶} حجاب س: - م، ح

^{۲۰۷} اجابت م، ح: اجازت س

^{۲۰۸} داند س: - م، ح

و بدانکه مراد ما از ترکِ ترکِ فضولات است، نه ترکِ ما لا بد. زیرا که اگر چه مالِ بسیار سالک را ناپسندیده است و مانعِ راهِ او شود، اما آدمی را لباس و قوت و مسکن به مقدارِ ضرورت ضروری است. زیرا که اگر جمله را ترک کند، محتاجِ دیگران باشد؛ طمع پیدا شود. طَمَعُ أُمَّ الْخَبَائِثِ است. و چنانکه مال و جاه^{۲۵۹} بسیار فسادِ بسیار دارد و ترکِ ما لا بد نیز فسادِ بسیار دارد. و هر که ما لا بد دارد نعمتِ عظیم دارد و هر که ما لا بد ندارد محنتِ عظیم دارد.

[۰.۲] در معرفتِ سلوکِ اهلِ تصوّف

بدانکه اهلِ تصوّف در راه | ۹۷ب | تصوّف سه چیز را اعتبار کنند: اوّل جذبّه، دوّم سلوک، سیوم عروج. جذبّه، عبارت از کشش است. و سلوک، عبارت از کوشش است. و عروج، عبارت از بخشش است. و جذبّه، فعلِ حق است، جلّ و علا که بنده را به خود می کشد. زیرا که بنده [۱۷۹] روی به دنیا آورده و به دوستیِ مال و جاه مشغول شده و عنایتِ حق در رسد و رویِ دل بنده را به خود کشد تا بنده روی از دنیا به خدای آرد. و رسول علیه السلام فرموده است که: "جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي^{۲۶۰} عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ"^{۲۶۱}. و آنچه از طرفِ حق است نامش جذبّه است. آنچه از طرفِ بنده است نامش سلوک است. و محبت و ارادت و عشق و توجّه بنده هر چند زیادت می شود نامش جذبّه می گردد تا به جای رسد که سالک به یکبار ترکِ همه چیز کند و روی به خدای آرد و غیرِ حق را فراموش کند، به مرتبهء عشق رسد.

بدانکه چون کسی^{۲۶۲} را جذبّهء حق در رسد و آن کس در دوستیِ خدای به مرتبهء عشق رسد، بیشتر آن باشد که ازان باز نیاید و در همان^{۲۶۳} مرتبهء عشق زندگانی^{۲۶۴} کند و در همان مرتبه از عالم برود | ۱۹۸ | و این چنین کس را مجذوبِ ابتر گویند. و بعضی^{۲۶۵} ازان مرتبه باز آیند و از خود با خبر شوند و سلوک کرده سلوک را به کمال رسانند. آن کس را مجذوبِ سالک گویند. و اگر اوّل سلوک کند و سلوک را به کمال { ۹۰ب } رساند و بعد ازان جذبّهء حق بدیشان رسد، او را سالکِ مجذوب خوانند. و اگر بعد از سلوک جذبّه به او نرسد، سالکِ مطلق گویند. جمله چهار قسم می شود: مجذوبِ ابتر و

^{۲۵۹} و جاه م، ح: - س

^{۲۶۰} توازي م، س: يوازي ح

^{۲۶۱} نگاه کنید: اسماعیل بن محمد العجلوني، كشف الخفاء و مزيل الإلباس، ج ۱، ص ۳۹۷، حدیث ۱۰۶۹؛ Uysal,

a.g.e., s. 391.

^{۲۶۲} کسی س: کس م، ح

^{۲۶۳} همان س: مان م، ح

^{۲۶۴} زندگانی م: زندوگانی س، ح

^{۲۶۵} بعضی م: بعض س، ح

مجنوبِ سالک و سالکِ غیرِ مجنوب و سالکِ مجنوب. و شیخ شهاب‌الدین رحمة الله علیه فرموده‌اند که: ازین چهار قسم یکی شیخی^{۲۶۶} را می‌شاید که [۷۹ب] مجنوبِ سالک است و آن سه^{۲۶۷} قسم دیگر شیخی را نمی‌شایند. و مردم باید که در اول احتیاط بسیار کنند^{۲۶۸} و مرید هر کس نشوند اگر چه مردم صالح باشند که شیخی و مریدی کارِ دیگر است. و سخن آن‌ها که اهل طامات‌اند، خود نمی‌گویم.

چون معنی جذبیه را دانستی، اکنون بدانکه معنی سلوک سیر است. و سیر بر دو قسم است: سیر الی الله و سیر فی الله. و سیر الی الله نهایت دارد و سیر فی الله نهایت ندارد. اهل تصوف می‌گویند که | ۹۸ب | سیر الی الله عبارت از آن است که سالک چندان سیر کند که به خدای برسد و خدای را شناسد و چون خدای را شناخت، سیر الی الله تمام شد و شروع او در سیر فی الله شد. و سیر فی الله { ۹۱آ } عبارت از آن است که سالک چندان دیگر برود که تمام صفات و اسامی و افعال خدای تعالی را بشناسد و بداند. چون که صفات و اسامی خدای را نهایت نباشد. باید^{۲۶۹} تا زنده باشد، در کار باشد و بر همین بمیرد. فرد:

از صفات تو آنچه در سر ماست کمتر از قطره‌ای ز صد دریاست

این بود سخن اهل تصوف در سلوک.

و اهل وحدت می‌گویند که سیر الی الله عبارت از آن است که سالک چندان سیر کند که بداند که وجود یکی، بیش نیست و آن وجود خدای تعالی است. سیر الی الله تمام شد. و سیر فی الله عبارت از آن است که سالک بعد از دانستن که وجود یکی، بیش نیست و چندان دیگر سیر کند که [۱۸۰آ] تمامت اشیاء را کماهی بداند و بویند^{۲۷۰} و اگر چه دانستن و دیدن ممکن نباشد اما بعضی را استعداد چنان افتاده است که دیدن و دانستن و حقیقت^{۲۷۱} ممکن باشد. | ۹۹آ | این بود که سخن اهل وحدت در سلوک.

ای عزیز، بر مال و جاه و حیوة و صحت اعتماد مکن که افلاک و انجم همیشه در گردش‌اند. هر زمان نقش و صورتِ دیگر پیدا می‌کنند و هنوز { ۹۱ب } صورتِ اول تمام باشد^{۲۷۲} آن را^{۲۷۳} محو

^{۲۶۶} شیخی ح، س: شیخ م

^{۲۶۷} سه س: - م، ح

^{۲۶۸} کنند س: گفتند م، ح

^{۲۶۹} باید م، ح: باید که س

^{۲۷۰} بویند س: بر بیند م، ح

^{۲۷۱} حقیقت م، ح: حقیقت اشیاء س

^{۲۷۲} باشد م، ح: نا شده س

می‌کنند، معین به موجِ دریا^{۲۷۴} ماند و یا خود موجِ دریاست. عاقل بر موجِ دریا عمارت نکند و درویشی^{۲۷۵} اختیار کن که عاقل‌ترین خلق درویشان‌اند که به اختیارِ خود درویشی گزیده‌اند. و دانسته‌اند که در زیرِ هر مرادی صد نامرادی هست و عاقل از بهرِ یک مراد صد نامرادی قبول نکند. قرار نیست جهان را به ناخوشی و خوشی^{۲۷۶} که او به عهدِ وفا سخت سست^{۲۷۷} بنیاد است.

فصل چهارم: در معرفتِ خدای تعالی و روحِ انسانی و عروج و ترقی و مبداء و معاد و وصیتِ مشایخ

[۱. در معرفتِ خدای تعالی]

و علماء اهلِ تصوّف می‌گویند که تمامتِ انبیاء و اولیاء بر آنند که عالم را صانع‌ی هست و بر اثباتِ صانع دلیل‌ها گفته و کتاب‌ها ساخته‌اند. و بر دلیل‌گفتن ما حاجت نیست. و چنین می‌گویند که صانعِ عالم یکی است و قدیم است [۹۹ب] [۸۰ب] و اوّل و آخر و حد و نهایت و مثل و شریک ندارد. احد حقیقی است. اجزاء ندارد و قابلِ تجزّی و تقسیم و خرق و التیام نیست. و در زمان و مکان نیست. و جهت و شکل و صورت ندارد و موصوف است به صفاتِ { ۹۲آ } سزا و منزّه است از صفاتِ ناسزا و علماء اهلِ حقیقت این سخن را قبول کرده سخنِ دیگر^{۲۷۸} زیادت کرده‌اند که ذاتِ خدای تعالی نوری است نامحدود و نامتناهی و بحری است بی‌پایان و بی‌کران و هیچ ذره‌ای از ذراتِ موجودات نیست که خدای تعالی به ذات به آن محیط نیست و ازان آگاه نیست. قَوْلُهُ تَعَالَى: «أَلَا إِنَّهُمْ فِي مَرِيئَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ» [فصلت ۴۱/۵۴] «وَإِنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا» [الطلاق ۶۵/۱۲]. و بدانکه ذاتِ خدای تعالی به غایت نزدیک است و از اعلاّی علین تا اسفلِ سافلین در قربِ او یکسان است تا سالک ازین قرب با خبر نشود، از خدای تعالی بی‌بهره و بی‌نصیب بود. بدانکه حسّ و عقل این قرب را در نمی‌یابد و شناسنده و دریابنده این قرب نور الله است. و هر که به نور الله رسید این قرب را در یافت. قرب، چهار مرتبه دارد. عقل به سه مرتبه بیش راه نمی‌یابد^{۲۷۹}. اوّل

^{۲۷۳} آن را س: و آن را م، ح

^{۲۷۴} دریا س: دریاست م، ح

^{۲۷۵} درویشی م، س: درویش ح

^{۲۷۶} خوشی م، ح: خوش س

^{۲۷۷} سست ح، س: است م

^{۲۷۸} دیگر ح، س: دیگران م

^{۲۷۹} یابد م، ح: یابد س

| ۱۰۰ آ | قَرَبِ زَمَانِي، دَوْمِ قَرَبِ مَكَانِي، سِيَوْمِ قَرَبِ صَفْتِي. اَمَّا قَرَبِ زَمَانِي، چنانکه گویند مصطفی علیه السلام به ما نزدیک تر است از عیسی علیه السلام. و قَرَبِ مَكَانِي، چنانکه گویند قمر به ما نزدیک تر است از مشتری. { ۹۲ ب } و قَرَبِ صَفْتِي، چنانکه گویند بایزید به ما نزدیک تر است [۸۱ آ] از عتبه و شبیه اگر چه بایزید به زمان و مکان از عتبه و شبیه دور تر بود. پس اینجا مراد به قَرَبِ و بعد قَرَبِ زَمَانِي و مَكَانِي و صَفْتِي بود اَمَّا قَرَبِ خَدَائِ تَعَالَى با موجوداتِ دیگر سَرَّ « وَهُوَ مَعَكُمْ أَيَّنَمَا كُنْتُمْ » [الحديد ۴/۵۷] بود. یعنی عارفِ صاحبِ بصیرت داند که این مرتبه، مرتبه چهارم است. و چون جلالتِ این قَرَبِ بر عارف سایه اندازد، در نظرِ عارفِ قَرَبِ انبیاء و اولیاء و مورچه و پشه با حق تعالی یکسان نماید. قَوْلُهُ تَعَالَى: « مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَؤُتٍ » [الملك ۳/۶۷] وَ قَوْلُهُ تَعَالَى: « وَ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ » [البقرة ۲/۱۱۵]. قَرَبِ حق تعالی با جملهء عالم برابر است اَمَّا كَارِ آن دارد که ازین قَرَبِ آگاه است. و هر که بدین قَرَبِ رسید سیر الی الله تمام کرد^{۲۸۰} اَمَّا تا سالک از مضیقِ زمان و کثافتِ مکان بیرون نرود، این قَرَبِ کشف نشود و طیرانِ او به ازل متّصل نگردد. و اینجا بدایتِ عالمِ الازمان را^{۲۸۱} ازل می گویند. در اینطور^{۲۸۲} ماضی و مستقبل | ۱۰۰ ب | بر می خیزد و سَرَّ "لَيْسَ عِنْدَ اللَّهِ صَبَاحٌ وَ لَا مَسَاءٌ" از نقابِ عزّت بیرون می آید. { ۹۳ آ } وَ قَوْلُهُ تَعَالَى: « يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ فَانْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ » [الرحمن ۳۳/۵۵] جمال نماید. این بود سخنِ اهلِ تصوّف در معرفتِ خدای و قَرَبِ او و این سخنان به غایت نیک است اَمَّا به فهمِ هر کسی در نیاید. زیرا که [۸۱ ب] اکثرِ مردم در مرتبهء حسنّ و عقل اند و در یابندهء این سَرَّ نور الله است.

ای برادر، نتوان^{۲۸۳} گفت که ذاتِ خدای بالای ملک و ملکوت است و یا زیرِ اوست. چرا که ملک و ملکوت متناهی است و ذاتِ خدای تعالی نامتناهی است. معلوم کردی که اینچنین نمی توان گفت. پس طریقِ دیگر نیست اَلَا آنکه باهم باشد که در معیت حدّ و نهایت و جهت لازم نیاید اَمَّا در معیت فرق است. معیتِ جوهر به جوهر و معیتِ عرض به جوهرِ دیگر است و معیتِ روح به جسمِ دیگر^{۲۸۴} و معیتِ خدای تعالی با عالم و عالمیانِ دیگر. یعنی هر چیز که لطیف تر است احاطتِ او بیشتر است. و اگر خواهی که روشن تر ازین بگویم که دانستنِ این سخنان از مهمات است، بدانکه | ۱۰۱ آ | خاک غلیظ است و آب ازان لطیف تر و هوا ازان لطیف تر و آتش { ۹۳ ب } ازان لطیف تر است. و

^{۲۸۰} کرد س: شد م، ح

^{۲۸۱} راس: - م، ح

^{۲۸۲} این طور س، م: این طو ح

^{۲۸۳} نتوان س: - ح، م

^{۲۸۴} دیگر ح، م: - س

اکنون بدانکه این چهار چیز به نسبت لطافت و کثافت هر یکی در این^{۲۸۵} عالم مکانی دارند و دیگری در مکان او نمی تواند بود. مثلاً: اگر طشتی را پر خاک کنی، چنانکه در آنجا هیچ خاک دیگری را جای نباشد و آب را در میان آن خاک مکان خاصی هست که خاک در آن مکان نمی تواند بود^{۲۸۶} و آب می تواند بود. و این چنین آتش را در میان هوا مکان خاصی هست که هوا در آن میان نمی تواند بود. زیرا که هر چیز که لطیف تر است احاطهء او بیشتر است. پس هیچ ذره ای از ذرات آن [آ۸۲] خاک نیست؛ در آن طشت که بر آن آب محیط نیست و هیچ ذره ای از ذرات آن خاک و آب نیست که بر آن هوا محیط نیست و هیچ ذره ای از ذرات آن خاک و آب و هوا نیست که بر آن آتش محیط نیست. و اگر چنین نبود، مزاج پیدا نیامدی و نبات و غیر آن نرویدی. و اگر چه هر چهار با یکدیگر اند، اما محیط یکدیگر اند و اگر چه با یکدیگر معیت دارند، اما هر یکی در مکان خود اند. زیرا که کثیف در مکان [ب۱۰۱] لطیف نمی تواند بود. اگر خواهی که به یقین دانی که هر چهار با یکدیگر اند و محیط یکدیگر اند و با هم معیت {آ۹۴} دارند و هر یک در مکان خود اند. به این دلیل بدانکه اگر کسی دست در آتش کند، دست بسوزد اما تر نکند. و اگر کسی دست در آب کند، تر کند اما نسوزد. و اگر کسی دست در آب جوشان کند، هم بسوزد و هم تر کند. پس معلوم شد که اینجا آب و آتش با هم اند و ترا عین یقین است که آب و آتش در یک مکان نتوانند بود. زیرا که ضدان لایجتماع اند و لکن هر کدام در مکان خود اند اما با هم^{۲۸۷} معیت دارند. مثال دیگر: اگر شمعی را در خانه تاریک بیاورد و خانه از نور شمع روشن شود، جای هوای آن خانه تنگ نشود و حاجت نباشد که بعضی از هوای آن خانه بیرون رود تا شعاع شمع جای یابد. [ب۸۲] یعنی نور هوا را خرق نمی کند. زیرا که هر کدام در مکان خود اند.

ای عزیز، بدانکه تقریرها که کرده شد نظیر سخن ما نیست. زیرا که عناصر هر چهار جسم اند و در مکان و جهت اند و قابل خرق و التیام اند و سخن ما در ذات خدای تعالی است و خدای تعالی جسم و جسمانی نیست [آ۱۰۲] اما این سخنها از برای فهم طالبان گفته شد تا بدین سخنها آشنا شوند که این نوع به غایت شریف است و معرفت خدای {ب۹۴} تعالی و قرب او موقوف است به دانستن این نوع علم.

^{۲۸۵} این ح، س: - م

^{۲۸۶} بود س، م: - ح

^{۲۸۷} با هم س: هم م، ح

[۰۲] در معرفتِ روح انسانی

بدانکه روح انسانی داخل و خارج جسم نیست و باهم معیت دارند و هیچ ذره‌ای از ذرات جسم نیست که روح به ذات مع نیست و بر آن محیط و آگاه نیست. با آنکه چنین است اما روح در مکان خود است و جسم در مکان خود است و در مکان یکدیگر نمی‌تواند بود. زیرا که لطیف کثیف را خرق نمی‌تواند کرد و روح نه در جسم و نه بر جسم و نه متصل و نه منفصل جسم است. و حلولی غلط کرده‌اند که گفته‌اند روح در جسم است و خدای تعالی در همه او^{۲۸۸} است.

ای سالک، بدانکه روح انسانی به غایت لطیف است اما هیچ نسبت ندارد به خدای تعالی. ذات خدای تعالی الطیفِ الطیفِ الطیف است. از موجودات هیچ چیز ذات خدای تعالی را خرق نتواند کرد. هر چیز که [آ۸۳] لطیف تر است احاطت او بیشتر است و ذات خدای تعالی لطیف حقیقی است. | ۱۰۲ ب | و معنی «وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ» [الأنعام ۶/۱۰۳؛ الملک ۶۷/۱۴] این^{۲۸۹} است.

و من کلام حجة الاسلام قُدَسَ سِرُّهُ روح هست نیست نماست که {آ۹۵} هر کس را بدو راه نبود و سلطان و^{۲۹۰} قاهر و متصرف اوست و قالب اسیر و بیچاره وی است. و هر چه بیند از قالب بیند و قالب ازان بی خبر و کلی عالم را بر قیوم عالم همین مثال است که قیوم عالم هست، نیست نماست و عالم نیست، هست نماست و هیچ ذره‌ای از ذرات عالم را قوام و وجود نیست به خود بل به قیومی وی است. و قیومی هر چیزی به ضرورت با وی به هم است و حقیقت وجود وی را بود و وجود مقوم از وی بر سبیل عاریت بود و معنی "وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ" این بود. یعنی او با شماست هر جا که باشید و لکن کس این معیت را مثل معیت جسم با جسم و یا معیت عرض با عرض و یا معیت عرض با جسم ندارند. و این سه معیت در حق قیوم عالم محال است. و معیت قیومیت قسم رابع است. یعنی از قبیل معیت وجود است به ماهیات. زیرا که مراد به وجود مبداء آثار است و مبداء [آ۱۰۳] آثار جز حق تعالی نیست و اما وجود عالم از آثاری است که مترتب می‌گردد بر معیت حق سبحانه به ماهیات معیت به حقیقت این است. و شک نیست که {ب۹۵} معیت وجود [ب۸۳] به ماهیت در صفت معیت اقوی است. از معیت جسم به جسم و یا عرض به عرض و یا عرض با وجود آنکه میان این امور علاقه توقف وجود گیرد و این نیز هست، نیست نماست. یعنی این معیت هست اما ظاهر نیست. فرد:

این معیت در نیابد عقل و هوش زین معیت دم مزین بنشین خموش

^{۲۸۸} او ح، م: اه س

^{۲۸۹} این م، ح: و این س

^{۲۹۰} و م: - ح، س

ای عزیز، از روح اضافی کلمه چند بنویسم تا به قدر استعداد خود فهم کنی. اگر چه این روح اضافی یک روح است، اما محیط عالم است. زیرا که عالم ازو پیدا آمده است. و روح اضافی، ظاهری و باطنی دارد. و ظاهری او، اجسام عالم و عالمیان است و باطن او حیوة عالم و عالمیان است. هر که باطن خود را صافی گرداند باطن روح اضافی درو حاصل شود و حیوة ابدی او گردد و باطن روح اضافی از جای نیامده است و به جای نمی رود، دائم محیط | ۱۰۳ ب | و آگاه است. و چون به این روح زنده شدی، چیزها را چنانکه چیزهاست دانستی و دیدی و مبداء و معاد خود را مشاهده کردی و ارواح انبیاء و اولیاء با تو گویا شد^{۲۹۱} { ۲۹۶ آ } تا هر چه پیش ازین رفته بود با تو حکایت کنند.

[۰.۳] در معرفت عروج و ترقی آدمیان

بدانکه انسان چون تصدیق کرد، به مقام ایمان رسید^{۲۹۲}؛ نامش مؤمن شد. با وجود تصدیق انبیاء^{۲۹۳} طاعت کرد، نامش عابد شد. و با وجود طاعت روی از دنیا گردانید، نامش زاهد شد. و با وجود زهد [۲۸۴ آ] حکمت های جواهر اشیاء را دانست، نامش عارف شد. و با وجود معرفت مستعد الهام شد، نامش ولی شد. و با وجود الهام به معجزه مخصوص شد، نامش نبی شد. و با وجود معجزه او را کتاب داد، نامش اولوالعزم شد. و با وجود کتاب شریعت و^{۲۹۴} قبله دیگر بنهاد، نامش خاتم الانبیاء شد. و مؤمن یک مرتبه ترقی کرد و خاتم نه مرتبه ترقی کرد. و چون اول و آخر را دانستی، ما بین هما را چنین قیاس کن.

[۰.۴] در معرفت مبداء و معاد

چون ترقی سالکان را [۱۰۴ آ] دانستی، اکنون بدانکه علماء می گویند که ترقی نه مرتبه دارد، زیاده نیست اما هر کدام که آخرتر است مرتبه علم و تقوای او بیشتر است. چنانکه علم و تقوی هیچ کس به خاتم انبیاء نرسد. پس هر کس به هر مرتبه ای که باشد بعد از مفارقت { ۹۶ ب } روح از قالب بازگشت او به آن مقام خواهد بود. و معلوم شد که مقام روح مؤمن آسمان اول باشد و مقام روح خاتم عرش بود و باقی در میانه باشند. و نزد علماء این نه مرتبه عطایی است. هر یک را مقامی معلوم است از

^{۲۹۱} شد م، ح: شده س

^{۲۹۲} به مقام ایمان رسید ح، م: - س

^{۲۹۳} انبیاء ح، م: - س

^{۲۹۴} و س: - ح، م

مقام خود در نگذرنند^{۲۹۵}. یعنی عارف به سعی و کوشش به مقام نبی^{۲۹۶} نتواند رسید. همچنین قیاس می کن^{۲۹۷}.

و اهل وحدت می گویند که ترقی سالکان را حد نیست. زیرا که اگر آدمی مستعد را هزار سال عمر باشد به مشاهده و مجاهده مشغول باشد، هر روز چیزی داند^{۲۹۸} که روز پیش ندانسته باشد. زیرا که علم و حکمت خدای تعالی را [۸۴ب] نهایت نباشد. رسول الله فرموده^{۲۹۹}: "مَنْ اسْتَوَى يَوْمَهُ فَهُوَ مَعْبُودٌ".

ای فقیه^{۳۰۰}، علماء گفته اند که روح انسانی بعد از مفارقت قلب یکجا باز خواهد گشت^{۳۰۱}. اهل وحدت می گویند که [۱۰۴ب] روح انسانی، از جای نیامده است که باز به آنجا گردد. و روح اضافی^{۳۰۲} یک روح است؛ دائم حاضر و محیط عالم است. اگر صد هزار کس بیاید، به مرتبه انسانی برسد و استعداد حاصل کند، روح اضافی حیوة همه شود. و اگر صد هزار کس بمیرد، روح اضافی به جای خود باشد؛ ذره ای از او کم نشود و زیادت نگردد و چنانکه در آفتاب روی صد هزار کس بنشینند^{۳۰۳} {۱۹۷آ} و خانه سازند و روزن خانه گذارند، آفتاب همه را روشن کند. و اگر صد هزار خانه خراب شود، از آفتاب هیچ چیز کم نشود و زیادت نگردد. و آفتاب که مظهر روح اضافی است چنین است و روح اضافی که مظهر ذات خدای تعالی است. بنگر تا چون باشد و بدانکه آدمی چون به روح اضافی زنده شود و دل او به نور الهی منور شود و به عقل رسد^{۳۰۴} عاقل شود^{۳۰۵}. آن عقل که رسول علیه السلام فرمود: "الْعَقْلُ نُورٌ فِي الْقَلْبِ يَفْرُقُ بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ". آدمی تا به روح اضافی^{۳۰۶} زنده نشود، به عقل نرسد و عاقل نشود چون به عقل رسید و عاقل شد. اکنون وقت آن است که به علم رسد و^{۳۰۷} عالم شود

^{۲۹۵} در نگذرنند س، م: در بگذرنند ح

^{۲۹۶} نبی س: ولی ح، م

^{۲۹۷} همچنین قیاس می کن م، ح: - س

^{۲۹۸} چیزی داند م، س: چیزی اند ح

^{۲۹۹} رسول الله فرموده ح، م: رسول علیه السلام فرمود س

^{۳۰۰} فقیه م، س: فقیه و ح

^{۳۰۱} گفته اند ... گشت م، ح: - س

^{۳۰۲} اضافی س: - م، ح

^{۳۰۳} بنشینند م، س: بنشینند ح

^{۳۰۴} رسد س: رسید م، ح

^{۳۰۵} شود س: شد م، ح

^{۳۰۶} اضافی م، س: اضافی را ح

^{۳۰۷} و م، ح: - س

و چون | ۱۰۵ آ | به عقل و علم رسید. اکنون وقت آن است که به نور خاص رسد و به سر گنج رسد و چون به سر گنج رسید، به کمال خود رسید و عروج را^{۳۰۸} تمام کرد. [۱۸۵ آ]

ای برادر، اگر کسی را سر گنج^{۳۰۹} حاصل شود، اگر^{۳۱۰} خود را نگاه دارد و سخنی^{۳۱۱} نگوید و بر آن تحمل کند،^{۳۱۲} هر روز^{۳۱۳} پایش در گنجی فرو رود که گنج روز گذشته مانند قطره و بحری باشد اما بیشتر خلق باشند که سر در سر گنج کنند اما^{۳۱۴} نتوانند نگاه داشتن و فاش کنند سبب فتنه ایشان شود مثل فقری که گنج یابد و از حرص خاموش نتواند بود و در فتنه بزرگ بماند^{۳۱۵}. و مگر دانای کم گوی بی التفاتی آزادی که فراغت را بالای همه بیند { ۹۷ ب } هر چند اندرون وی با وی گوید که به گوی او نگوید. این زمان بسته زبان دیگر بگشاید.

و بدانکه قالب آدمی مثال مشکوه است و روح نباتی که در جگر است، به مثابه زجاجه است و روح حیوانی که در دل است، به مثابه فتیله است و روح نفسانی که در دماغ است، به مثابه روغن است و روح انسانی به مثابه نور^{۳۱۶} است. مصباح تمام شد. کار سالکان | ۱۰۵ ب | این است که این مصباح را تمام کنند تا به کمال خود رسند. چون این مقدمات را معلوم کردی، اکنون بدانکه روح نفسانی که در دماغ است، به مثابه روغن است. می خواهد که اندرون آدمی را روشن گرداند تا چیزها را چنانکه چیزهاست ببیند و بداند اگر چه پاک و پر نور و پیوسته بود. چون روح انسانی که روح اضافی می گویند به روح نفسانی پیوست^{۳۱۷}. و نور عقل شد. نور علی نور این است. در جواهر [۸۵ ب] التفسیر می فرماید که خدای تعالی تشبیه کرده سینه مؤمن را به مشکوه و دل او را به قندیل زجاجه و ایمان او را به چراغ و قندیل را به کوبهء درخشنده و کلمهء اخلاص شجرهء مبارکه، نفس کلمه که بر زبان گذرد و عالم منور کند. چون تصدیق قلب با او باز گشت نور علماء نور شد^{۳۱۸}. «قَوْلُهُ تَعَالَى: «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ»

^{۳۰۸} را م، ح: - س

^{۳۰۹} سر گنج س: گنج سر گنج م، ح

^{۳۱۰} اگر م، ح: باید و س

^{۳۱۱} سخنی م، ح: سخن س

^{۳۱۲} کند م، ح: و کند س

^{۳۱۳} روز س: روز که م، ح

^{۳۱۴} اما س: و م، ح

^{۳۱۵} بماند س: نماید م، ح

^{۳۱۶} نور م، ح: نار س

^{۳۱۷} پیوست - م، ح

^{۳۱۸} مصباح ... نور شد م، ح: پس سالک باید که کار کرده و سعی نموده خود را انبار رساند تا عالم را روشن گرداند و چیزها را چنان که چیست هاست بداند و چون روح انسانی به روح نفسانی پیوست نورا علی نور شد س

[النور ۳۵/۲۴]. این نوره نورِ خاص است که ذاتِ خدای تعالی است و اگر کسی را این دولت دست داد^{۳۱۹} که به ذاتِ خدای تعالی رسید^{۳۲۰} و به کمالِ انسانی رسید و دائره تمام شد. این است معنی مِنْهُ بَدَأُ وَإِلَيْهِ يَعُودُ.

آورده اند که حق تعالی در جوابِ داود | آ ۱۰۶ | فرمود: "كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا"^{۳۲۱}. اینجا شناخته شد و کمالِ خود را بدید و صفات و اسامی و افعال و حکمت های خود را مشاهده کرد. و اهلِ وحدت این حقیقت را چهار دریا اعتبار کرده اند: و دریایِ {آ ۹۸} اوّل، ذاتِ خدای تعالی است. و دریایِ دوّم، روحِ اضافی است. و دریایِ سیوم و چهارم، ملک و ملکوت است. و موجودات بیش ازین نیستند. این مجموع سخنِ اهلِ وحدت است. اگر چه به ظاهر شرع [را] راست نمی نمایند. باید که دوستان تا وقت نیاید این باب را مطالعه نکنند؛ زیرا که موقوف به وقت است. عقل را درین معنی راه نیست اما علماء متشرعه می گویند که دریایِ اوّل، ذاتِ خدای تعالی است. آن سه [آ ۸۶] دریایِ دیگر را^{۳۲۲} بیافزیده است. یعنی از نیست هست کرده است. و اهلِ وحدت می گویند که امکان ندارد که نیست هست شود و یا هست نیست شود. همیشه هست هست باشد و همیشه نیست نیست باشد. و اهلِ تصوّف^{۳۲۳} اهلِ وحدت را پرسیدند: پس چون ذاتِ خدای تعالی^{۳۲۴} ظاهر شد؟ جواب دادند که: در اوّل ذاتِ خدای تعالی گنج پنهان بود. خواهست که آشکارا شود، شناخته گردد^{۳۲۵}، تجلی کرد | ب ۱۰۶ | از باطن به ظاهر آمد؛ دریایِ دوّم و سیوم و چهارم ظاهر شدند و این جمله در یک طرفه العین بود بلکه کمتر. قَوْلُهُ تَعَالَى: «وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ» [القمر ۵۴/۵۰] وَهُوَ أَقْرَبُ. و مفرداتِ ملک و ملکوت دائم در تجلی اند و ازیشان {ب ۹۸} مرکبات پیدا آمدند و می آیند. این است تمام موجودات و این همه از تجلیِ دریایِ اوّل ظاهر شدند. پس دریایِ اوّل که گنج پنهان بود باطنِ خدای تعالی بود^{۳۲۶} تجلی کرد، به ظاهر آمد^{۳۲۷}، این همه ظاهر شدند. پس در وجود نیست آلا باطنِ خدای تعالی معلوم شد که به غیر از وجودِ خدای تعالی وجودِ دیگر نیست و امکان ندارد که باشد.

^{۳۱۹} داد س: دهد م، ح

^{۳۲۰} رسید س: رسد م، ح

^{۳۲۱} نگاه کنید: Uysal, a.g.e., s. 268.

^{۳۲۲} را م، ح: - س

^{۳۲۳} و اهلِ تصوّف م، ح: سؤال س

^{۳۲۴} ذاتِ خدای تعالی س: - م، ح

^{۳۲۵} شناخته گردد م، ح: - س

^{۳۲۶} بود س: - م، ح

^{۳۲۷} آمد س، ح: - م

و چنانکه عزیزی گفته است که نیست خود نیست و هر چه هست هستی خدای تعالی است. و این نظیر این سخن است که عبد الله ابن عباس^{۳۲۸} گفته است رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: اگر من این آیت را که «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ [۸۶ب] مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» [الطلاق ۱۲/۶۵] چنانکه هست معنی بگویم خلق مرا کافر خوانند و راست گفته است. اکنون من از خود چیزی نمی گویم | ۱۰۷آ | و می گویم اهلِ وحدت چنین می گویند و اهلِ تصوّف چنین. تو^{۳۲۹} هر کدام که می خواهی قبول کن.

ای رفیق، سخن این فقیر را بشنو، به سمع قبول و خود را^{۳۳۰} بشناس تا سخنان که گفته شد جمله بر تو روشن شود که حق به دست کیست. اگر سخن اهلِ وحدت را تمام فهم نکردی، روشن تر ازین بگویم. { ۹۹آ } بدانکه اهلِ وحدت می گویند که این چهار دریا که هست همیشه این چنین بوده اند که این ساعت هستند و همیشه چنین خواهد بود. به این معنی که این چهار دریا اول و آخر ندارند و بعضی بر بعضی مقدم نیستند. نه تقدّم ذهنی و نه تقدّم خارجی و نه تقدّم زمانی و هیچ یک از یکدیگر پیدا نیامدند از جهت آنکه وجود یکی، بیش نیست. در وجود واحد تقدّم و تأخر نباشد. و سخن عوام اهلِ وحدت این است.

و خواص اهلِ وحدت می گویند که راست است که این چهار دریا اول و آخر ندارد اما^{۳۳۱} دریایِ اول مقدم است بر دریایِ دوم و دوم بر سیوم و سیوم^{۳۳۲} بر چهارم به تقدّم ذهنی، نه تقدّم خارجی و زمانی همچون تقدّم قرص آفتاب بر شعاع او و یا تقدّم وجود [۸۷آ] علت بر وجود معلول و دریایِ دوم | ۱۰۷ب | از دریایِ اول ظاهر شد و دریایِ دوم که روح اضافی است همان دریایِ اول است اما در اول گنج پنهان بود. در دوم همان گنج پنهان است که آشکارا شد و از باطن به ظاهر آمد و دریایِ سیوم و چهارم همان دریایِ دوم است که از باطن به ظاهر آمدند، { ۹۹ب } ملک و ملکوت شدند. به حقیقت این ظهور و بطون یک وجود است و هر چند ظاهر تر می شود، آشکارا تر می شود و شناخته تر می گردد. این است سخن خواص اهلِ وحدت. شعر:

هر آن نقشی که بر صحرا نهادیم تو زیبا بین که ما زیبا نهادیم

^{۳۲۸} این م: - س، ح

^{۳۲۹} تو س: - م، ح

^{۳۳۰} راس، ح: - م

^{۳۳۱} اما م، ح: و اما س

^{۳۳۲} و سیوم م، س: - ح

سر مویی ز صنع خود نمودیم

جهان را در پس غوغا نهادیم^{۲۳۳}

ای عزیز، پیش از وقت ما این چهار دریا را چنانکه این چهار دریاست کم کسی در یافتند و آنان که در یافتند نگفتند بلکه چیزی نشان دادند چنانکه گفته شد. و چون استعداد متأخرین زیاده است، باید که سعی نمایند تا ازین چهار دریا را چنانکه چهار دریاست بدانند و مشاهده کنند. اهل تصوف، ذاتِ خدای تعالی را نور بسیط نامتناهی می گویند. و اهل وحدت نیز، همین می گویند و هم می گویند که خدای تعالی خواست که | ۱۰۸ آ | خود را آشکارا کند و شناساند و صفات و اسماء و حکمت های خود را مشاهده کند [۸۷ ب] و جمال با کمال خود را به بیند، جمال در مرآة توان دید و آدم را مرآة جمال خود گردانید و خود را مشاهده کرد. شعر:

فرستادیم آدم را به بیرون { ۱۰۰ آ } جمالِ خویش بر صحرا نهادیم

جمالِ ما بین کین رازِ پنهان اگر چشمت بود پیدا نهادیم

و گر چشمت نباشد همچنانست که گوهر پیش نابینا نهادیم^{۲۳۴}

ای طالب، گمان نبری که به غیر از وجود خدای تعالی وجودی دیگری هست. وجود یکی، بیش نیست اگر چه اسماء بسیار دارد و چون نیک نیکوی یک وجود، یک مسمی است. شعر:

مشو احوالِ مسمی جز یکی نیست اگر چه این همه اسما نهادیم^{۲۳۵}

ای طالب، چون بزرگی آدم را دانستی، بعد ازین هر چه طلب کنی در خود بطلب و از خود بطلب و از خود بیرون چه طلب کنی؟ و اگر ذات و صفات و اسماء و افعال خدای طلب می کنی، در خود طلب کن و اگر ملائکه و ابلیس و بهشت و دوزخ و قیامت و حساب و ثواب و عقاب و صراط و میزان و جام جهان نمای و آب حیوة | ۱۰۸ ب | می طلبی، از خود طلب کن. یعنی اگر تو نیک باشی، همه نیک است.

در جستِ جامِ جم جهان پیمودیم روزی نه نشستیم و شبی نغنودیم

ز استاد چو وصفِ جامِ جم بشنودیم خود جامِ جهان نمای جم بودیم^{۲۳۶}

^{۲۳۳} نگاه کنید: فرید الدین عطار نیشابوری، دیوان قصائد و ترجیعات و غزلیات، با تصحیح سعید نفیسی، ج ۳، تهران، انتشارات کتابخانه سنائی، بدون تاریخ، ص ۴۱۶، غزل ۵۵۵.

^{۲۳۴} نگاه کنید: فرید الدین عطار نیشابوری، دیوان قصائد و ترجیعات و غزلیات، با تصحیح سعید نفیسی، ص ۴۱۶، غزل ۵۵۵.

^{۲۳۵} نگاه کنید: فرید الدین عطار نیشابوری، دیوان قصائد و ترجیعات و غزلیات، با تصحیح سعید نفیسی، ج ۳، ص ۴۱۶، غزل ۵۵۵.

ای سالک، این مضمون را به عبارتِ دیگر شرح دهم شاید که [آ۱۸۸] در یابی. بدانکه آدمی {۱۰۰ب} میوه درختِ موجودات است. ترا معلوم است که زنده و خلاصه درخت میوه باشد و بنا کردنِ درخت از برای میوه خواهد بود و درخت چون به میوه رسد، به کمالِ خود رسد و چون میوه درخت پیدا آمد، عاقل داند که تخمِ میوه درخت همین میوه بوده باشد. و داند که از تخمِ میوه این همه مراتبِ درخت موجود بودند. بالقوه و از قوت به فعل آمدند. و درخت سه مرتبه دارد: مرتبه ذات و مرتبه وجه و مرتبه نفس. و تخمِ درخت ذاتِ درخت است و چون درخت به کمال رسید، کمالِ درخت وجهِ درخت است و کمالِ درخت آن باشد که هر چه در تخمِ درخت بالقوه موجود بوده باشد آن جمله بالفعل [آ۱۰۹] بر درخت موجود آید و هر دو مرتبه به قوتِ درخت است. و صفاتِ درخت در مرتبه ذاتِ درخت است و اسامیِ درخت در مرتبه وجهِ درخت است و افعالِ درخت در مرتبه نفسِ درخت است. زیرا که صفت صلاحیت است و اسم علامت است و فعل خاصیت است. ای رفیق، تو ازین سخن ذات و صفات و اسامی و افعالِ خدای تعالی فهم کن.

ای برادرِ عزیز، بدانکه روندگانِ راهِ خدای {آ۱۰۱} مدّت‌ها در خدمتِ علماء تحصیلِ علوم کرده اند و بعد از آن [ب۸۸] در خدمتِ مشایخ آمده، مدّت‌ها ریاضت کشیده و در معرفتِ آفرینش کتاب‌ها ساخته‌اند و مرید بسیار گرفته به تربیتِ ایشان مشغول شده‌اند. بالاخر دانسته‌اند که خدای را آنچنان که خداست نمی‌توان دانست عجز آورده‌اند. قَوْلُهُ: أَلْعَجْزُ عَنْ ذَرَكِ الْإِدْرَاكِ إِذْرَاكٌ وَالْبَحْثُ عَنْ سِرِّ الدَّاتِ إِشْرَاكٌ. دیگر دانسته‌اند که چیزها را چنانکه چیزهاست نمی‌توان دانست؛ اعتراف نموده‌اند که شعر:

کس را به حقیقتِ ازل راه نشد وز سرّ فلک هیچ کس آگاه نشد

از راز نهفته هر کسی چیزی گفت معلوم نگشت هیچ کوتاه نشد |ب۱۰۹|

ای طالبِ المطلوب، دانایان گفته‌اند که مصلحتِ آدمی در آن است که دعویِ محققى از سر بنهد و به عجزِ نادانیِ خود اقرار کند و به یقین داند که خدای تعالی را آنچنان که اوست نمی‌توان دانست و چیزها را که آنچنان که چیزهاست نمی‌توان شناخت. پس شریعت را عزیز دارد. عزیز داشتنِ شریعت آن باشد که^{۳۳۷} انقیادِ اوامر و اجتنابِ {ب۱۰۱} نواهی کند و متقی و پرهیزکار^{۳۳۸} باشد. و هیچ نکته‌ای از نکاتِ شریعت فرو نگذارد و راست گفتار و راست کردار باشد. و از اوصاف و اخلاقِ نا

^{۳۳۶} نگاه کنید: شیخ روزبهان بقلی شیرازی، کتابِ عِبَرِ الْعَاشِقِينَ، به تصحیح هنری کرین، محمد معین، ج ۳، تهران، انتشارات

منوچهری، ۱۳۶۶ - ۱۹۸۷، ص ۴۹.

^{۳۳۷} که س: - ح، م

^{۳۳۸} پرهیزکار س، م: پرکار ح

پسندیده تمام پاک شود. نتیجه جمعیت لقمه حلال و صحبت نیکان را داند و از لقمه حرام [آ۸۹] و صحبت بدن بگردد و آزار به کسی نرساند تا تواند راحت رساند.

ای سالک طریق، اگر خواهی که بدانی که در کدام مرتبه ای، به شرح تقریر کنیم. بدانکه اگر می خوری و می خفتی و شهوت می رانی و کار دیگر نمی کنی و چیزی دیگر نمی طلبی، از بهایمی؛ با وجود خوردن و خفتن غضب نیز می کنی، در مرتبه | آ۱۱۰ | سباعتی و با وجود این ها با مردم به مکر و حيله زندگانی می کنی و دروغ می گویی، در مرتبه شیطانی؛ با وجود خوردن و خفتن و شهوت راندن اگر آزار به کسی نمی رسانی بلکه راحت می رسانی و راست گفتار و راست کردار، در مرتبه ملائکه و با وجود این اوصاف در طلب علم و معرفت می باشی تا خود را بشناسی و خدای خود را بشناسی در مرتبه آدمیانی.

ای برادر، وقت آن است که استعداد حاصل کنی و به روح {آ۱۰۲} اضافی زنده شوی. و گفته شد که استعداد آن است که از اوصاف ذمیمه و اخلاق ناپسندیده پاک شوی و چون پاک شدی، طهارت ساختی و چون به اوصاف حمیده و اخلاق پسندیده تمام آراسته شدی، نماز گذاری و به روح اضافی زنده شدی و باقی بگشتی. چنانکه گفته شده است: «لَا كَمَالَ إِلَّا تَخَلُّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ». هر که به روح اضافی زنده شدی، زنده جاوید شد. از اینجا گفته اند که آدمی ابتدا دارد، اما انتها ندارد. [ب۸۹] و چون به روح اضافی زنده شدی و اگر در کار باشی و عمر خود ضایع نکنی، زود باشد که | آ۱۱۰ | به نور خاص هم بررسی که گفته شده است: «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورٍ مَّن يَشَاءُ» [النور ۲۴/۳۵]. و چون به نور خاص رسیدی، عروج تمام کردی و بدانکه هر کس به این نور خاص نتواند رسید آلا پاک بازی و مجردی تمام اخلاقی. رسول علیه السلام فرموده اند که: من بدین نور رسیدم و به این نور رسیدم، زنده شدم. این نور خاص ذات خدای تعالی است. و از اینجا فرمود که: «مَنْ رَأَى فَقَدْ رَأَى الْحَقَّ»^{۳۳۹}. و دیگر فرمود که: هر که با من بیعت {آ۱۰۲} کرد، به این نور خاص رسیده بود. و عروج تمام کرده بود.

ای عزیز، عروج انسان را به شرح تقریر کرده شد. یعنی از نطفه آغاز کرده به نور خاص رسانیده شد و نطفه که جوهر اول عالم صغیر است نزولش به اسفل سافلین است و نور خاص که ذات خدای تعالی است اعلا علیین است و این مجموع مقامات انسانی است که نزول و عروج می کند. گمنا قال الله تَعَالَى: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ» [التین ۴/۹۵، ۵، ۶]. ای رفیق، اجر سه حرف است | آ۱۱۱ | : الف، عبارت از اعادت است و جیم، عبارت [آ۹۰] از جنت و را، عبارت از رؤیت. یعنی آن ها که ایمان آوردند و عمل

^{۳۳۹} نگاه کنید: Abdulmecid Hânî, a.g.e., s. 739, 951؛ اسماعیل بن محمد المجلونی، کشف الخفاء و مزیل الإلیاس، ج

۲، ص ۳۴۵، حدیث ۲۴۸۲.

صالح کردند، ایشان را باز گشت است به بهشت و دیدارِ خدای تعالی. ای رفیق، شک نیست که چون آدمی عروج به تمام کند، به ذاتِ خدای تعالی برسد؛ در بهشت لقای او باشد. و بدانکه مراد به ظهوراتِ وجودِ انسان است و غیرِ موجودات ما یحتاج وجودِ انسان است و به غیرِ این چیزی دیگر نیست. زیرا که اگر انسان بی افلاک و انجم و {آ ۱۰۳} عناصر و طبایع و نبات و حیوان توانستی زندگانی کردن، هیچ یک از این ها نبود اما چون بی این ها زندگانی نمی تواند کرد، بنا بر آن این ها را موجود گردانید. پس مقصود از موجودات آدمی است. و عظمت و بزرگوارِ آدمی به شرح راست نیاید. شعر:

تو به قیمت و رایِ هر دو جهانی چه کنم قدرِ خود نمی دانی^{۳۴۰}

[۰.۵] در وصیتِ مشایخ

بدانکه مشایخِ متصوفه و اهلِ وحدت آنچه می گویند حق می گویند که اما چون احکامِ شریعتِ قریب به افهامِ خاص و عام است، [۱۱۱ب] همه را از آنجا منفعت می رسد و رعایتِ شریعتِ موجبِ رفعت و دولت و نیک نامی دنیا و آخرت می گردد اما احوالِ طریقت را خواص فهم می کنند و به آن [۹۰ب] منتفع می شوند و بیشتر عوام منکر می باشند. پس باید که سخنانِ طریقت را در لباسِ شریعت ادا کرد تا همه کس ازان خطّ خود بر دارند و هیچ یک را دران سخنِ مضرتی نباشد، اما حقیقتِ محضرِ وحدت است. در عبارت نگنجد. و اگر کسی اثباتِ خود کند، در توحید تعدّد لازم آید، وحدتِ محضر نباشد. و محققان گفته اند که {۱۰۳ب} تحقیقِ حقیقی آنچه آنچنان که حقیقت است در دنیا میسر نشود اما غرضِ بزرگان و واصلان در بابِ توحید تشویقِ طالبان است؛ نه بیانِ حقیقتِ آن و در یافتِ مرتبهء حقیقت بر وجهِ استمرار در آخرت میسر شود. و درین حیاتِ بعضی از اصحابِ ریاضت را که روح از بدن به کلی منخلع شده، لمعه‌ای ازان مرتبه چون برقِ خاطف ظهور کند و اشارت به حقیقتِ [۱۱۲آ] توحید از آنجا ناشی گردد. وَاللّٰهُ الْمُؤَفَّقُ لِلصَّوَابِ.

^{۳۴۰} نگاه کنید: حکیم سنائی، مثنویهای حکیم سنائی: شرح سیر العباد الی المعاد، تصحیح و مقدمه از محمد تقی مدرّس رضوی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، ص دوازده.

خاتمه: در معرفتِ نبوت و ولایتِ خاتمِ النبیین است

چون نزول و عروجِ جوهرِ اوّل را دانستی، اکنون بدانکه رسول علیه السلام می فرماید که جوهرِ اوّل روح من است. "أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي"^{۳۴۱}. پس محمّد علیه السلام پیش از آنکه به این عالم آید، پیغمبر بوده باشد و ازین معنی خبر داد: "كُنْتُ [آ۹۱] نَبِيًّا وَ آدَمَ بَيْنَ الْمَاءِ وَ الطِّينِ"^{۳۴۲}. اکنون که از عالم رفته است هم پیغمبر است و ازین معنی نیز خبر داده است. قَوْلُهُ: "لَا نَبِيَّ وَ لَا رَسُولَ بَعْدِي"^{۳۴۳}. و هر چند صفتِ بزرگواری او علیه السلام را گویم از هزار یکی نگفته باشم. و بدانکه جوهرِ {آ۱۰۴} اوّل دو کار می کند: اوّل آنکه از خدای تعالی فیض قبول می کند، دوّم آنکه به خلق می رساند. و محمّد علیه السلام نیز این دو کار می کند. پس جوهرِ اوّل روح او باشد. بعد از آن بدانکه آن طرفِ جوهرِ اوّل که از خدای فیض می کرد نامش ولایت است. و این طرف که به خلق می رساند نامش نبوت است. پس نبوت^{۳۴۴} ظاهر ولایت بود | ۱۱۲ ب | و ولایت باطنِ نبوت بود. و هر دو صفت محمد علیه السلام است.

چون ولایت و نبوت را دانستی، بدانکه شیخ المشایخ شیخ سعد الدین حموی قُدَسَ سِرُّهُ می فرماید که هر دو طرفِ جوهرِ اوّل دو مظهر باشد درین عالم. مظهری که نامش نبوت است، خاتمِ انبیاء است. و مظهری که نامش ولایت است، صاحب الزمان است. و صاحب الزمان را اسامی بسیار است. و علم به کمال دارد و قدرت با او همراه است. و چون بیرون آید، تمامت [۹۱ ب] روی زمین را بگیرد. و زمین را از همه جور و ظلم پاک کند و به عدل آراسته گرداند. و مردم در زمانِ وی با راحت باشند. {۱۰۴ ب} و هم می گوید که در حقِ صاحب الزمان کتاب ها ساخته اند و خبر داده اند که در وقتِ ما بیرون می آید اما این بیچاره بر آن است که وقت بیرون آمدنِ وی معین نیست. البتّه او بیرون خواهد آمدن. علامتِ بیرون آمدنِ او بسیار گفته اند اما معلوم نیست.

^{۳۴۱} نگاه کنید: اسماعیل بن محمّد العجلونی، کشف الخفاء و مزیل الإلباس، ج ۱، ص ۳۱۱، حدیث ۸۲۷، Uysal, a.g.e., s. 277, 279.

^{۳۴۲} نگاه کنید: اسماعیل بن محمّد العجلونی، کشف الخفاء و مزیل الإلباس، ج ۲، ص ۱۹۱، حدیث ۲۰۱۷، Uysal, a.g.e., s. 280.

^{۳۴۳} قَوْلُهُ لَا نَبِيَّ وَ لَا رَسُولَ بَعْدِي م: قَوْلُهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي ح: قَوْلُهُ عَلَيْهِ السَّلَام لَا نَبِيَّ بَعْدِي س

^{۳۴۴} پس نبوت ح، س: - م

و چون دانستی که ولایت باطنِ نبوت است و ولایت و نبوت وصفِ محمد علیه السلام است، | ۱۱۳ آ | بدانکه تا اکنون نبوت را ظاهر می کرد و صورت را آشکارا گردانید و وضع صورت تمام کرد و اکنون نوبتِ ولایت است که حقایق را آشکارا کند و صاحب الزمان گفته اند ولی است. چون صاحب الزمان بیرون آید، ولایت ظاهر شود و حقایق آشکارا گردد. تا اکنون در مدرسه ها بحثِ علومِ ظاهری می کردند و حقایق پنهان بود. زیرا که وقت نبوت بود و چون وقت ظهورِ ولایت شود، حقایق آشکارا شود، صورت پنهان گردد. و در مدرسه ها بحثِ حقایق کنند و حقیقتِ اسلام و حقیقتِ { ۱۰۵ آ } ایمان و حقیقتِ صلوة و حقیقتِ [۹۲ آ] صوم و حقیقتِ بهشت و دوزخ و حقیقتِ ثواب و عقاب آشکارا گردد. و چون حقایق آشکارا شود، قیامت باشد که صفتِ روزِ قیامت این است. قَوْلُهُ تَعَالَى: «يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ» [الطارق ۹/۸۶، ۱۰]. و چون قیامت آید، سرائر و حقایق آشکارا گردد و خدای بر همه کس ظاهر شود چنانکه امروز بر بعضی ظاهر است. قَوْلُهُ عَلَيْهِ السَّلَام: "سَتَرُونَ رَيْكُم يَوْمَ الْقِيَمَةِ كَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَيْلَةَ الْبَدْرِ".

ای درویش، چند سخن دراز کنم، بگوش! به گوش | ۱۱۳ ب | جان بشنو! تأمل و تفکر کن. شاید که به یقین واصل شوی و این وقتِ خود را قیامت فرض کن و مستعدِ وقت بوده در مشاهده حق باش. این است کارِ اهلِ یقین و نجات و فلاح و رستگاری درین است. شعر^{۳۴۵}:

داریم نشان تو را به گنج پنهان ما خود نرسیدیم تو شاید بررسی

وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِحَقَائِقِ الْأُمُورِ.

^{۳۴۵} شعر ح، م: فرد س

فهرستها

فهرست آیات قرآن

شماره صفحه	شماره سوره/آیه	آیه
۱۰۸، ۱۰۱	۵۴/۴۱	أَلَا إِنَّهُمْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ
۶۵	۹۹/۷	أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ
۶۴	۲۳/۴۵	أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاءً أَمْ تَحْسَبُ أَنْ أَكْثَرُهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا
۱۰۲	۴۴/۲۵	أَمْ تَحْسَبُ أَنْ أَكْثَرُهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا
۶۸	۶۲/۲۷	أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ
۷۱	۱۱۶، ۴۸/۴	إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ...
۷۹	۹۳/۱۹	إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتِي الرَّحْمَنِ عَبْدًا
۶۸	۱۱۲/۹	التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ
۸۹	۵۴/۵	ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ
	۲۱/۵۷	
	۴/۶۲	
۷۰	۲۱/۵۷	ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ
	۴/۱۶۲	
۱۰۹	۳/۶۷	الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ
		مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ
۶۵	۲۸۶/۲	رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ
۵۵	۳۷/۲۴	رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ
۷۴	۱۱۹/۵	رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ
	۱۰۰/۱۹	
	۲۲/۵۸	
	۸/۹۸	

٨٩	١٥٩\٣٧	سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ
	٩١\٢٣	
٩٢	٢٩\١٥	فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ
	٧٢\٣٨	
٧١	١٥٢\٢	فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ
٧٤	٢٤\٧٩	فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى
٦٧	١٤٣\٧	قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِي وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي
٣٦	١١٠\١١٧	قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى
٥٥	٣١\٣	قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي
	٩٠\١٢٠	وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلُ يَا قَوْمِ إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي
٤٩	٣٠\١٢٤	قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ ۙ أَزْكَىٰ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ
٤٥	٢٢\٥٨	لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِّنْهُ
١١١، ٣٤	١٠٣\١٦	لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ
	١٤\٦٧	أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ
١١٩	٦، ٥، ٤١٩٥	لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ﴿٤﴾ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ ۖ ﴿٥﴾ وَأَسْفَلَ سَافِلِينَ ﴿٥﴾ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٦﴾
١٠٨	١٢\٦٥	اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا
١١٦	١٢\٦٥	اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا
١١٩، ١١٤	٣٥\٢٤	اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا

مِصْبَاحِ الْمِصْبَاحِ فِي رُجَاةِ الرُّجَاةِ كَأَنَّهَا كَوَّكِبٌ دُرِّيٌّ
يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ
زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ
لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ
شَيْءٍ عَلِيمٌ

- ٤٤ مَّا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ ٧٩\١٤
فَمِنَ نَفْسِكَ
- ١٠٢ مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ ١٠\١٣٥
وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ
- ٦٠ وَ [أَنْ] إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى ٢٢\٥٣
- ٦٦ وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ ٢٢\٥١
- ٦٠ وَ لَا تُطِغْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَن ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَ كَانَ ٢٨\١١٨
أَمْرُهُ فُرُطًا
- ٣٤ وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ١٦\٥٠
- ١١١، ٣٥، ٦١، ١٠٩، ١١١ وَ هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ٢\١٥٧
- ٨٤ وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ ١٧٢\١٧
عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى
- ١٠٠ وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً ٣٠\١٢
قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ
نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ
- ٤٤ وَ الَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ ١٣٥\١٣
فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَ مَنْ يَغْفِرِ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ وَ لَمْ يُصِرُّوا
عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ
- ٥٤ وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى ﴿٣٩﴾ وَ أَنْ سَعِيهِ سَوْفَ ٣٠، ٣٩\٥٣
يُرَى ﴿٤٠﴾
- ٧١ وَ قَالَ رَبُّكُمْ اذْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ ٦٠\١٤٠
عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ
- ٣٧ وَ كَذَلِكَ نُورِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ ٧٥\١٦
وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ
- ٤٨ وَ لَذِكْرِ اللَّهِ أَجْبُرُ ٢٥\٢٩

- وَلَقَدْ دَرَأْنَا لِحَبَّتِهِمْ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ هُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ
- ٩٨ ، ٩٧ ١٧٩\٧
- وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ
- ١٠٩ ، ٦١ ١١٥\٢
- وَاللَّهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ
- ٣٦ ١٢٣\١١
- وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ
- ١١٥ ٥٠\٥٤
- وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا
- ٤٤ ٧٩\١٧
- وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا مَّحْمُودًا
- ١٠٤ ٤٧\٢٢
- عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ
- يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ﴿٢٧﴾ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً
- ٧٥ ، ٢٩ ، ٢٨ ، ٢٧\١٩
- مَرْضِيَةً ﴿٢٨﴾ فَادْخُلِي فِي عِبَادِي ﴿٢٩﴾ وَادْخُلِي
- ٣٠
- جَنَّتِي ﴿٣٠﴾
- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ
- ٥٥ ١٣٦\٤
- يَا صَاحِبِي السَّجْنِ أَرَأَيْتَ أَزْرَابًا مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ اللَّهُ الْوَاحِدُ
- ٧٧ ٣٩\١٢
- الْقَهَّارُ
- يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ
- ١٠٩ ٣٣\٥٥
- السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ
- ٦٨ ١٠٥\٢
- يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَن يَشَاءُ
- ٧٤\٣
- يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ ﴿٩﴾ فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ
- ١٢٢ ١٠ ، ٩\٨٦
- ﴿١٠﴾

فهرست احاديث

شمارهء صفحه	حديث
٦٨	"أَحَبُّ الْأَوْلِيَاءِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى الْأَتْقِيَاءُ الْأَخْفِيَاءُ"
٤٣	"الَّذُنُيَا حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الْآخِرَةِ وَالْآخِرَةُ حَرَامٌ عَلَى أَهْلِ الدُّنْيَا وَهُمَا حَرَامَانِ عَلَى أَهْلِ اللَّهِ تَعَالَى"
١٠١	"الشَّرِيعَةُ أَقْوَالِي وَالطَّرِيقَةُ أَفْعَالِي وَالْحَقِيقَةُ أَحْوَالِي"
٤٣	"الْعِبَادَةُ عَشْرَةٌ أَجْزَاءُ تَسَعَةٌ مِنْهَا طَلَبُ الْحَلَالِ وَوَاحِدٌ مِنْهَا سَائِرُ الْعِبَادَاتِ"
١١٣، ١٠٠	"الْعَقْلُ نُورٌ فِي الْقَلْبِ يُفَرِّقُ بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ"
٤٦	"إِنَّ اللَّهَ وَثَرٌ يُحِبُّ الْوَثَرَ"
٤٨	"أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ وَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ"
٣٧	"إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ مَلَكًا"
١٢١	"أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي"
١٠٤	"آخِرُ مَا يَخْرُجُ مِنْ رُؤُوسِ الصِّدِّيقِينَ حُبُّ الْجَاهِ"
١٠٦	"جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَارِي عَمَلِ الثَّقَلَيْنِ"
٤٤	"حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا"
٤٨	"حِجَابُهُ النُّورُ لَوْ كَشَفَهُ لَأَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ مَا انْتَهَى إِلَيْهِ بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ"
٤٨	"خَيْرُ الذِّكْرِ الْخَفِيُّ"
٦١	"سُبْحَانَكَ مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ يَا مَعْرُوفُ"
١٢٢	"سَتَرُونَ رِئَاكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَمَا تَرُونَ الْقَمَرَ لَيْلَةَ الْبَدْرِ"
٥٧	"صَلُّوا عَلَيَّ حَيْثُمَا كُنْتُمْ"
١٢١	"كُنْتُ نَبِيًّا وَآدَمَ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطَّيْنِ"
٤٤	"لَا يُوَاطِبُ عَلَى الْوُضُوءِ إِلَّا الْمُؤْمِنُ"
٣٧	"لَنْ يَلِجَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ مَنْ لَمْ يُؤَلِّدْ مَرَّتَيْنِ"
٤١	"مَا صَبَّ اللَّهُ فِي صَدْرِي إِلَّا وَ قَدْ صَبَّبْتُهُ فِي صَدْرِ أَبِي بَكْرٍ"
٤٤	"مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَتَوَضَّأُ فَيَحْسِنُ الْوُضُوءَ ثُمَّ يَقُومُ فَيُصَلِّي رَكَعَتَيْنِ مُقْبِلًا عَلَيْنِهَا بِقَلْبِهِ وَ وَجْهِهِ إِلَّا وَجَبَ لَهُ الْجَنَّةُ"
٤٥	"مَا وَسَعَنِي أَرْضِي وَ لَا سَمَائِي وَ إِنَّمَا وَسَعَنِي قَلْبُ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ"
١١٣	"مَنْ اسْتَوَى يَوْمَاهُ فَهُوَ مُعْبُودٌ"
١١٩	"مَنْ رَأَى رَأَى الْحَقَّ"

"مَنْ صَلَّى الْفَجْرَ بِجَمَاعَةٍ فَقَدْ يَذْكُرُ اللَّهَ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ ثُمَّ صَلَّى رُكْعَتَيْنِ كَانَتْ لَهُ ٤٤
الْجَنَّةُ"

٩٧ "مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ"

١٢١ "لَا نَبِيَّ وَ لَا رَسُولَ بَعْدِي"

فهرستِ ابیات

شمارهء صفحه	مصراعِ اوّل
۵۵	۱. از درون شو آشنا و از برون بیگانه وش
۱۰۷	۲. از صفاتِ تو آنچه در سرماست
۴۹	۳. آسمان نسبت به عرش آمد فرود
۶۲	۴. آن را که در سرای نگارِیست فارغ است
۶۱	۵. او به ما از ما بسی نزدیک تر
۴۱	۶. اوّل او آخرِ هر منتهی
۵۱	۷. ای آنکه تویی حیاتِ جانِ جانم
۱۱۱	۸. این معیت در نیابد عقل و هوش
۷۴	۹. با پری روی اگر خانه ای باشد کسی
۵۵	۱۰. تعلقِ حجابست و بی حاصلی
۱۲۰	۱۱. تو به قیمتِ ورايِ هر دو جهانی
۵۱	۱۲. تو ز خود گم شو کمال این است و بس
۵۹	۱۳. تیغِ لا در قتلِ غیرِ حق براند
۴۰	۱۴. جهان را بلندی و پستی تویی
۵۸	۱۵. چو غلامِ آفتابم همه ز آفتاب گویم
۵۶	۱۶. چیست ازین خوبتر در همه آفاق کار
۱۲۲	۱۷. داریم نشان تو را به گنجِ پنهان
۱۱۷	۱۸. در جستنِ جامِ جمِ جهان پیمودیم
۷۶	۱۹. زنِ نگویم که در کشاکشِ درد
۵۷	۲۰. صد هزاران قطرهء خون از دل چکید
۶۰	۲۱. عاشقان را شادمانی و غم او ست
۴۰	۲۲. غیرِ تو هر چه هست خیال و نمایش است
۱۱۸	۲۳. کس را به حقیقتِ ازل راه نشد
۵۳	۲۴. کم زده بی همدمی هوش دم
۴۹	۲۵. گر ندارم از شکر جز نام بهر
۸۵	۲۶. مرد باید که بوی داند برد

۲۷. مرغی که ندارد خبر از آبِ زلال ۸۹
۲۸. مفلسانیم آمده در کویِ تو ۵۶
۲۹. نقشبندیه عجب قافلهء سالارانند ۶۳
۳۰. هر آن نقشی که بر صحرا نهادیم ۱۱۶
۳۱. هر نقش که در تختهء هستی پیداست ۸۸

SONUÇ

Çalışmamızda, hayatına dair çok fazla bilgi edinemediğimiz, kaynaklarda daha çok Farsça kaleme aldığı Muhtasarü'l-velâye adlı eseri ve Neccarzâde Rıza tarafından yapılan Türkçe tercümesi ile anılan müellifin bu eserinin Farsça nüshaları tespit edilerek edisyon kritikli metni hazırlanmıştır.

Nakşibendi silsilesi büyüklerinden olan müellifin şeyh ve halifelerinden hangi kola mensup olduğunu öğrenmekteyiz. Nakşibendiliğin esaslarının ve öğretilerinin konu edindiği eserimizde birçok kavram ve bu tarikat için önemli olan tasavvufi terimler ve hususlar, gerek ayetlerle gerek hadislerle gerek büyük mutasavvıfların menkıbeleri, görüşleri ve öğütleriyle gerekse ilahi sırlarla dolu, anlatılan kavramı özetler nitelikteki beyitlerle açıklanarak anlatım okuyucu için daha açık ve anlaşılır hâle getirilmiştir. Bu zengin anlatımlar, bizi o dönemlerdeki manevi âleme çekip o âlemde dolaşabilmemize vesile olup başlangıcından müellifin zamanına kadar bu geleneğin ne şekilde devam ettiğini bizlere göstermektedir. Nakşibendilik ve mensuplarının toplumda yoğun bir şekilde faaliyet göstermiş olması, bizlere o toplumun düşünme ve yaşama tarzı hakkında da bilgi vermektedir.

Nakşibendi büyüklerinin bıraktığı kültürün izlerini konuyla ilgili olarak yazılmış kaynaklardan bulabilmekteyiz. Bu kaynakları derleyici nitelikte olduğunu düşündüğümüz çalışmamızın da bu kültüre bir katkısının olmasını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Kur'an-ı Kerim Meâli, haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Abdulmecid Hânî: **Hadaiku'l-Verdiyye: Nakşi Şeyhleri**, trc. Mehmet Emin Fidan, İstanbul, Semerkand, 2011.
- Abdurrahman Câmî: **Nefehâtü'l-Üns** haz. Mehdî Tevhidî Pûr, Tahran, 1337; **Evliya Menkıbeleri: Nefahâtü'l-Üns**, trc. ve şrh. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2011; **Mesnevi-i Heft Evreng**, tsh. Murtaza Müderris-i Gilânî, 2. bs., Tahran, Kitâbfurûş-i Sa'dî, t.y.; **Mesnevi-i Heft Evreng**, C.I: Silsiletü'z-zeheb, Salâmân u Absâl, Tuhfetu'l-ahrâr, Subhatu'l-ebrâr, Tahran, Merkez-i Neşr-i Mîrâs-ı Mektûb, 1378.
- Algar, Hamid: "Nakşibendiyye", **DİA**, C.XXXII, İstanbul, İSAM: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2006, s. 335-342.
- Aziz Neseî: **Hakikatlerin Özü (Zübdetü'l-Hakâik)**, haz. M. Murat Tamar, İstanbul, İnsan Yayınları, 1997.
- Azizüddin Neseî: **Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil**, çev. Mehmet Kanar, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1990; **Kitâbu'l İnsânî'l Kâmil**, Çâphâne-i Haydarî, Tahran, 1350-1971.
- Cebecioğlu, Ethem: **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, İstanbul, Anka Yayınları, 2004.
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 10. bs., Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2010.
- Dihhodâ, Ali Ekber: **Lugatnâme**, 1+15 c., 2. bs., Tahran, Muessese-i İntişârât ve Çâp-i Tehrân, 1377.

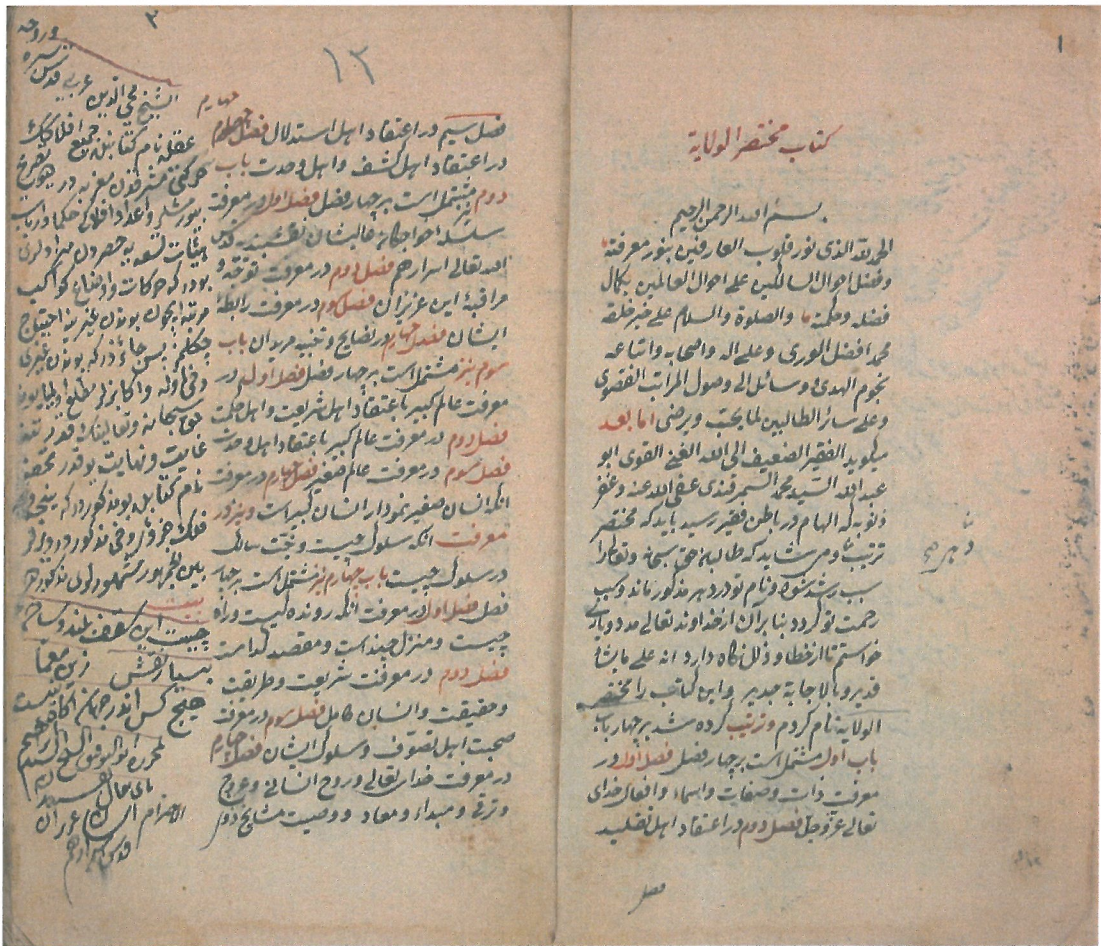
- Ebû Said Ebu'l-Hayr: **Sühenân-ı Manzûm-ı Ebû Said Ebu'l-Hayr**, haz. Said Nefîsî, Tahran, İntişârât-ı Kitâbhâne-i Şems, 1334.
- Emecen, Feridun: “Osmanlılar (1300-1922)”, **DİA**, C.XXXIII, İstanbul, İSAM: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 487.
- Eraydın, Selçuk: **Tasavvuf ve Tarikatlar**, 4. bs., İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994.
- Feridüddin Attar Nişâbûrî / Attar Muhammed b. İbrahim: **Mantıku't-tayr: Makâmâtü't-tuyûr**, haz. Seyyid Sadık Gevherîn, 2. bs., Tahran, Bûngâh-ı Terceme ve Neşr-i Kitâb, 1348; **Divân-ı Kasâid ve Tercîât ve Gazeliyyât**, tsh. Said Nefîsî, 3. bs., Tahran, İntişârât-ı Kitâbhâne-i Senâî, 1339; **Mantıku't-tayr**, tsh. ve şerh Kâzım Dezfûliyân, Tahran, İntişârât-ı Telâye, 1381.
- Hakîm Senâî: **Mesnevîhâ-yı Hakîm Senâî**, tsh. Muhammed Takî, Tahran, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1348.
- İsmail b. Muhammed el-Aclûnî: **Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs: ammâ iştehere mine'l-ehâdis alâ's-sineti'n-nâs**, 2 c., Haleb, Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, t.y.
- Kara, Mustafa: **Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları: Tarikatlar/Tekkeler/Şeyhler**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005; “Hindistan'da Oluşan Tasavvuf Kültürünün Osmanlı Dünyasına Aksedişi”, (Çevrimiçi) <http://www.scribd.com>, 09 Temmuz 2012.
- Karatay, Fehmi Edhem: **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu**, 2 c., İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1961.
- Kesikbaş, Ayşe Serra: “Muhtasarı'l-velâye Tercümesi (Metin-İnceleme)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2011.
- Mevlana Celaleddin-i Rûmî: **Külliyât-ı Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî**, haz. Ebu'l-Feth Hekimyan, Tahran, İntişârât-ı Pejûheş, 1383; **Mesnevi-i ma'nevî**, hat İsmail Nejadferd-i Loristânî, Tahran, Bânk-ı Millî-yi İran, 1385.
- Muhammed b. Abdullah el-Hânî: **Behcetü's-Seniyye: Nakşibendî Âdabı**, trc. Siraceddin Önlüer, 2. bs., İstanbul, Semerkand,

2011.

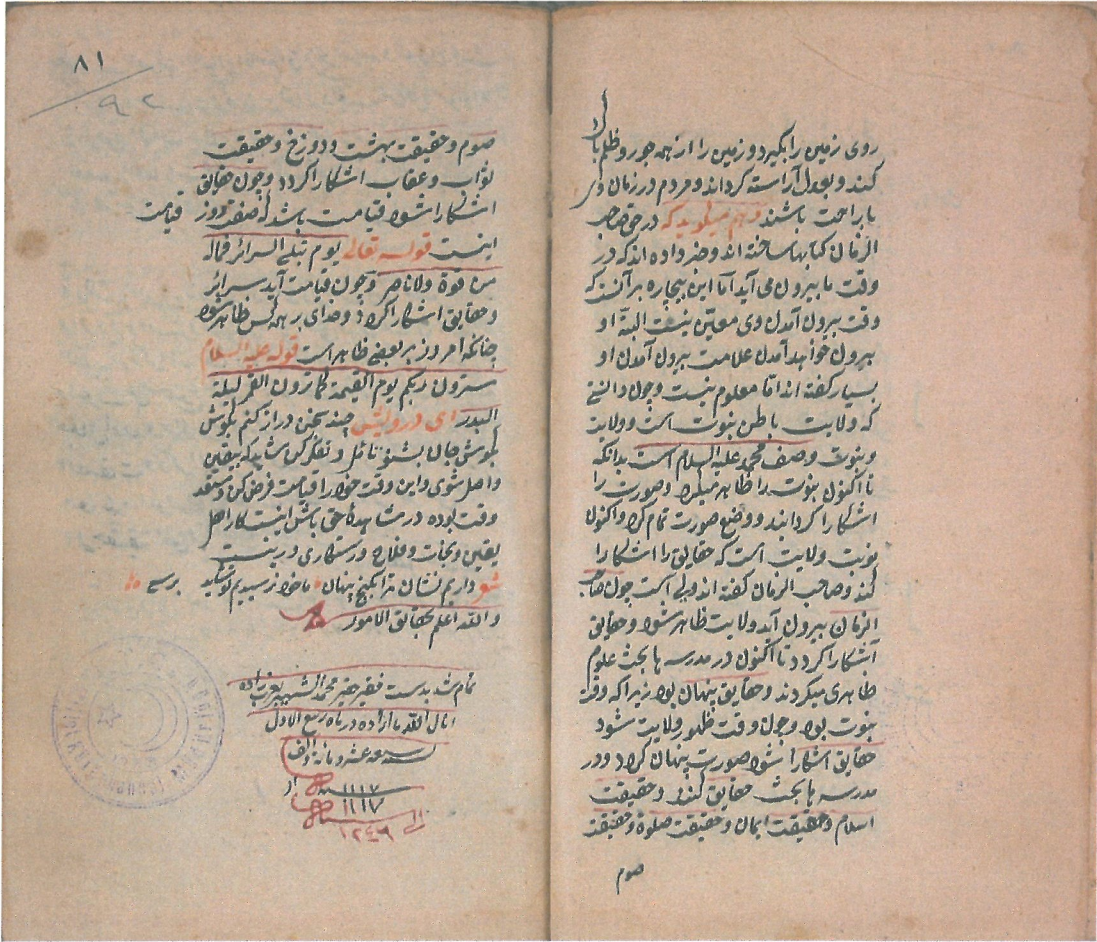
- Muslihuddin Sa'di-yi Şîrâzî: **Sa'di-name yâ Bostan**, haz. Rüstem Aliyef, Tahran, Neşriyat-ı Kitabhâne-i Pehlevî, 1347-1968.
- Muslu, Ramazan: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003.
- Müstakîm-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi: **Mecelletü'n-Nisâb**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Neccarzâde Rıza Efendi: **Tercüme-i Muhtasarı'l-velâye**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1272.
- Rûzbihân-ı Baklî-yi Şîrâzî: **Kitâb-ı Abherü'l-âşıkîn**, tsh. Henry Corbin, Muhammed Muîn, Tahran, Enstitü-i İran ve Fransa, 1337-1958.
- Sâfiyüddin Mevlânâ Ali b. Hüseyin: **Reşahat Ayn-el Hayat: Can Damlaları** haz. Necip Fazıl Kısakürek, 2. bs., İstanbul, Büyük Doğu Yayınları, 1995.
- Seyyid Ca'fer Seccâdî: **Ferheng-i Istilâhât ve Ta'birât**, 7. bs., Tahran, 1383; **Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü**, çev. Hakkı Uygur, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007.
- Seyyid Mustafa Râsim Efendi: **Tasavvuf Sözlüğü: Istilâhât-ı İnsân-ı Kâmil**, haz. İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003.
- Subhânî, Tevfik H.; Aksu Hüsametîn: **Fihrist-i Nüşahâ-yi Hattî-yi Fârsî-yi Kitâbhâne-i Dânişgâh-i İstanbul**, Tahran, 1374.
- Sunar, Cavit: **Ana Hatlariyle İslâm Tasavvufu Tarihi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.
- Süreyyâ, Mehmed: **Sicill-i Osmanî**, haz. Mustafa Keskin v.d., 4 c., İstanbul, Sebil Yayınevi, 1997.
- Şentürk, Ahmet Atillâ; Kartal, Ahmet: **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006.
- Şimşek, Halil İbrâhim: "Neccarzâde Rızâ Efendi", **DİA**, C.XXXII, İstanbul, İSAM: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2006, s. 483; **Osmanlı'da Müceddidîlik XII/XVIII. Yüzyıl**, İstanbul, Sûl Yayınları, 2004.
- Uçman, Abdullah: "Neccarzâde Şeyh Rıza", **Sahabe'den Günümüze Allah Dostları**, C.VIII, İstanbul, Şûle Yayınları, 1995.

- Uysal, Muhittin: **Tasavvuf Kùltüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler**, Konya, Yediveren Kitap, 2001.
- Vassâf, Osmanzâde Hüseyin: **Sefine-i Evliyâ**, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, 5 c., İstanbul, Kitabevi, 2006.
- Yazıcı, Tahsin: “Nakşbend”, **İA**, C.IX, İstanbul, MEB: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 52-54.
- Yılmaz, Hasan Kâmil: **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar**, 10. bs., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007.
- Yılmaz, Necdet: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2001.

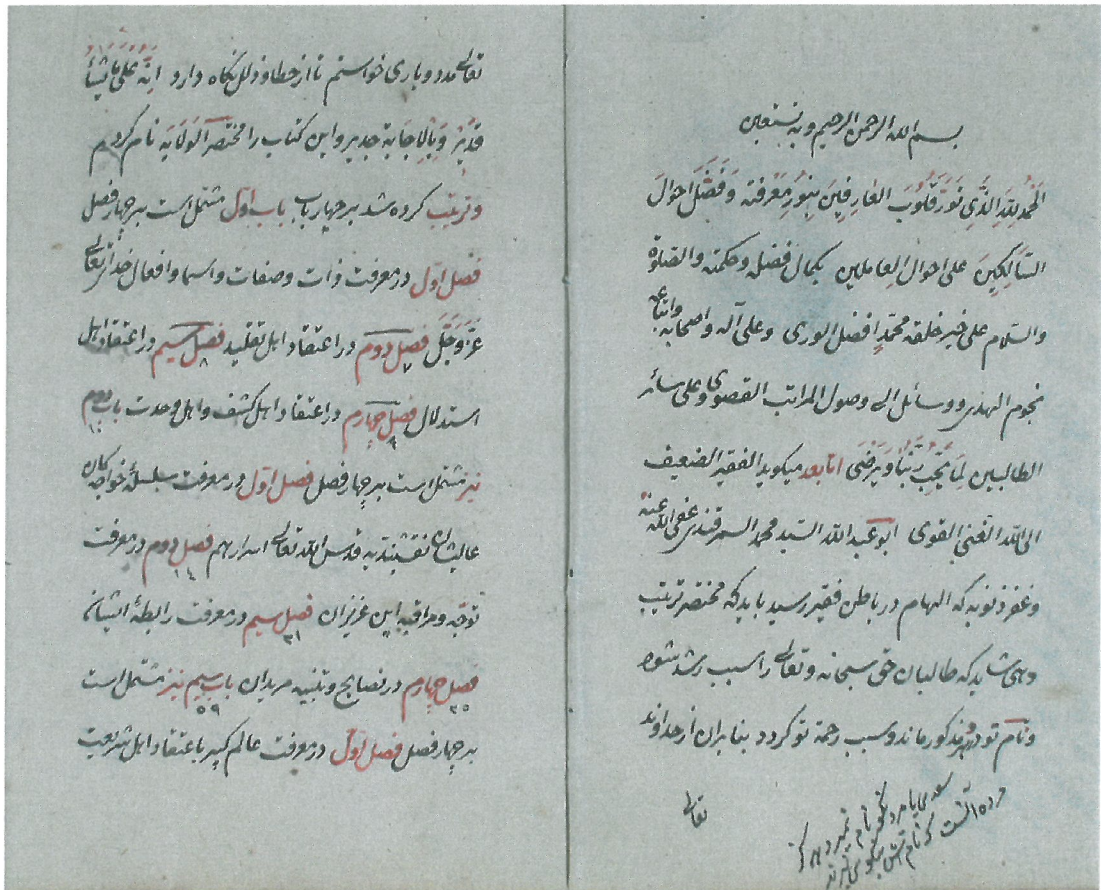
EKLER: YAZMA NÜSHALARIN İLK ve SON VARAKLARI

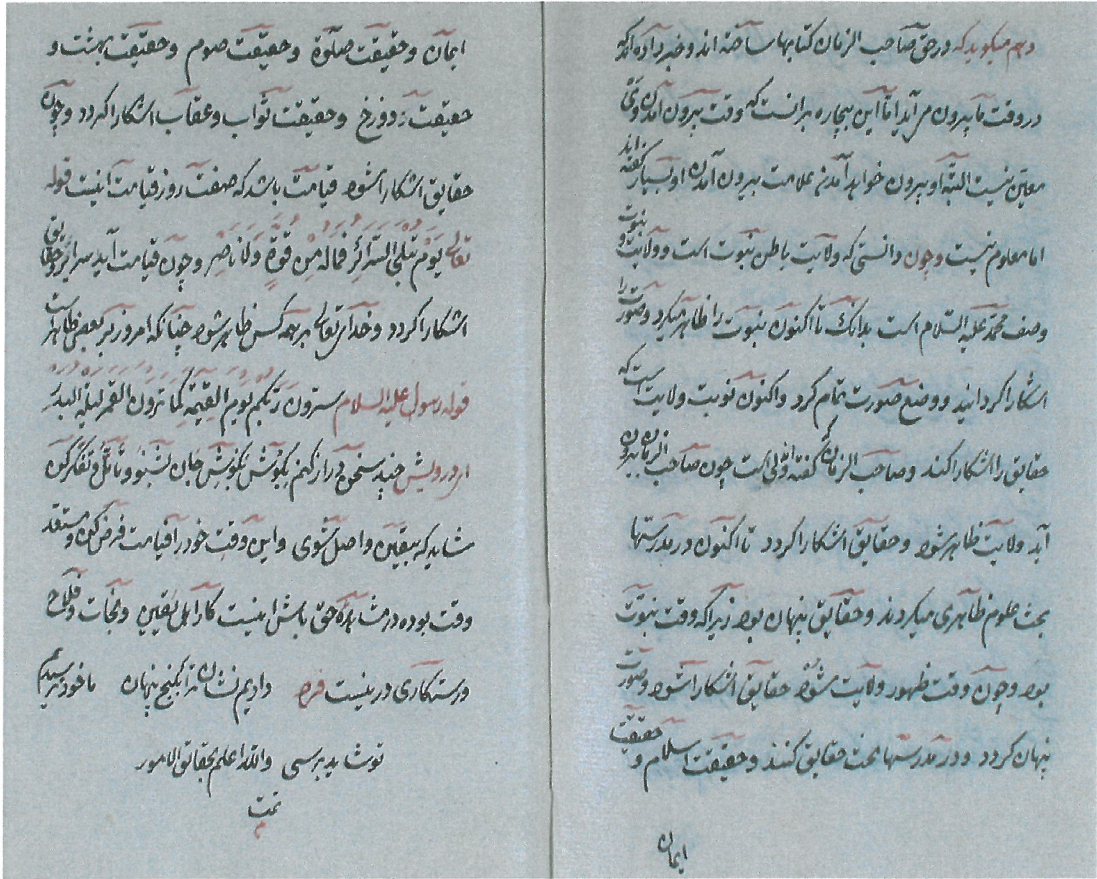
Resim 1: Millet Kütüphanesi Ali Emîrî (962) Nüshası; 11b-12a sayfaları

Resim 2: Millet Kütüphanesi Ali Emîrî (962) Nüshası; 91b-92a sayfaları

Resim3: Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi(1702) Nüshası; 1b-2a sayfa ları

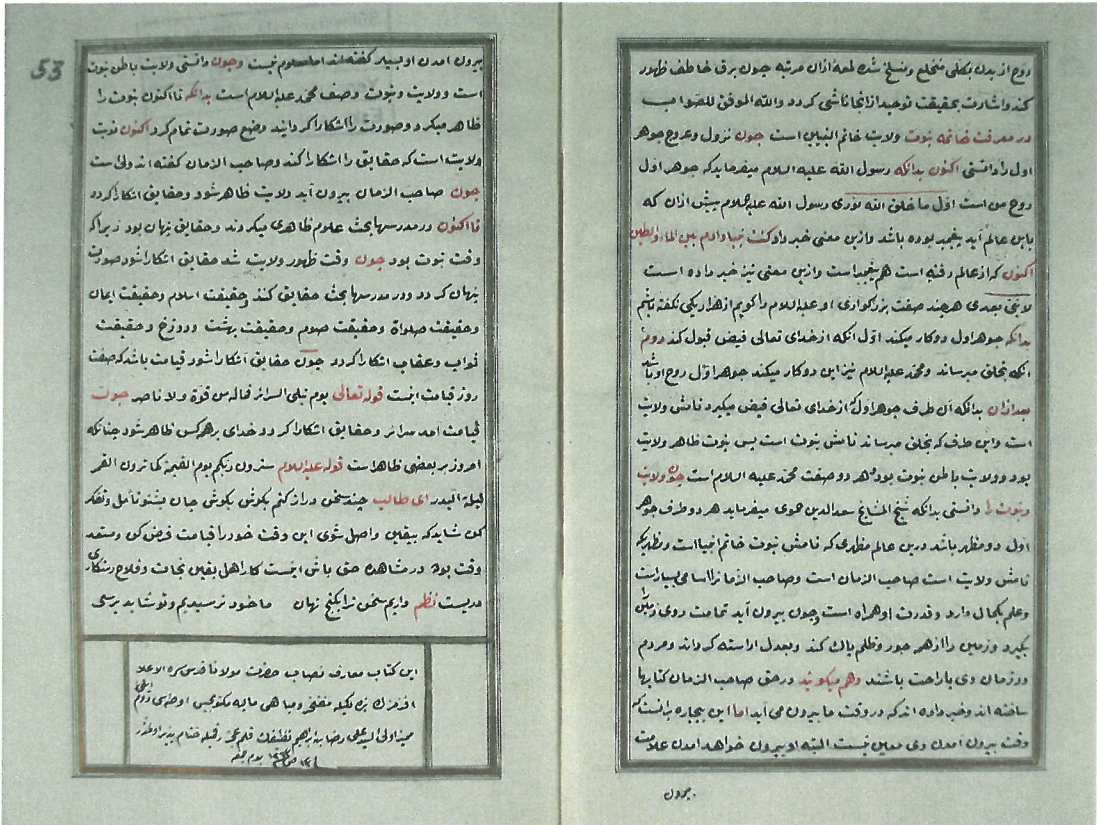
Resim 4: Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi (1702) Nüshası; 104b-105a

sayfaları

Resim 5: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (2914) Nüshası;

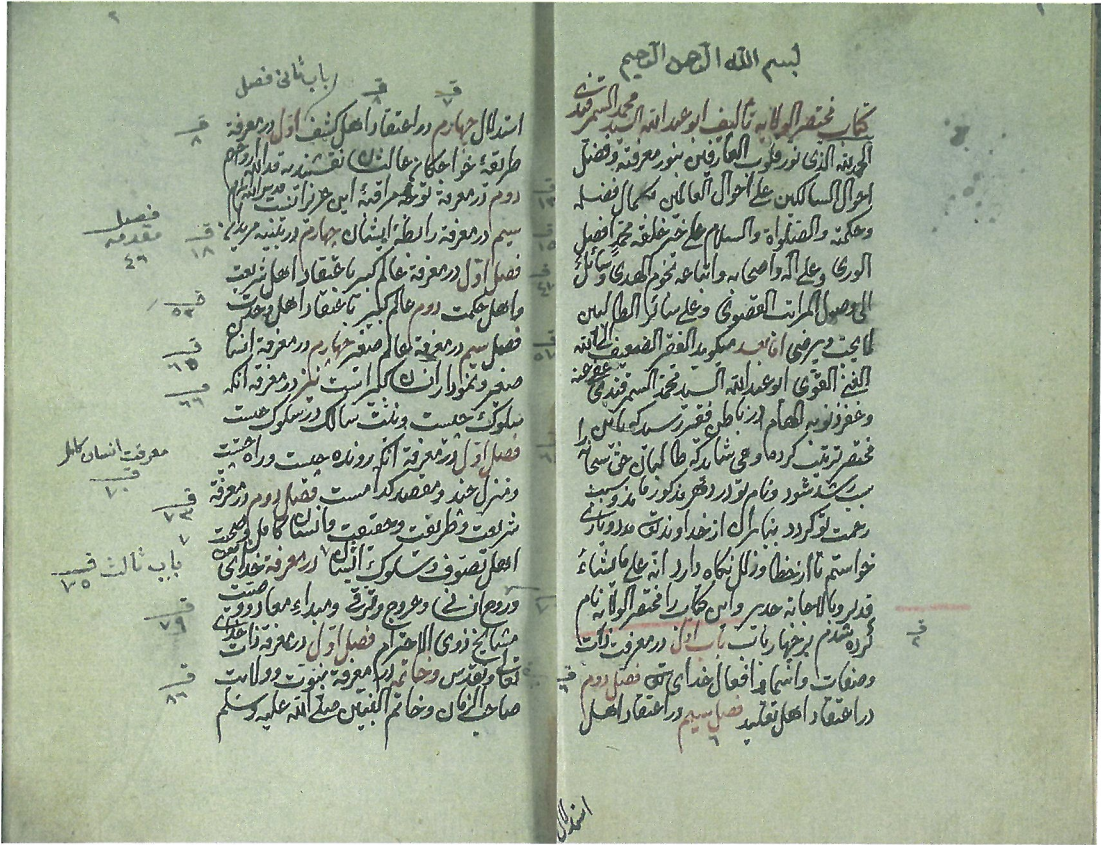
1b-2a sayfaları

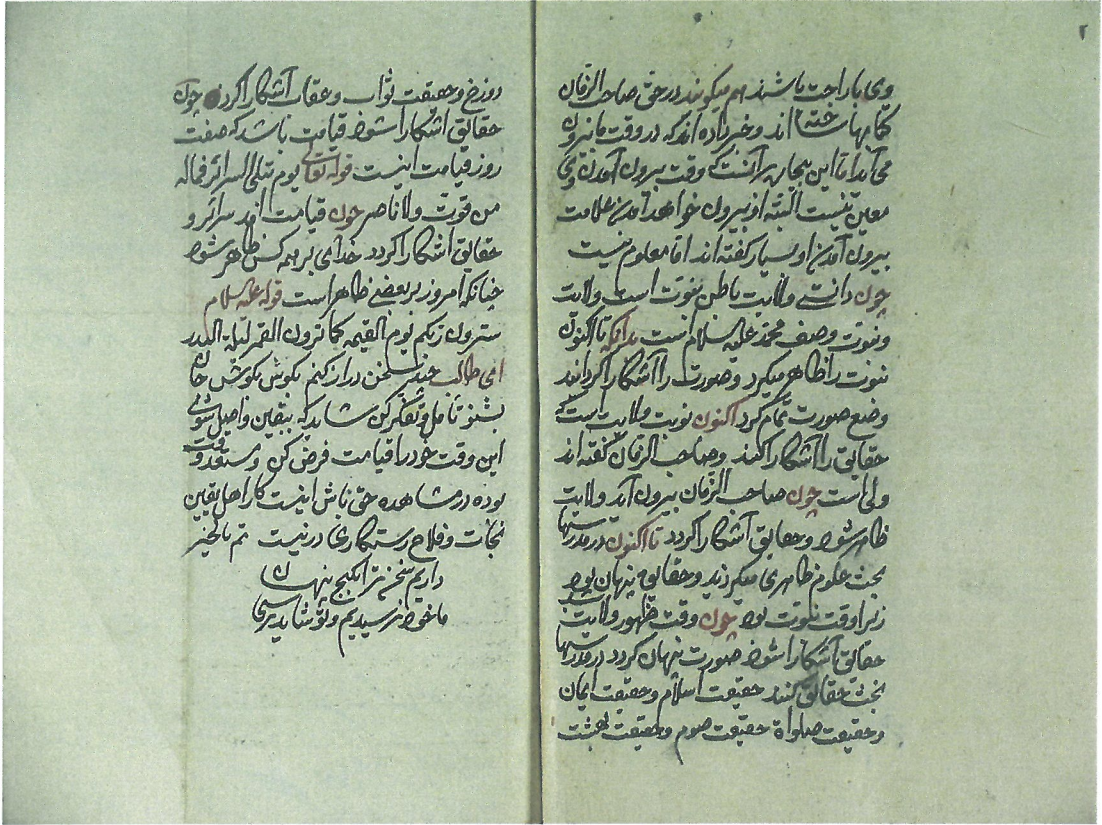
53
 بیرون آمدن او بعد گفته اند اما مستقیم نیست **و چون** دانستی ولایت باطن نبوت
 است و ولایت و نبوت و صفی می گردیدیم است بدانکه تا آنکه نبوت را
 ظاهر میکرد و در صورت را اشکارا که دانید وضع صورت تمام کرد **اکنون** نبوت
 ولایت است که صفای را اشکارا کند و صاحب الزمان گفته اند ولایت
چون صاحب الزمان بیرون آید ولایت ظاهر شود و صفای اشکارا کرد
تا اکنون در مدرسه با بحث علوم ظاهری میکردند و صفای بیرون بود زیرا که
 وقت نبوت بود **چون** وقت ظهور ولایت شد صفای اشکارا شود و صورت
 بیرون که در مدرسه با بحث صفای کند و حقیقت اسلام و حقیقت ایمان
 و حقیقت صیقله و حقیقت صوم و حقیقت بیعت و دروغ و حقیقت
 ثواب و عذاب اشکارا کرد **چون** صفای اشکارا شود قیامت باشد که حقیقت
 روز قیامت **بنت قول تعالی** یوم نلقی السائر فالسیر قرة و لا ناصر **حوت**
 قیامت آمد سائر و صفای اشکارا کرد و خدای بر هر کس ظاهر شود چنانکه
 امروز بر بعضی ظاهر است **قول عبدالمومنان** سرون ربکم یوم القیمه کما ترون القهر
 لجله **ای طالب** چنانچه در آنکه بگوش جان بشنوی نامی و ظن
 کند شاید که بیخود و اصل شوی این وقت خود را قیامت فیض کن و مستعد
 وقت بود در شاهن حق باقی نیست کلاهل بقیان نجات و فوج رسکار
 در بیست **نظم** داریم سخن ترا بگویم نوان ما خود نرسیدیم و نوشت بد بستی

این کتاب معارف نصیحا حضرت مولانا فخر ربه ابو عبد
 القاسم بن بکر مقرر و مباحث مایه کنونی است و طبعی دوم
 میزاولی و شیخی رضا بر این نطقه نطقه نطقه نطقه نطقه نطقه
 ای در کتب سیرت

Resim 6: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (2914) Nüshası; 52b-53a sayfaları

Resim 7: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (3049) Nüshası; 1b-2a sayfaları

Resim 8: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (3049) Nüshası; 87b-88a sayfaları

Resim 9: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (3104) Nüshası; 17b-18a sayfaları

Resim 10: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (3104) Nüshası; 114b-115a sayfaları